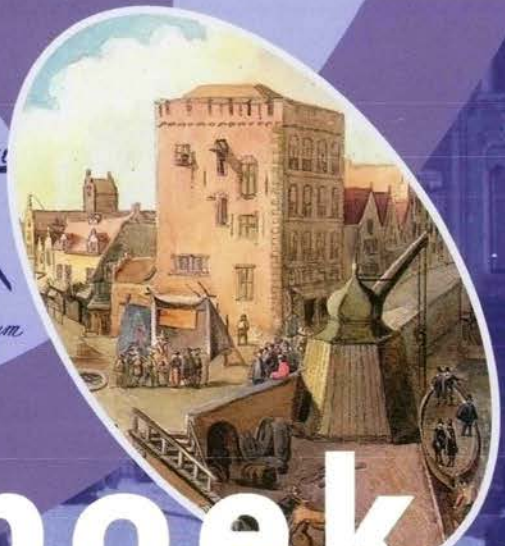
vereniging

Oud·Utrecht

Jaarboek

Oud·Utrecht

1999

vereniging
Oud·Utrecht

Jaarboek
Oud·Utrecht 1999

redactie:

Mw drs R. van der Eerden, dr P. D. 't Hart, drs T. J. Hoekstra, mw drs A. L. Jordens, drs H. L. Ph. Leeuwenberg en drs A. Pietersma

colofon:

Vormgeving: Hans Lodewijkx en Anja Verlaat, Tilburg

Opmaak, lithografie en druk: PlantijnCasparie Utrecht

© **Vereniging Oud-Utrecht**

CIP-Gegevens Koninklijke Bibliotheek, Den Haag

Jaarboek

Jaarboek/Oud-Utrecht, Vereniging tot Beoefening en tot Verspreiding van de Kennis der Geschiedenis van Stad en Provincie Utrecht. - 1970 - ... - Utrecht: Vereniging Oud-Utrecht.

Verschijnt jaarlijks

Jaarboek 1999 / [red. R. van der Eerden ... et al.]

ISBN 90-71108-18-X

SISO utre 938 UDC 949.2830 (058)

Trefw.: Utrecht (provincie); geschiedenis; jaarboeken.

inhoudsopgave

C. van Rooijen

5 CONTINUE DISCONTINUÏTEIT

Het castellum Traiectum in het vroeg-middeleeuwse krachtenveld

J. van der Spek

35 RÉFUGIÉS POUR LA RELIGION

De hugenoten in Utrecht

G. Barents-Vermeer

75 MUZIEK TOT LUISTER VAN DE STAD

De muzikale cultuur in Utrecht tussen 1631 en 1795

E. Lambrechtsen-Nas

105 JAN VAN NASSAU OP HET DOMPLEIN

Een beeld als uiting van nationalisme

A. van Son

131 GELD VOOR DE MUZEN

Cultuurbeleid in Utrecht 1945-1965

Th. A. M. Claerhoudt-van Helfteren

163 KRONIEK OVER HET JAAR 1998

De Vereniging Oud-Utrecht is opgericht in 1923 en telt momenteel 1800 leden.
Doel: verbreiding van de kennis van en de belangstelling voor de geschiedenis van de stad en de provincie Utrecht.
De leden ontvangen een Tijdschrift en in december het Jaarboek en de Archeologische en Bouwhistorische Kroniek van de gemeente Utrecht.
De vereniging organiseert lezingen en excursies en houdt zich actief bezig met het bewaken van het historisch erfgoed.

De contributie bedraagt
- voor leden *f* 54
- voor leden ouder dan 65 jaar *f* 44
- voor leden 25 jaar + jonger U-pas houder *f* 30
- voor instellingen zonder winstoogmerk *f* 80
- voor bedrijven *f* 100

Inlichtingen:
Secretaris Vereniging Oud-Utrecht
p/a Alexander Numankade 201
3572 KW Utrecht

Continue discontinuïteit

Het castellum Traiectum in het vroeg-middeleeuwse krachtenveld

Cees van Rooijen

De oorsprong van de stad Utrecht ligt bij de stichting van het Romeinse castellum in de eerste eeuw van onze jaartelling. Van de vroege Middeleeuwen zijn van deze locatie nogal wat gegevens bekend, zowel archeologisch als historisch. Veel van die data wijzen op een bovengemiddeld belang van het latere Utrecht. Toch lijkt er geen sprake te zijn van continue bewoning: er zitten lacunes in de bewoningsgeschiedenis. Deze gaten zijn archeologisch vooral herkenbaar, wanneer niet alleen de vondsten, maar juist ook de stratigrafie en de onderlinge samenhang van de vindplaatsen worden bekeken. Ook de historische bronnen lijken meestal in deze vanuit een archeologische invalshoek bepaalde theorie te passen.

Cees van Rooijen (1959) volgde een lerarenopleiding geschiedenis/aardrijkskunde. Van 1985-1998 was hij werkzaam bij het Archeologisch en Bouwhistorisch Centrum van de gemeente Utrecht. In 1994 rondde hij zijn studie middeleeuwse archeologie aan de Universiteit van Amsterdam af. Momenteel is hij verbonden aan de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek te Amersfoort. Hij publiceerde vooral opgravingsverslagen in de Kronieken van gemeente en provincie Utrecht en daarnaast over de middeleeuwse tegelproductie in Utrecht.

Inleiding

Traiectum neemt een bijzondere plaats in binnen de vroeg-middeleeuwse geschiedenis. Aan de ene kant zijn historische en archeologische bronnen bekend die wijzen op een belangrijke functie van het voormalige Romeinse castellum, aan de andere kant zijn in die gegevens grote lacunes aan te wijzen, perioden waarvan historisch niets bekend is en waaruit nauwelijks een scherf gevonden wordt.

Als archeologische vondsten uit de vroege Middeleeuwen worden gedaan, dan beperkt zich dat meestal tot het Domplein. Sporen die wijzen op bewoning buiten het Domplein zijn er nauwelijks. Dit gebrek aan gegevens wordt wel eens geweten aan de erosie als gevolg van overstromingen waarbij met name die van 1170 en 1173 worden genoemd.[1] Bij deze verklaring wordt er impliciet van uitgegaan dat in Utrecht een continuïteit van bewoning tussen de Romeinse periode en de late Middeleeuwen mogelijk is; dit nu lijkt niet het geval.

Bij het archeologisch onderzoek van de laatste jaren blijkt steeds weer dat in de vroege Middeleeuwen veeleer sprake was van sedimentatie dan van erosie. Niet onlogisch, omdat bij overstromingen nu eenmaal altijd sedimentatie, vaak over een groot gebied, plaatsvindt en slechts zeer lokaal, bij doorbraken of riviergeulverlegging, sprake is van erosie. Het is dan ook noodzakelijk een nieuwe verklaring voor dit gebrek aan archeologische gegevens te zoeken; dit artikel is daartoe een aanzet.

Hoewel hier niet uitputtend alle historische en archeologische bronnen worden besproken, wordt wel gepoogd alle laat-Romeinse en vroeg-middeleeuwse vindplaatsen buiten het castellum aan bod te laten komen. Bij de diverse sites (vondstlocaties) wordt sterk op sporen van rivieractiviteiten en de daarmee samenhangende stratigrafie (opbouw van de ondergrond) gelet. Deze stratigrafie, in combinatie met de beperkte archeologische vondsten, wijst op discontinuïteit in de bewoningsgeschiedenis van Utrecht. Uitgangspunt bij dit artikel is dan ook dat de rivieractiviteiten de bewoningsgeschiedenis van Utrecht In de vroege Middeleeuwen sterk hebben bepaald. Zonder een goed begrip van de moeilijke positie van het castellum Traiectum in het stroomgebied van de Kromme en de Oude Rijn en de Vecht is de geschiedenis ervan niet te verklaren. Tegelijkertijd geeft het plaatsen van Traiectum binnen die bijzondere natuurlijke omstandigheden een handvat om de voortdurende strijd om het bezit van het fort mee te verklaren. Daarbij spelen Romeinen, Friezen, Franken en zelfs Vikingen een rol. De wisselende machtsverhoudingen tussen deze groepen in Traiectum zijn, naast de natuurlijke omstandigheden, mede debet aan de titel van dit schrijven.

De erfenis van de Romeinen

Het Romeinse castellum, waaruit later Utrecht is ontstaan, was slechts één van een hele reeks langs de Kromme en de Oude Rijn. Deze voormalige hoofdgeul van de Rijn was immers lange tijd onderdeel van de noordgrens van het Romeinse Rijk: de limes.

Het Utrechtse castellum kende in de Romeinse tijd vijf verschillende bouwfasen, waarbij het fort hersteld, uitgebreid of verbeterd is. De laatste fase bestond uit een tufstenen rechthoekig fort, waarvan de afmetingen circa 150 bij 125 meter bedroegen. Dit tufstenen complex werd rond 210 van onze jaartelling gebouwd en bleef als grensfort tot circa 275 na Chr. in functie.

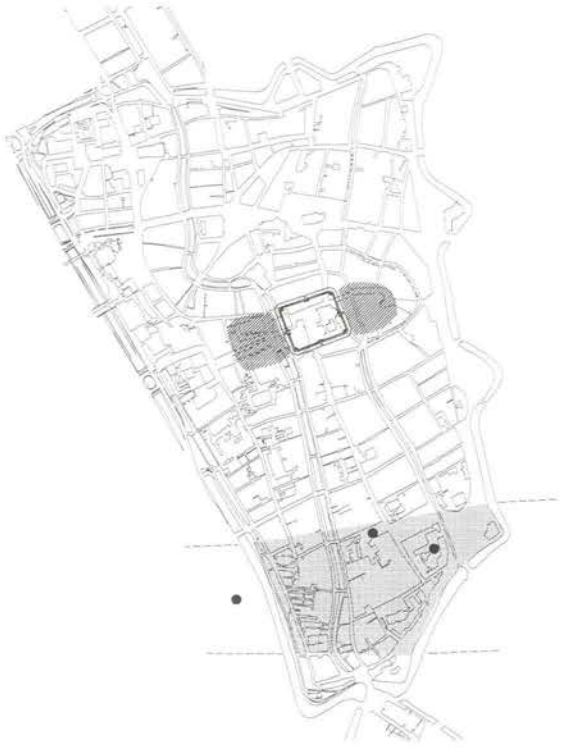
Op de plaats waar de Romeinen hun eerste fort bouwden, lag het maaiveld vrij laag. In het zuiden en midden van het fort varieerde het niveau van de natuurlijke ondergrond tussen de 120 en 145 cm +NAP, terwijl aan de oost- en westzijde de hoogte 60 en 90 cm +NAP bedroeg. Met name de oost- en westzijde lagen blijkbaar erg laag.[2]

Bij het vertrek van de Romeinen lag het maaiveld van het castellum een stuk hoger. Als indicatie daarvoor kan de plint van de castellummuur worden genomen. Deze overgang tussen fundering en opgaand werk lag aan de west- en noordzijde rond de 250 cm +NAP, aan de oostzijde op 300 cm +NAP en aan de zuidzijde rond de 320 cm +NAP.[3] In twee eeuwen is het maaiveld binnen het castellum bijgevolg met 150 tot 200 cm verhoogd. De Romeinse lagen worden afgedekt door een gele, okerachtige, kleilaag. Van Giffen meende hierin de zesde periode van het castellum te zien, maar Ozinga en De Weerd tonen aan dat deze laag post-Romeins is.[4] De kleilaag die op meerdere plaatsen op het terrein is aangetroffen varieert in hoogteligging tussen de 280 en 310 cm +NAP. Dat lijkt dus een aardige indicatie voor het Romeinse niveau toen het castellum verlaten werd.[5] Wordt de hoogte van het 'laatste' maaiveld binnen het stenen castellum vergeleken met de hoogten van de niet bewoonde gedeelten ten zuiden van het fort, dan stak de 'vloer' van het castellum daar een flink eind bovenuit. De muren, voorzien van poorten en torens, bekroonden deze met mensenhanden opgeworpen terp.

Van de Frankische heersers weten we dat zij zich beschouwden als de erfopvolgers van de Romeinse Keizers en dat zij daarmee al de Romeinse forten als hun bezit zagen. Afgezien van wat laat-Romeinse vondsten zijn de eerste bewoningssporen in en bij het castellum, zoals hieronder zal blijken, dan ook van vroeg-Frankische oorsprong.[6]

Buiten het castellum

Bij vrijwel elke opgraving en waarneming in de zuidelijke binnenstad van Utrecht wordt een dik vegetatieniveau waargenomen. Dit grijs/blauwe niveau is ingeklemd tussen natuurlijke afzettingen. Een nauwkeurige datering van dit maaiveld is een moeilijke zaak, maar aangenomen mag worden dat dit niveau in ieder geval aan het eind van de IJzertijd en in de inheems-Romeinse periode in gebruik was.[7] Onder dit Romeinse niveau variëren de afzettingen nogal. Van oost naar west ligt door de zuidelijke binnenstad een stroomrug, die dienst heeft gedaan als woongrond voor mensen uit de Romeinse periode (en misschien iets vroeger), waarvan inmiddels diverse sites bekend zijn. De stroomrug bestaat grotendeels uit zand en zavel, de oude restgeul is gevuld met klei. Buiten deze hoger gelegen stroomrug wordt, onder de Romeinse laag, veelal

De vijfde fase van het Romeinse castellum geprojecteerd binnen de plattegrond van de Utrechtse binnenstad. De - vermoede - vici (naar M. Montforts) zijn donkergrijs aangegeven, de lichtgrijze zone in de zuidelijke binnenstad is de stroomrug met daarop drie vindplaatsen van Romeins-inheemse nederzettingssporen.

klei aangetroffen.[8] De grijs/blauwe laag heeft vaak de samenstelling van de ondergrond en kenmerkt zich ook door sporen van doorworteling. Boven deze laag ligt in vrijwel de gehele binnenstad een pakket gele of okerachtige klei, van circa 40 cm dik. De samenstelling van de klei en de plaats waar het ligt (op enige afstand van de vermoede geulen) wijzen erop dat we van doen hebben met komklei. Van dit soort klei wordt wel aangenomen dat het zich ongeveer met 1 mm per jaar afzet.[9] Daarbij moet gedacht worden aan een - mogelijk jaarlijkse - overstroming in de winter, terwijl het gebied de rest van het jaar droog lag.[10] Boven in het aangegeven kleipakket beginnen de 10de-eeuwse en latere sporen. De klei is dus afgezet tussen de laat-Romeinse periode en de 10de/11de eeuw. Het is dan ook duidelijk dat, stratigrafisch gezien, binnen dit kleipakket de vroeg-middeleeuwse periode gezocht moet worden.

Wanneer is dit gele kleipakket precies afgezet? Gezien de dikte van het eerder beschreven Romeinse niveau (soms meer dan 20 cm in de niet-bewoonde gebieden) kan aangenomen worden dat, ook in de tijd dat het vegetatieniveau het maaiveld was, al enige sedimentatie heeft plaatsgevonden. Dit zeer langzaam afgezette materiaal kan dan door bodemprocessen in de grijs/blauwe laag zijn opgenomen. Dat het water al vroeg voor overlast zorgde, is des te waarschijnlijker als bedacht wordt dat de vicus (de burgerlijke nederzetting) buiten het castellum ook last kreeg van het water. Daar verandert in de 2de eeuw niet alleen de oriëntatie van de greppels, wat wijst op een veranderde waterhuishouding, maar wordt de grond ook opgehoogd.[11] Na 275 is de bewoning daar compleet verdwenen.[12]

Boven het duidelijk herkenbare vegetatieniveau in de Utrechtse bodem is meestal een dun beige kleilaagje met een 'blauwe zweem' zichtbaar. Dit zou verklaard kunnen worden door een wat snellere afzetting van klei, waarbij de vorming van een vegetatiehorizont (een oud oppervlak dat door langdurige begroeiing als een humeuze laag herken-

Opgraving in de sneeuw met op de achtergrond huis Payenborg aan de Oudegracht, 1994. Ook hier werd onder een kleilaag het Romeinse niveau aangetroffen (ABC).

baar is) niet meer volledig tot stand komt. Weer boven deze laag ligt de egale gele klei, waarvoor de afzettingssnelheid van circa 1 mm per jaar zal hebben gegolden. Binnen deze kleilaag zijn soms twee grenzen aan te wijzen, die de overgang vormen tussen kleilagen met een licht tintverschil en die geaccentueerd worden door de aanwezigheid van schelpjes. Deze schelpjes worden in principe altijd in de afzettingen ingesloten, maar vergaan door bioturbatie ook weer. Als de sedimentatie tijdelijk wat sneller gaat, of wanneer het gebied langer onder water staat, blijven ze vaak beter behouden. [13]

Hoewel dus toch wat vage grenzen zijn aan te wijzen, is tussen het Romeinse niveau en de 10de/11de-eeuwse laag geen duidelijk vegetatieniveau zichtbaar. [14] De aangetroffen kleipakketten moeten dan ook in een vrij continu proces van jaarlijks terugkerende overstromingen zijn afgezet. De perioden dat het maaiveld droog lag, moeten te kort zijn geweest om de vorming van een vegetatiehorizont mogelijk te maken. Daaruit kan geconcludeerd worden dat in grote delen van de latere stad, in de vroege Middeleeuwen, bewoning zo niet onmogelijk dan toch zeer moeilijk was. Het castellum, gelegen op een 'terpje', lag feitelijk in een groot regelmatig (jaarlijks?) onderlopend komgebied. Een situatie die zich, met korte onderbrekingen, mogelijk tot in de 10de eeuw voortzette. [15] Gezien de ophoging van het castellum, de eerder genoemde dikte van het vegetatieniveau en de veranderingen in de vicus kan verondersteld worden dat ook de Romeinse bezetters regelmatige wateroverlast hadden. [16]

Het castellum en de limes

Van de periode tussen 275 en circa 400 zijn over Utrecht weinig gegevens voorhanden. De Romeinen hebben het fort niet meer permanent bezet, maar gebruikten het waarschijnlijk nog wel regelmatig. [17]

Rond 275 lijkt de limes langs de Kromme en de Oude Rijn in verval te raken. De bouwactiviteiten in de castella stoppen en er worden slechts spaarzaam vondsten uit de laat-Romeinse tijd aangetroffen. [18] Na een overgangsperiode, werd begin 4de eeuw een nieuwe verdedigingslinie in Noord-Gallië opgericht. [19] Vermoedelijk speelden de oude castella nog een rol bij de bescherming van de vrachtvaart op de Rijn. In de 4de eeuw

heeft de Rijn namelijk nog wel dienst gedaan als verbindingsweg voor graantransporten (met Engeland).[20] De overheersing van de Romeinen in de lage landen loopt pas in 406 na Chr. definitief ten einde.[21]

Het niet permanent herstellen van het westelijk deel van de limes in de laat-Romeinse tijd kan, naast vele andere factoren, zeer wel verband houden met de intensivering van de regelmatig terugkerende overstromingen in delen van het limesgebied.[22] Niet dat de troepen volledig verdreven werden, maar de toename van de wateroverlast zal hun mobiliteit in ieder geval niet vergroot hebben.[23] Bovendien is het maar de vraag of de militaire dreiging van invallen in het Utrechts-Hollands veengebied en het westelijk deel van het rivierengebied in deze omstandigheden wel zo allesbepalend was als wel gedacht wordt. Het gebruiken van de, in de laat-Romeinse tijd vrijwel onbewaakte, Kromme en de Oude Rijn als transportroute voor graan wijst niet in die richting. Hoe dit ook zij, het castellum, dat zijn bestaan te danken had aan de Romeinse rijksgrens, kwam na 275 in een soort 'niemandsland' terecht.

Binnen het castellum

Zoals vermeld werd de permanente bezetting van het castellum in Utrecht rond 275 opgegeven. De Romeinen lieten het fort, hooggelegen op een 'terp', achter. Het vormde een ideale vestigingsplaats voor een ieder die in dit gebied een woonplaats zocht; hoog en droog gelegen en veilig tussen de imponerende muren. Niettemin zijn van de periode tussen 275 en de Karolingische tijd geen bouwsporen bekend, of het zou de verbouwing van de principia moeten zijn.[24]

Hier zijn diverse redenen voor aan te geven. Ten eerste is slechts een deel van het Domplein, waar het castellum ligt, onderzocht. Ten tweede zal men in eerste instantie vooral de Romeinse gebouwen hebben gebruikt. En als laatste kan aangevoerd worden dat er waarschijnlijk weinig bewoning is geweest. Niet alleen is nauwelijks een spoor van bewoning uit deze periode gevonden, maar bovendien zijn gegevens bekend die de discontinuïteit lijken te bevestigen. Het gaat dan om de vondst van een pakket klei binnen de castellum muren. Deze kleilaag, door de opgravers wel omschreven als 'okergele' of 'knikklei-achtige' klei, is overal op het Domplein aangetroffen.[25] Tenminste daar waar post-Romeinse activiteiten de laag niet verstoord hebben. Telkenmale gaat het om een egale kleilaag zonder sporen. De laag wordt gedateerd tussen de Romeinse en de Karolingische tijd in.[26]

De beschrijving van de klei doet sterk denken aan de klei die overal buiten het castellum boven op het niveau uit de Romeinse tijd wordt aangetroffen. Ook de datering van dit pakket komt, zoals we nog zullen zien, goed overeen met een dergelijke laag buiten het fort. Het is op basis daarvan dus zeer wel mogelijk dat deze laag onder het Domplein ook is afgezet.

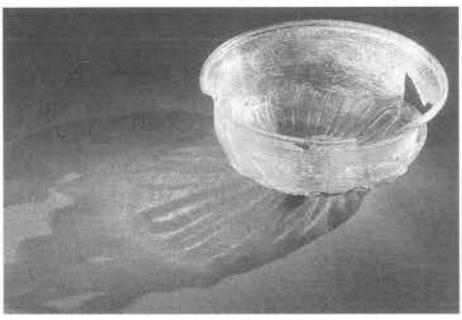
Er wordt - voor zover bekend - geen melding gemaakt van een plaggenstructuur of van

vervuiling die erop wijst dat de laag door mensenhanden is opgebracht. Bovendien blijkt dat deze laag zich boven in een uit de Romeinse tijd daterende waterput als een dikke lens manifesteert. [27] Als het hier om ophogingsklei ging, dan zou deze laag er anders hebben uitgezien. Als laatste kan verwezen worden naar - met name - de (originele) opgravingstekeningen van put XII uit 1938. [28] Daar is te zien hoe de egale gele kleilaag naadloos tegen de binnenzijde van de castellummuur aanligt en daarbij alle Romeinse sporen - behalve de staande castellummuren - afdekt. [29] De laag die binnen het castellum alles zo keurig en 'clean' afdekt, ligt ook buiten het castellum. Daar is de aansluiting tegen de muren eveneens naadloos. Helemaal opmerkelijk wordt het als dit pakket gele klei zich op eenzelfde wijze in de torens van het poortgebouw manifesteert. Fenomenen die alleen te verklaren lijken, wanneer de klei in een natuurlijk proces is afgezet. Ook de aanwezigheid van de gele kleilaag binnen de principia en boven de verharde Romeinse wegen, zonder dat hier nieuwe vloeren of wegverhardingen op zijn aangelegd, wijst niet op ophogingen, maar op een natuurlijke oorsprong. [30]

Het is op basis van de hiervoor genoemde argumenten zeer aannemelijk, dat het hier om een gesedimenteerde kleilaag gaat. In de periode na 275 is binnen het castellum blijkbaar ook een pakket natuurlijke klei afgezet. [31] Gezien het feit dat het maaiveld binnen het fort hoog lag ten opzichte van de omgeving, moet de klei bij, zeldzaam voorkomende?, hoge waterstanden zijn afgezet. [32] Doordat het fort maar vier uit-/instroommogelijkheden had, kan de afnemende stroomsnelheid binnen de muren voor een relatief snelle sedimentatie hebben gezorgd, waarmee het 'nadeel' voor de sedimentatie van de hoge ligging als het ware kan zijn gecompenseerd. [33]

Van de Romeinen naar de Franken

Op het Pieterskerkhof zijn, net ten oosten van het castellum, twee vrijwel intacte en één verspoeld graf gevonden. Het gaat om begravingen die waarschijnlijk van Frankische oorsprong zijn. Van de skeletten is de 14C waarde bepaald. Omrekening hiervan in ouderdom geeft een globale datering in de 5de en de eerste helft 6de eeuw. [34] De verschillende bijgiften worden op typologische gronden tussen 375 en 600 na Chr. geplaatst. [35] Een datering van de graven vóór 450 is op basis van de typologie van de vondstassemblage onwaarschijnlijk. [36] Een datering van de skeletten in de tweede helft (laatste kwart?) van de 5de eeuw is dan ook het meest waarschijnlijk.

Glazen kommetje uit een van de Merovingische graven op het Pieterskerkhof, laatste kwart 5de eeuw (ABC).

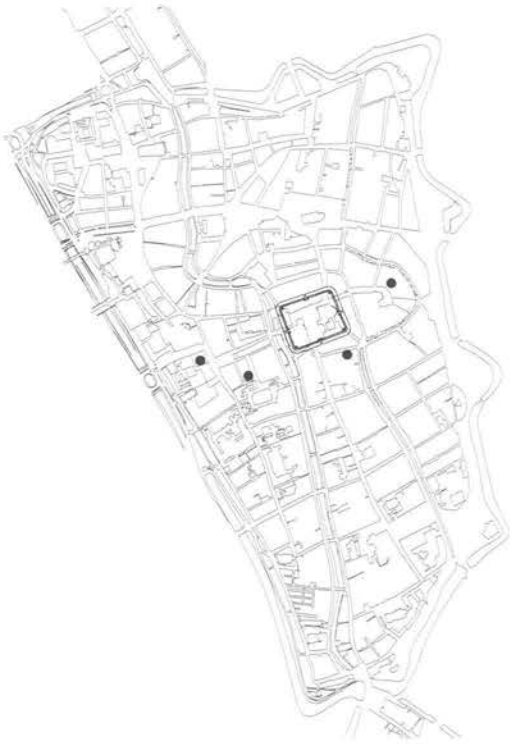
De twee complete begravingen zijn zeer bijzonder. Het gaat om graven van circa 11-jarigen, die voorzien zijn van bijgiften voor volwassenen. Zo heb-

ben beiden een grote Francisca-bijl (een bijltype dat - niet geheel terecht - naar de Franken is vernoemd) in hun graf meegekregen. Dit gebeurde maar hoogst zelden, zodat deze kinderen vermoedelijk wel tot leden van een 'elitaire' groep mogen worden gerekend. [37]

Ook zijn op enkele andere plaatsen in de stad sporen aangetroffen die uit deze periode kunnen stammen. Onder de Mariakerk zijn enkele kuiltjes aangetroffen die tussen 300 en 700 na Chr. gedateerd moeten worden. [38] Bij het Visschersplein zijn enkele aangepunte paaltjes, mogelijk van een schoeiing, die 14C gedateerd is tussen 433-541, opgegraven. [39] En als laatste is bij de Trans een vegetatieniveau met daarin één 4de/5de-eeuwse scherf gevonden. [40] Er mogen in deze periode dus iets meer activiteiten worden vermoed, maar erg veel zal dat niet zijn geweest. [41] Dezelfde constatering werd gedaan bij het onderzoek naar laat-Romeins materiaal van het Domplein. Daar werd meer 5de- dan 4de-eeuws materiaal gevonden. [42] Van aantoonbare continuïteit in de oude vici, ten oosten en westen van het fort, is ook al geen sprake. Daar eindigde, zoals hiervoor al is vermeld, de bewoning rond 275. Bij recent onderzoek op het Buurkerkhof (mei 1996) is geen Merovingisch materiaal gevonden, terwijl daar wel veel Karolingische scherven zijn geborgen. [43]

Opmerkelijk genoeg zijn in de buurt van de Frankische graven ten oosten van het castellum geen sporen van vroegere of erop volgende begravingen gevonden. Soms wordt erop gezinspeeld dat het Romeinse grafveld daar ook moet hebben gelegen, maar wellicht is weggespoeld. Harde aanwijzingen in de vorm van verspoelde begravingsrestanten bestaan daarvoor niet, maar daarbij wordt van een 'continuïteits'-model uitgegaan. [44]

In de zuidelijke binnenstad zijn wel enkele - vage - aanwijzingen voor een Romeins grafveld gevonden. Daar zijn op twee plaatsen gave kruikjes overgeleverd die daar in de bodem werden gevonden. [45] Kruikjes die, als ze ongeschonden zijn, meestal bij een begraving worden aangetroffen. [46] Er is dan ook meer

Het castellum met daarbuiten de vier vindplaatsen van Merovingisch materiaal. Van west naar oost: binnen de Mariakerk, het Visschersplein, de Trans en het Pieterskerkhof.

reden om het Romeinse grafveld aan de zuidkant van het castellum te vermoeden, dan in de buurt van het Pieterskerkhof. Gevonden is het echter nog steeds niet! [17] Er lijkt dan ook geen sprake te zijn van continuïteit tussen de grafvelden uit de Romeinse tijd en die van de vroege Middeleeuwen.

Het verlaten castellum zal op de vroege Franken een grote aantrekkingskracht hebben gehad. Hoog en relatief droog gelegen in een regelmatig overstromend komgebied en omgeven met muren moet dit voor hen een waar bastion zijn geweest. Gezien het ontbreken van duidelijke bewijzen voor bebouwing uit deze periode, zal men wel gebruik gemaakt hebben van de nog bestaande, en mogelijk opgeknapte, gebouwen zoals de oude principia.

Binnen het castellum is deze periode archeologisch dan ook moeilijk grijpbaar. Boven de besproken kleilaag in het castellum liggen de restanten van het gesloopte of vervallen castellum. Gezien de vondsten eronder en ertussen, moet het verval in of na de 5de eeuw hebben plaatsgevonden. In ieder geval zal het gebeurd zijn voordat de kerken van Willibrord zijn gebouwd. Het is denkbaar dat door de overstromingen veel van het muurwerk was aangetast en dit de noodzaak vormde om de bouwwerken te slopen. Ook kunnen de gebouwen in elkaar zijn gezakt, waarna nieuwe bewoners het castellum uitgevlakt zullen hebben. Over het wie, hoe en wanneer van dit probleem is verder weinig bekend.

Dit geldt ook voor de aanleg van een goot in de zuidelijke doorgang van het fort. Deze is, gezien het doorgraven van de kleilaag en de in de sleuf van de goot gevonden 5de-eeuwse haarspeld, van na de Romeinse tijd. Het kan zijn dat de tijdelijke bewoners, die de rijke kindergraven hebben achtergelaten, de goot hebben aangelegd om hun veste beter droog te houden.

Het ontbreken van enige structurele sporen, of van een substantiële hoeveelheid vondsten, uit de periode tussen 275 en de 5de eeuw en de vermoede verschillende locaties voor de grafvelden wijst op discontinuïteit. Uit de periode dat de graven zijn aangelegd zijn wel enige gegevens voorhanden. [18] Blijkbaar was er enige kortstondige - maar wel 'elitaire' - activiteit in en rond Traiectum. Er is evenwel geen sprake van continuïteit in 'bewoning' tussen de Romeinen en de vroege Franken. Bovendien is het zeer de vraag of degenen die de graven hebben aangelegd lang zijn gebleven. Die intentie zullen ze vermoedelijk wel hebben gehad, maar het lijkt erop dat de natuurlijke omstandigheden het voor deze groepering onmogelijk maakten om een permanent bestaan op te bouwen.

Franken en Friezen

Na de vroeg-Frankische periode wordt het weer stil in Traiectum. Het aantal vondsten uit deze periode is te klein om een continue bewoning te kunnen veronderstellen. Ook

uit de historische hoek zijn geen gegevens voorhanden die daarop wijzen. Buiten het castellum valt zelfs een archeologisch 'gat' tot circa 700.

De eerste schriftelijke gegevens die aangetroffen worden, zijn echter direct van niveau. Zo is uit een brief van Bonifatius aan paus Stephanus II op te maken dat Dagobert (629-639) in Traiectum een kerkje heeft gesticht. [49] Dat is een duidelijke aanwijzing voor de bemoeienis van deze Merovingische koning met het castellum Traiectum. Ook de schaarse vondsten wijzen op een 'elitaire' belangstelling voor het fort. Zo zijn een gouden schijffibula (eerste helft 7de eeuw?), een gouden munt van muntmeester Adelbertus (eerste helft 7de eeuw) en een vervalsing van een munt van de muntmeester Madelinus (tweede helft 7de eeuw) bekend. Verder dateren twee bronzen en een zilveren armband mogelijk uit deze periode. Een van die armbanden vertoont Angelsaksische versieringselementen. [50] Allemaal gegevens die wijzen op een meer dan modale status van de gebruikers van het fort.

De Frankische invloed was in deze periode zeker niet tot het castellum Traiectum beperkt. In Dorestad, een bloeiende handelsnederzetting, was een muntmeester gevestigd. Men gaat er vanuit dat Madelinus daar al in het tweede kwart van de 7de eeuw munten sloeg. [51] Traiectum lijkt wel de meest vooruitgeschoven post te zijn geweest en zodoende van politiek en militair belang voor de Merovingische vorsten: een Frankische voorpost in het Friese gebied.

De Friezen woonden in een zone langs de kust, tussen het huidige Zwin en de Weser. [52] Dit gebied kenmerkte zich door bewoonbare delen, die gescheiden waren door riviermonden, zee-armen en veengebieden. De bewoners moeten vertrouwd zijn geweest met eb en vloed, overstromingen (denk aan de terpen) en het leven op het water. Het castellum Traiectum, gelegen in het rivierengebied en regelmatig door overstromingen geïsoleerd, moet voor hen een natuurlijke vestigingsplaats zijn geweest.

De Franken daarentegen hadden hun machtsbasis geheel op het land liggen. Vanuit hun kerngebied in Austrasië verspreidden zij hun invloed. Dit gold vooral voor de hoger gelegen zandgronden. Traiectum, gelegen bij de splitsing van de Kromme Rijn en de Vecht, lag net iets voorbij een westelijke uitloper van de pleistocene zandgronden van de Heuvelrug. Dat was dus aan de rand van de Frankische invloedssfeer, maar al in de door water gedomineerde zone. [53] Het belang van deze grensfunctie werd nog vergroot door het nabij gele-

Karolingische sarcofaag tijdens de opgravingen in 1934 (ABC).

gen Dorestad.

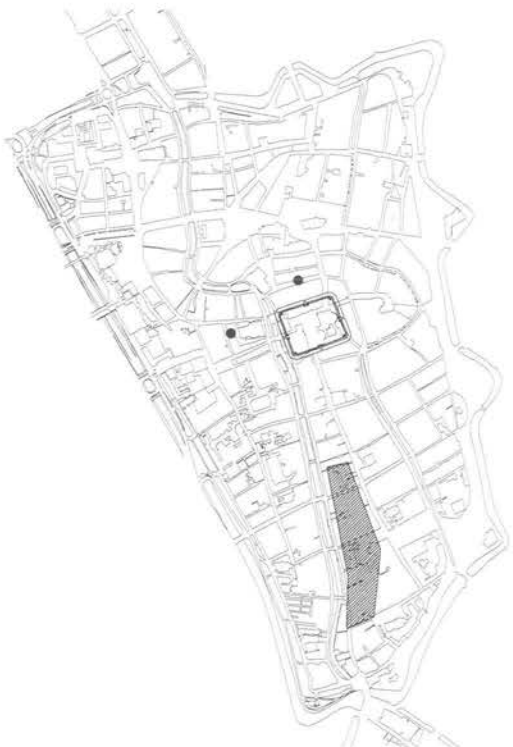
In de vroeg-Romeinse periode vormden de Kromme en de Oude Rijn de hoofdader van de Rijn, zowel voor de waterafvoer als voor het transport. Vanaf de 7de eeuw was de route via de Kromme Rijn, de Vecht en de Flevo, gericht op het gebied van de Friezenhandel, van groot belang.[54] Ook via de Oude Rijn bleef handel, met name op het kustgebied gericht, bestaan. Om de (Friezen)handel en Dorestad te kunnen controleren, vormde het castellum onder het Domplein, hoewel niet langs maar wel vlakbij de Vecht gelegen, dan ook een belangrijke schakel.

Vanaf circa 650 namen de Friezen hoogstwaarschijnlijk de macht in Traiectum van de Franken over. Soms wordt zelfs vermoed dat de Friese koning/hertog Aldgisl in het castellum gevestigd was. Mogelijk zelfs kwam de Angelsaksische geestelijke Wilfried hier bij Aldgisl op bezoek.[55] Archeologische vondsten die met zekerheid uit deze periode stammen zijn niet bekend, zodat de spaarzame historische bronnen vanuit die hoek geen ondersteuning krijgen.

Het tij kentert rond 695. In dat jaar verslaan de Franken de Friezen bij Dorestad en komt Traiectum weer onder Frankische invloed. Willibrord, die in 690 al overgestoken was van Engeland naar het Frankische gebied, kwam naar Traiectum. Hij was door de paus tot aartsbisschop der Friezen gewijd en ging daar zijn zendingswerk verrichten. In het castellum bouwde hij een kerk gewijd aan de heilige verlosser en herstelde het door de Friezen verwoeste kerkje van Dagobert.

Uit deze tijd worden voor het eerst sinds de Romeinse periode structurele archeologisch sporen binnen het castellum gevonden. Als eerste zijn daar de fundamenten van de St Salvatorkerk.[56] Daarnaast is een restje gevonden van een 8ste/10de-eeuws gebouw, waar verder helaas niets van bekend is.[57]

Binnen en net buiten de Salvatorkerk zijn diverse kalkstenen sarcofagen aangetroffen, waarvan één fraai versierd is. Dit exemplaar wordt in de 7de/8ste eeuw

Het castellum met de Karolingische vindplaatsen daarbuiten. In het zuiden ligt een grijze strook waar resten van een slotenstelsel zijn aangetroffen. Ten noorden van het castellum lagen de skeletten van het Oudkerkhof, aan de westkant sporen van ambachtelijke activiteiten op het Buurkerkhof.

geplaatst, en wordt wel aan de periode van Willibrord (rond 700) verbonden. [58] Een tweede opmerkelijke vondst is een prachtig versierde riemtong. Ook deze wordt rond 700 gedateerd, de versieringen op dit object komen overeen met enkele bekende christelijke voorwerpen. [59]

Uitgebreide burgerlijke bewoning is uit dit tijdvak niet bekend, zodat het castellum als een enclave van Frankische politiek en cultuur in het Friese gebied gezien kan worden. De kerk met haar missieactiviteiten lijkt de voornaamste gebruiker van het fort te zijn geweest.

Voor het eerst sinds de Romeinse periode worden buiten het castellum structurele sporen, verspreid over een groter gebied in de zuidelijk binnenstad van Utrecht, gevonden. Het gaat om slootjes die vermoedelijk deel uitmaken van één stelsel. [60] Mogelijk gaat het hier om een poging tot het ontginnen van een akkerareaal, terwijl het ook denkbaar is dat het om hooiland gaat. [61] Voor weiland zal men niet snel een dergelijk dicht stelsel van slootjes graven. Bij enkele van de sloten kon worden vastgesteld dat de bovenzijde ervan stratigrafisch gezien *middenin* het eerder genoemde gele kleipakket lag. Dat wil zeggen dat de sloten van een hoogte van circa 20 cm boven het Romeinse niveau zijn ingegraven. Op dat niveau bevindt zich echter geen vegetatiehorizont. Slechts bij één van de vijf slootjes was op dat niveau een kleurovergang in de klei zichtbaar. De sloten zijn dus blijkbaar gegraven in een 'kom'gebied dat regelmatig onderliep. Mogelijk heeft een tijdelijke stagnatie in de sedimentatie plaatsgevonden en heeft men daarvan gebruik gemaakt om het gebied te 'ontginnen'. Het kan ook zijn dat de sloten zijn gegraven om het gebied na de regelmatig terugkerende (jaarlijkse?) overstromingen door een vlotte waterafvoer weer vroeg in het voorjaar geschikt te maken voor gebruik.

Erg succesvol zal dit alles niet geweest zijn. Onderin de éénfasige slootjes is slechts zelden een dunne vage humeuze rand te zien. Meestal bestaat de vulling uit vrijwel homogene klei, dezelfde klei als die waarin de sloten zijn ingegraven en ook als die waarmee alles weer is afgedekt. Ondanks de enkele honderden meters die van deze slootjes zijn onderzocht, is het (dateerbaar) materiaal schaars, één scherf uit de 8ste eeuw en een botje dat 14C gedateerd is tussen 659 en 777 (95% waarschijnlijk). Een datering van dit slotenstelsel in de eerste helft van de 8ste eeuw is dus mogelijk. Dit wordt niet tegengesproken door het niveau waarop de slootjes zijn ingegraven. De bovenzijde ervan ligt middenin het kleipakket tussen het Romeinse en het 10de/11de-eeuwse niveau in. Als dan bedacht wordt dat Berendsen [62], voor een jaarlijks onderlopend komgebied, een sedimentatie van 1 mm klei per jaar aannemelijk acht, dan mag inderdaad van een (vroeg?) 8ste-eeuws slotenstelsel worden uitgegaan.

Het is zeer wel mogelijk dat Willibrord en de zijnen de hand hebben gehad in de aanleg van het slotenstelsel. Aangezien Traiectum in een verder onbewoond gebied lag, zal bij het opzetten van een permanente missiepost, zeker behoefte zijn geweest om van dichtbij voedsel te verkrijgen. Een ontginning ten bate van agrarische activiteiten past goed in dat beeld.

Er volgt, blijkens geschreven bronnen, een kort Fries intermezzo in de Frankische controle over Traiectum. Pippijn stierf in 714, waarna blijkbaar instabiliteit optrad. De Friese hertog (dan wel koning) Radbod maakte hiervan gebruik en viel het midden-Nederlandse rivierengebied weer binnen en veroverde ook het castellum Traiectum. Bonifatius kwam in 716 in Dorestad aan en in zijn *Vita* wordt melding gemaakt van de vele vernielingen en de terugval tot het heidendom.[63] Bovendien ging Bonifatius naar Traiectum, waar deze Radbod ontmoette die daar ook naar toe was gegaan; een duidelijke aanwijzing voor de Friese controle.[64]
Radbod stierf in 719 en toen was mogelijk het gehele Friese gebied alweer in Frankische handen.[65] Wederom konden in het missiegebied bekeringsactiviteiten worden ontplooid en ook Traiectum zal weer voor Willibrord beschikbaar zijn geweest.[66]

De vele kortstondige machtswisselingen in Traiectum geven het belang van het fort als 'grenspost' aan. Ooit dankte Traiectum zijn ontstaan aan de ligging langs de Romeinse rijksgrens, waar zich gedurende het langdurige verblijf van de Romeinse soldaten, een bescheiden burgerlijke nederzetting kon vormen. Nu betekende de positie in een betwiste grenszone tussen het Friese en Frankische rijk een remmende factor voor een dergelijke ontwikkeling. De strijd tussen de twee machten, gecombineerd met de natuurlijke omstandigheden, bevorderden de groeimogelijkheden van Traiectum buiten het castellum niet. Het fort zelf bleef echter vanuit politiek en militair oogpunt van groot belang en is in de archeologische en historische bronnen dan ook nadrukkelijk aanwezig.
Op 1 januari 723 schonk de Frankische hofmeier Karel Martel de castella in het latere Utrecht en Vechten aan het *monasterium* (klooster) in Traiectum. Bij deze schenking hoorde ook een gebied dat in deze bron wordt omschreven als *pascue graveningo*. Dit gebied is nog niet bevredigend gelokaliseerd. Het is aantrekkelijk om in dit *pascue graveningo* het door sloten doorgraven land, dat vermoedelijk vanuit datzelfde monasterium was ontgonnen, ten zuiden van het castellum te zien.[67] Daarmee gaf de hofmeier het, dankzij de overwinning op de Friezen, militair minder belangrijk geworden fort aan het klooster onder Willibrord. De kerstening van de Friezen, en daarmee een inpassing in de Frankische cultuur, kon vanuit dit centrum plaatsvinden. Het belang van het castellum verschoof zodoende van een militair-politieke naar een meer cultureel-politieke zijde.
Ten noorden van het castellum, op het Oudkerkhof, zijn uit de 8ste eeuw enkele begravingen bekend. De schamele skeletrestanten, die nogal te lijden hebben gehad van riviererosie, wijzen op oost-west georiënteerde graven zonder grafgiften. De skeletten zijn 14C gedateerd tussen 690 en 780.[68] Het gaat hier vermoedelijk om de restanten van een christelijk kerkhof dat bestemd was voor de burgerlijke bewoning. Van de hoge geestelijken is bekend dat deze zich binnen het castellum, in de St Salvator, lieten begraven.[69]

Buurkerkhof. Hier werd in 1996 bij opgravingen een ambachtswijkje uit de Karolingische tijd aangetroffen. Daarboven lag gesedimenteerde klei (ABC).

Behalve de mogelijk seculiere begravingen, zijn uit deze periode ook aanwijzingen voor bewoning buiten het castellum gevonden. In de jaren dertig is bij de restauratie van de Buurkerk een kleine hoeveelheid Karolingisch en jonger aardewerk aangetroffen, dat vanaf 750 tot 1000 na Chr. te dateren is.[70] Ook in de kelder van Oudegracht 167 zijn spaarzame resten van Karolingische bewoning waargenomen.[71] Overtuigender zijn de Karolingische vondsten die bij het recente onderzoek op het Buurkerkhof zijn gedaan. Niet alleen werd daar relatief veel aardewerk aangetroffen, maar ook kwam daar uit een afvalkuil barnsteen en afval van geweibewerking tevoorschijn. Mogelijk heeft hier een kleine ambachtsnederzetting gelegen. Hoewel verder geen bebouwingsgegevens bekend zijn, lijkt het toch zo te zijn dat halverwege de 8ste eeuw buiten de muren van het castellum bewoning is ontstaan. Een bevestiging hiervan is de vondst van Karolingisch aardewerk in een verlandende riviergeul van de Rijn, enkele honderden meters stroomafwaarts van het castellum.[72]

In het castellum stonden op dat moment twee kerken, waarvan één met een missieschool. Het is aannemelijk dat deze activiteiten een grote aantrekkingskracht hadden op diverse andere groeperingen, zodat de groei buiten de muren van het castellum geen verbazing hoeft te wekken. Het fort zelf behoorde tot de kerkelijke immuniteit en was dus voor de geestelijken gereserveerd.

Het is wel opmerkelijk dat een groot deel van de stad in deze periode, met name het slotengebied, weer regelmatig onder water stond. Sporen van woonplaatsen zijn hier dan ook niet gevonden. Het gegeven dat de sloten weer langzaam met klei dichtslibden werd blijkbaar niet als een probleem ervaren; pogingen tot uitdiepen hebben in ieder geval niet plaatsgevonden. Mogelijk functioneerden de langzaam ondieper wordende greppels nog afdoende, ook kan het zijn dat het terrein als ontginningsgebied weer werd opgegeven.

De eerder vermelde Karolingische vondsten uit het gebied ten westen van het castellum wijzen op bewoning aldaar. Gezien de ook beschreven overstromingen moet men daar in het bewoonde gebied maatregelen tegen hebben getroffen. Doordat daar geen grootschalig onderzoek heeft plaatsgevonden, is over die bewoning en de acties tegen wateroverlast weinig met zekerheid te zeggen. Zo kan gedacht worden aan ophogingen onder de huizen, maar ook aan gebouwen op palen.[73]

Op het Domplein is geen natuurlijke kleilaag gevonden die met de periode van na 700

in verband is te brengen. Het is waarschijnlijk dat daartoe de buiten het fort aangetoonde overstromingen op deze plaats niet hoog genoeg zijn gekomen. Niet alleen lag bovenop het Romeinse niveau een pakket van eerder gesedimenteerde klei, maar ook nog een zeer dikke laag met puin van het vervallen en/of gesloopte castellum.[74]

Het is niettemin mogelijk dat men maatregelen heeft getroffen om het eventueel hoog komende water te keren. Er is aangetoond dat de muren van het fort ergens in de vroege Middeleeuwen (de exacte datering is onduidelijk) zijn hersteld. Daarbij zijn ook de (onderzochte) oost- en zuidpoort dichtgezet.[75] Hoewel hierbij in eerste instantie aan militaire verdediging moet worden gedacht, is het op voorhand niet volledig uit te sluiten dat deze muren ook met het oog op extreem hoogwater zijn aangelegd. Dat kan tevens een verklaring zijn voor het afsluiten van de vroegere doorgangen.

Tussen circa 719 en 834 lijkt Traiectum een periode van bloei door te maken. In het castellum bevindt zich het kerkelijke (missie) centrum van *Frisia* en buiten het fort bestaat vermoedelijk een klein (ambachts)wijkje. Hoewel geen al te grote voorstellingen van Traiectum moeten worden gemaakt, moet het toch een centrale plaats in de noordelijke Nederlanden hebben ingenomen. Economisch en politiek (denk aan de muntmeester) zal Dorestad zeker belangrijker zijn geweest, maar kerkelijk en cultureel (denk aan de Karolingische Renaissance) zal Traiectum het voortouw hebben gehad.[76] De bisschoppelijke kerk, de missieschool en de St Salvator zullen de kern van een religieus centrum hebben gevormd.

Dat dit laatste zijn uitstraling en invloed op de handel zal hebben gehad, mag worden aangenomen. In ieder geval maakte dit alles Traiectum dusdanig aantrekkelijk, dat de als eerste in de historie vermelde aanval van de Vikingen op Dorestad in 834 via Traiectum ging.[77] Bij deze plundertocht zijn de Noormannen vergeten een fraai kleinood mee te nemen. Dit gegoten muntsieraad dateert uit het eerste kwart van de 9de eeuw en is de meest aansprekende losse vondst uit deze periode van kerkelijke bloei op het Domplein.[78] Vermoedelijk behoren ook diverse van de in de St Salvator gevonden sarcofagen in deze tijd thuis.[79]

De periode der Vikingen

De eerste aanval kwam van Vikingen, die eerst Friesland en vervolgens via Traiectum, Dorestad overvielen. Waarschijnlijk hebben ze hierbij de Flevo-Vecht-Kromme Rijn route gevolgd. Men mag aannemen dat Traiectum daarbij geplunderd is, zowel het castellum als de nederzetting. Opmerkelijk is dat Traiectum in de jaren daarna niet meer genoemd wordt als doelwit van de plunderingen, terwijl Dorestad jaarlijks bezocht wordt.[80] Blijkbaar was Traiectum niet interessant meer om te plunderen of het was de moeite van het vermelden niet waard.

Na 839 hebben de Noormannen lange tijd (delen van) Frisia en de Betuwe in bezit,[81] daarbij zal ook Traiectum binnen hun jurisdictie zijn gevallen. Wat de precieze invloed

hiervan op het kerkelijk centrum was, is moeilijk te zeggen. Aangezien de Noorman Rorik het gebied in leen had gekregen, zal deze de rechten van de bisschop op bijvoorbeeld de tienden die deze krachtens de Karolingische schenkingen op onder andere Dorestad had [82], waarschijnlijk gerespecteerd hebben. Het feit dat Lodewijk de Duitser het nodig vond om in 854, toen Rorik midden-Nederland nog in leen hield, de St Maartenskerk in het bezit van de immuniteit voor al haar goederen te bevestigen, wijst echter op strubbelingen in de gezagsverhoudingen. [83] Hoe dit ook zij, Rorik was geen christen zodat zijn heerschappij geen bloeitijd voor de kerk zal zijn geweest.

De lokale omstandigheden in Traiectum waren ook al niet florissant. Gezien de dikte van de kleipaketten boven de 8ste-eeuwse sloten, kan de jaarlijks terugkerende sedimentatie wel twee eeuwen in beslag hebben genomen. Een sterke plaatselijke economische basis kan er niet geweest zijn. De mogelijke omvang van de nederzetting was dan ook niet erg groot. [84] Het in de jaren dertig van de 20ste eeuw in die nederzetting gevonden aardewerk kan slechts met veel moeite als een weerspiegeling van continuïteit tussen de late 8ste en de 10de eeuw gezien worden. [85] Dat deze continue bewoning onwaarschijnlijk is, blijkt uit de opgravingsresultaten van de recente campagne op het Buurkerkhof. Daar werd bovenop de Karolingische lagen een schone, egale, gele kleilaag aangetroffen (tussen 210 en 220 cm +NAP), waar bovenop weer dikke opgebrachte veen/mest pakketten met enkele 11de- en 12de-eeuwse scherven lagen. De gele klei, die zeer sterke verwantschap vertoont met de eerder vermelde klei boven het slotenstelsel, is waarschijnlijk van natuurlijke oorsprong! Dit is des te waarschijnlijker als bedacht wordt dat op meerdere plaatsen in de stad op een dergelijke hoogte (en hoger) klei is aangetroffen die in dezelfde periode is afgezet. [86] De - jaarlijkse - overstromingen die voor de sedimentatie van de klei verantwoordelijk zijn geweest moeten de bewoning onmogelijk hebben gemaakt. De schone en vondstenloze kleilaag geeft aan dat er inderdaad geen bewoning is geweest.

In 857 vluchtte bisschop Hunger, die tot dan toe blijkbaar in Traiectum was gebleven, weg uit het fort. De directe aanleiding voor zijn vlucht kan gevonden worden in het plunderen van Dorestad, de Betuwe en aanpalende gebieden in 857. [87] In 858 dook deze bisschop dan ook op in Prüm, waar hij van Lotharius II het klooster St Odiliënberg als residentie kreeg toegewezen, de zetel verschoof vervolgens naar Deventer. [88] Pas onder Balderik (918-976) is de bisschopszetel weer permanent teruggegaan naar Traiectum.

In het licht van het voorgaande is het opmerkelijk dat in ieder geval bisschop Adelbold I (869-899) en mogelijk kanunnik Odulphus, in het castellum te Utrecht begraven zijn. [89] Beiden op momenten dat de bisschoppen waarschijnlijk elders verblijf hielden. [90] Hieruit valt op te maken dat het voor de geestelijkheid niet (altijd) onmogelijk was om in Traiectum hun kerkelijke functies uit te oefenen. Dit kan zeker gelden voor de periode van bisschop Adelbold I. Historisch gezien zijn weinig tot geen aanwijzingen bekend dat de Noormannen aan het eind van zijn leven nog een bedreiging vormden. Rond 892 lijken de invallen van de Vikingen voorbij te zijn. [91] Blijkbaar is men toen nog niet per-

manent teruggegaan, maar liet de bisschop zich in 899 wel in de bisschoppelijke *sedes* (zetel) begraven. Bisschop Radbod (900-917) zetelde ook in Deventer en werd daar begraven.[92] Waarom hij niet in Traiectum is begraven, is onduidelijk, dreiging van de Noormannen schijnt toen niet meer gespeeld te hebben.[93] Dit blijkt met name uit het bericht dat Radbod gedurende zijn leven meerdere malen de graven van de vroegere Utrechtse bisschoppen heeft bezocht.[94]

Eveneens opmerkelijk is het dat, op het moment dat de bisschop geacht wordt zich buiten Traiectum te bevinden, er wel plunderingen in het IJsselgebied (866) en Deventer (882) vermeld worden,[95] terwijl Traiectum al jaren veilig lijkt te zijn. Toch blijkt de bisschop in 895 in Deventer te zijn en niet in Traiectum. Voor de overvallen van de Vikingen was Deventer minstens zo kwetsbaar als Traiectum en gezien de plundertochten ook daadwerkelijk aantrekkelijker. De vermeende grotere veiligheid in Deventer kan niet de reden voor de vestiging aldaar geweest zijn. Deventer had blijkbaar andere voordelen. Zo moet Deventer economisch sterker zijn geweest. In 877 wordt deze stad al genoemd als Portus en ook uit latere bronnen blijkt het handelsbelang van Deventer.[96] Traiectum wordt in deze periode nooit als zodanig genoemd en zal dan ook slechts een bescheiden rol hebben gespeeld. Dit blijkt eens te meer als eind 9de eeuw enkele tolprivileges worden verleend aan de 'lieden van St Maarten', die wonen in Deventer, Tiel en de rest van het bisdom (Utrecht).[97] Traiectum zelf wordt niet genoemd en speelt op dat moment blijkbaar geen rol in de handel. Bovendien - het is al eerder vermeld - moet Traiectum toen nog in een gebied met regelmatige overstromingen hebben gelegen. Aantrekkelijk genoeg voor de bisschop om zich daar te vestigen was het blijkbaar nog niet. Dit zal versterkt zijn door het feit dat Dorestad als handelscentrum rond 850-875 aan betekenis begon te verliezen, zodat ook daar geen inkomsten meer te halen waren.[98] Niettemin hebben de kerken in het castellum wel alweer (tijdelijk?) gefunctioneerd, zoals blijkt uit de genoemde teraardebestellingen. Ondanks alle problemen moet Traiectum voor de kerk van groot belang zijn geweest.

Omstreeks 925 keerde de bisschopszetel wel permanent naar Traiectum terug.[99] Bisschop Balderik vestigde de *sedes* weer in de plaats waar de kerstening van noordelijk Nederland begonnen was; het tij was gekeerd.

Archeologisch zijn weinig zaken aangetroffen die met de periode van de Vikingen in verband kunnen worden gebracht. Nieuwe bouwwerken zijn niet bekend; wel enkele voorwerpen. Tot de meest interessante daarvan behoren de fragmenten van enkele verbrande kogelpotten, met daarbij as, menselijke resten en een gesp. Hoogstwaarschijnlijk gaat het bij deze ten zuiden van de Salvatorkerk gevonden objecten om restanten van crematies.[100] De kogelpotten zijn moeilijk nauwkeurig te dateren, maar komen voor van de 8ste tot 10de eeuw. Crematies zijn in die periode niet te verenigen met de christelijke riten zodat we hier van een andere geloofsovertuiging moeten uitgaan. Hoewel bekend is dat enkele Vikingen christelijk waren, gold dat bijvoorbeeld niet voor Rorik, die lange tijd midden-Nederland beheerste.[101] Het is dan ook denkbaar

dat de 'heidense' crematies in de periode van de overheersing door de Noormannen in de bodem zijn gekomen. Aangezien de Noormannen de lichamen van hun doden meestal begroeven, is het echter aannemelijker dat het hier om enkele Friezen gaat. [102]
Buiten het castellum zijn nog twee opmerkelijke vondsten gedaan. In toenmalige riviergeulen (van Rijn? en Vecht) zijn twee Vikingzwaarden gevonden. [103] Hoewel hierbij aan zomaar verloren zwaarden kan worden gedacht, is een 'rituele depositie' niet uit te sluiten. [104]
Enkele van de eerder vermelde kalkstenen sarcofagen uit de Salvatorkerk kunnen ook uit deze turbulente periode van de Utrechtse geschiedenis stammen. Dit is echter giswerk en dat geeft aan dat deze periode met wisselende machthebbers in het castellum Traiectum, archeologisch moeilijk grijpbaar is. Dit geldt ook voor het wijkje ten westen van het fort. Dit is gezien de afgezette kleilaag boven de Karolingische sporen niet blijven bestaan. Traiectum was in de late 9de en de vroege 10de eeuw vermoedelijk niet veel groter dan het castellum.

Continue bewoning

Toen de bisschop rond 925 zijn zetel weer permanent naar Traiectum verplaatste [105], braken betere tijden aan. [106] Enerzijds bevorderde de vestiging van de bisschoppelijke gemeenschap als zodanig het belang van de plaats in sterke mate, anderzijds heeft de natuur daar waarschijnlijk ook een handje in meegeholpen.

Een van de schoeiingen aan de Jan Meyenstraat tussen de Jacobikerk en de Weerdsingel, 1979-1981. Vele van de houtmonsters wachten nog op een jaarring-datering (ABC).

De eerste, archeologisch aantoonbare, grootschalige en intensieve activiteiten buiten het castellum kunnen in de 10de eeuw worden geplaatst. Aan de noordkant van de huidige binnenstad, langs de Vecht zijn aanwijzingen gevonden die wijzen op laat-10de-eeuwse handelsactiviteiten.[107] Het gaat hier om een handelsnederzetting die later de noordelijke grens van de stad heeft bepaald.[108] Fraaie aanwijzingen voor de handel zijn de twee schepen die daar zijn gevonden.[109] Wanneer de handelsnederzetting langs de Vecht verdwijnt, is een punt van discussie. Tot vrij recent werd algemeen aangenomen dat de verzanding van de Vecht die de oorzaak van het verdwijnen van de handelsnederzetting vormde, in de late 12de eeuw plaatsvond.[110] In een iets recenter artikel wordt gesteld dat de verzanding van de haven in de 11de eeuw moet worden geplaatst.[111] Vondsten van 12de-eeuws aardewerk en een munt (geslagen tussen 1151 en 1156) in de zandafzettingen van de rivier wijzen echter (nog steeds) op een verlanding in of na het midden van de 12de eeuw.[112]

De aanvang van de handelsactiviteiten in de late 10de eeuw langs de Vecht geeft aan dat de eerder genoemde kleisedimentatie, die ook in het noorden van de latere stad heeft plaatsgevonden, toen grotendeels tot het verleden moet hebben behoord.[113] Er zijn enkele oorzaken voor deze verminderde sedimentatie. In de eerste plaats zal de verbeterde afvoer van het water door de veenpakketten van Noord- en West-Nederland hiervoor verantwoordelijk zijn.[114] Een tweede reden is de toename van de waterafvoer via de Lek ten koste van die van de Kromme Rijn-Vecht.[115]

Men mag aannemen dat het verminderen en/of stoppen van de jaarlijkse overstromingen heeft meegespeeld bij de keuze van de bisschop om terug te keren. Was dit niet het geval en was de enige reden van zijn verblijf elders de

Het castellum met daarbuiten de vindplaatsen uit de (late) 10de en het begin van de 11de eeuw. Bij de Buurkerk is een klustertje losse scherven bekend en bij de Boterstraat een waterput. Langs de (voormalige) Vechtloop zijn bij vijf opgravingen 10de-eeuws sporen (o.a. schepen, schoeiingen en bebouwing) aangetroffen. Deze vondsten stammen uit de aanvangsfase van een handelsnederzetting, waarvan de - tot nu toe aangetoonde - omvang ook is aangegeven. In de 2de helft van de 12de eeuw is de handel hier verdwenen.

dreiging van de Vikingen in Traiectum, dan had hij (zoals hiervoor aangegeven) nooit naar Deventer moeten gaan en had de *sedes* veel eerder naar Traiectum kunnen terugkeren.

Hoe dit ook zij, in de 10de eeuw vonden op het Domplein de nodige ontwikkelingen plaats en ook de handelsplaats langs de Vecht kwam tot grote bloei. De nederzetting bij het latere Nicolaaskerkhof ontstond waarschijnlijk niet voor de 11de eeuw. [116]

Opmerkelijk genoeg zijn uit de 10de t/m begin-12de eeuw nauwelijks archeologische gegevens van bewoning of handel ten westen van de burcht bekend en dat terwijl daar altijd de 11de/12de-eeuwse handelsnederzetting Stathe gezocht wordt. Nu is daar, mede door de onderkelderingen, weinig archeologisch onderzocht, maar op die plaatsen waar wel waarnemingen mogelijk waren is het gebrek aan gegevens opvallend, zeker in vergelijking tot het gebied langs de Waterstraat en de Lange Lauwerstraat. [117] Alleen bij de Boterstraat en de Hema zijn - zeer bescheiden - sporen uit de 10de of 11de eeuw gevonden. [118] Een grootschalige 10de/12de-eeuwse handelswijk heeft rond de Buurkerk blijkbaar niet gelegen. Op zich niet opmerkelijk, omdat in die periode de Oude Rijn ten westen van Utrecht volledig is verland, terwijl de route naar het noorden, via de Vecht, al sinds de 7de eeuw een belangrijke handelsroute was. In de 11de en 12de eeuw bevinden de Utrechtse handelscontacten zich dan ook vrijwel uitsluitend in het noorden en oosten. [119]

Dat de oudste parochiekerk van Utrecht, de Buurkerk, niet bij de grote (handels) nederzetting langs de Vecht staat, hoeft geen verbazing te wekken. Kerken werden nogal eens centraal in een parochie of bij een burcht neergezet [120] en beide opties zijn hier van toepassing. De kerk voor de burgers had een zeer grote parochie waarvan de binnen de (latere) singels van de stad liggende bewoningskernen slechts een onderdeel vormden. Bovendien is de Buurkerkparochie ontstaan uit de centraal gelegen St Maartenskerk [121], zodat een locatie van de kerk in de buurt van het Domplein voor de hand ligt, ongeacht de spreiding der bevolkingsconcentraties. [122]

Munt (voor- en achterzijde) geslagen ten tijde van bisschop Herman van Hoorne (1150-1156). Deze munt is gevonden in de zandafzettingen van de verlandende haven aan de Jan Meyenstraat (ABC).

In de 10de eeuw is het voormalige castellum weer een politiek en cultureel centrum geworden. [123] Archeologisch kan voor Utrecht een bewoningscontinuïteit vanaf de 10de eeuw worden aangetoond. Behalve voor het Domplein geldt dit ook voor de burgerlijke nederzettingen binnen het latere stadsgebied. De aanvankelijk separate handelsnederzetting langs de Vecht was daarvan eerst verreweg de belangrijkste. [124]

In de 10de eeuw verscheen Traiectum weer veelvuldig in de historische bronnen en ontwikkelde zich dus, mede met steun van de keizers, tot een geestelijk en wereldlijk machtscentrum. [125] Deze macht was vooral in handen van de bisschop. Als voorbeeld voor de toene-

mende betekenis van de bisschop kan vermeld worden dat hij in 936 het muntrecht kreeg, terwijl hem ook nog in de 10de eeuw het tolrecht toeviel.[126] Het is mogelijk dat in verband hiermee rond 975 het noordelijk deel van de Oudegracht is gegraven.[127]

Dat Utrecht sterk groeide blijkt dus niet alleen uit archeologische gegevens maar ook uit historische bronnen. Binnen het castellum Traiectum ontwikkelde zich een belangrijk bestuurlijk centrum, terwijl daarbuiten de burgerlijke activiteiten sterk toenamen. Voor het eerst lijkt de ontwikkeling van de burgerlijke nederzetting een factor van belang te zijn. Hierop wijst ook de omschrijving die ene Zakariya al-Kazwini op basis van gegevens van Tartusi, die rond 975 in deze regio was, aan 'ITRHT' geeft: een grote stad in het land der Franken. Opmerkelijk is dat hij de landbouw als enige vorm van levensonderhoud voor de bewoners van die 'stad' vermeldt, handel speelde in ITRHT toen blijkbaar nog geen rol van betekenis. Mogelijk ligt de verklaring daarin dat de naam ITRHT alleen op het Domplein (en aansluitende bebouwing?) van toepassing was.[128]

In 1007 verwaardigden de Noormannen het zich om, een jaar na de plundering van Tiel, Traiectum weer te bezoeken. De bewoners van de 'nabijgelegen' *portus* (haven) staken hun woningen in brand en vluchtten naar de burcht.[129] Voor het eerst sinds 834 was Traiectum in verband met de bezoeken van de Noormannen blijkbaar de moeite van het vermelden weer waard. Zelfs in 857 toen bisschop Hunger wegvluchtte, werd aan de naam Traiectum geen inkt verspeeld.

Alles wijst erop dat in de 10de eeuw diverse ontwikkelingen in gang werden gezet, die Utrecht in de late Middeleeuwen tot het centrum van de Noordelijke Nederlanden zouden maken.

Slotbeschouwingen

Het zal de lezer niet zijn ontgaan dat in Utrecht weinig archeologische artefacten en vindplaatsen van de periode tussen circa 275 en 950 bekend zijn. Te weinig als men uitgaat van een redelijk continu bewoond Traiectum. Hoewel heronderzoek van oude opgravingen en toekomstige opgravingen nog wel nieuwe feiten boven water zullen brengen, blijft met name de schaarste aan archeologische gegevens over menselijke activiteiten buiten het castellum opvallend. Na het vertrek van de Romeinen in 275 en enkele bescheiden activiteiten in de 5de eeuw is daar, met uitzondering van de periode tussen circa 700 en 834, tot in de 10de eeuw nauwelijks meer iets gebeurd. Voorheen is dit wel verklaard door te stellen dat allerlei bewoningssporen weggespoeld zijn; met name door de 12de-eeuwse overstromingen. In het voorgaande is aangegeven dat wateroverlast van rivieren vooral (en altijd) voor sedimentatie zorgt en complicerend is voor de bewoning. Van (grote) overstromingen mag men niet te veel erosie verwachten. Als erosie plaatsvindt, dan heeft dit te maken met riviergeulverleggingen of doorbraken. Die zijn echter altijd van min of meer lokale betekenis. In Utrecht kan dit van

toepassing zijn voor een strook ten noorden van het Domplein en ten oosten van het Pieterskerkhof.[130] In de zuidelijke binnenstad zijn daarentegen geen sporen van erosie bekend.

Hoewel dus een stukje 'geschiedenis' door de rivieren zal zijn geërodeerd, kan dit niet de enige verklaring zijn voor het ontbreken van gegevens uit de vroege Middeleeuwen.[131] Het lijkt er ook op dat de bewoning van het castellum en het gebied daarbuiten beperkt is gebleven door de regelmatige overstromingen. Het rivierenstelsel met zijn jaarlijkse sedimentatie stond geen uitgebreide en/of langdurige bewoning toe. Grof gezegd is buiten de muren van het castellum Traiectum, Utrechts historie tussen 275 en 925 archeologisch vooral herkenbaar als een pakket van gesedimenteerde klei.[132] Stratigrafisch gezien is daarbinnen alleen de Karolingische bewoning bij het Buurkerkhof en een slotenstelsel in de zuidelijk binnenstad aangetroffen.

Wordt de geschiedenis van Utrecht topografisch bekeken, dan valt op dat de grafvelden, maar ook de bewoningssporen buiten het castellum, door de eeuwen heen nogal eens van locatie lijken te wisselen. Ook daarbij lijkt continuïteit niet het sterkste punt te zijn. Binnen het castellum hebben, gezien de verschillende topvondsten, wel regelmatig menselijke activiteiten plaatsgevonden, maar ook hier lijkt geen sprake van continuïteit. De spaarzame vondsten kunnen gemakkelijk verklaard worden door enkele, korter of langer durende perioden van occupatie van het castellum.

Ondanks de geschetste beperkingen neemt Traiectum toch een belangrijke plaats in de geschreven bronnen van de vroeg-middeleeuwse geschiedenis in. Koningen en hertogen, bisschoppen en pausen lijken zich om het castellum te bekommeren. Archeologisch zijn diverse topvondsten bekend die het belang van deze 'terp' in de vroege Middeleeuwen benadrukken. Vreemd is dit niet, het castellum Traiectum lag op de grens van Fries en Frankisch gebied en daarmee ook op de grens tussen de gekerstende en heidense gebieden; dat maakte het tot een politiek-culturele twistappel. Het castellum was voor de diverse volken vanuit strategisch oogpunt van belang, zo konden mede vanuit Traiectum de Kromme en de Oude Rijn en de Vecht gecontroleerd worden. Het fort lag voor zowel Friezen als Franken in een moeilijk te controleren grensgebied. Op de rand van hun invloedssferen, maar ook op de rand van hun 'natuurlijke' vestigingsgebied. Lange tijd slaagt geen van beide volken erin om vaste voet aan de grond te krijgen. Traiectum en omgeving lijken in deze periode te nat voor de Franken en te droog voor de Friezen om het te controleren. Dit duurde totdat de Friezen definitief verslagen werden en het gebied tot aan de Weser door de Franken gepacificeerd was. Op dat moment verviel de grensfunctie en kon Traiectum aan de bisschop geschonken worden. Die kreeg daarmee een basis middenin het Friese gebied van waaruit hij de kerstening van de Friezen ter hand kon nemen. Dat was het moment waarop, rond 719, een voorzichtige opbloei van Traiectum kon beginnen. Deze vond niet alleen binnen de muren van het fort plaats, maar ook erbuiten. Er ontstond een kleine (ambachts)neder-

zetting, terwijl ook grond werd ontgonnen ten behoeve van de landbouw. De nabij gelegen begraafplaats maakt de nederzetting voor deze periode compleet.
Niettemin werd de bewoning in omvang beperkt door de voortgaande overstromingen en vanaf 834 ernstig bedreigd door enkele plundertochten van de Vikingen. De bisschop vluchtte in 857 en keerde pas weer permanent terug op het moment dat niet alleen de dreiging van Vikingen voorbij was (dat was al eerder), maar vooral toen Utrecht weer groeikansen kreeg. Toen in de 10de eeuw de regelmatige overstromingen blijkbaar tot het verleden behoorden en de bisschop weer in Traiectum zetelde, kon voor het eerst sinds de Romeinse periode een ongestoorde ontwikkeling op gang komen. Dit is archeologisch vooral zichtbaar op het Domplein en in de handelsplaats langs de Vecht. Van daaruit groeide Traiectum uit tot de stad Utrecht. Het ongewenste bezoek van de Vikingen in 1007 was, binnen deze opgaande lijn, niet meer dan een rimpeling in de ontwikkeling, die door de snel groeiende stad weer werd gladgestreken.

Noot van de redactie:
De auteur poneert een aantal theorieën die ingaan tegen de traditionele opvattingen over de continuïteit van de bewoningsgeschiedenis van de stad Utrecht. Daarom heeft de redactie het Archeologisch en Bouwhistorisch Centrum van de gemeente Utrecht de gelegenheid gegeven een reactie te plaatsen. Mede in verband met voorgenomen opgravingen die nieuw licht op deze zaak kunnen werpen, zal deze reactie in het volgende Jaarboek worden opgenomen.

Gebruikte afkortingen

ABKGU	Archeologische en Bouwhistorische Kroniek van de Gemeente Utrecht
AKPU	Archeologische Kroniek van de Provincie Utrecht
BROB	Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek
JBOU	Jaarboek Oud-Utrecht
KNOB	Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond
MBOU	Maandblad Oud-Utrecht

Literatuur

Bechert en Willems, 1995 ▸ T. Bechert en W.J.H. Willems, *De Romeinse rijksgrens, tussen Moezel en Noordzeekust*, Utrecht, 1995.
Berendsen, 1982 ▸ H.J.A. Berendsen, 'De genese van het landschap in het zuiden van de provincie Utrecht', *Utrechtse geografische studiën*, 25 (1982).
Berendsen, 1984 ▸ H.J.A. Berendsen, 'The evolution of the fluvial area in the western part of the Netherlands from 1000-1300 AD', *Geologie en Mijnbouw*, 3 (1984) 231-240.
Berendsen, 1990 ▸ H.J.A. Berendsen, 'River Courses in the Central Netherlands during the Roman Period', *BROB*, 40 (1990) 243-249.
Besteman, 1990 ▸ J.C. Besteman, 'North Holland AD 400-1200: turning tide or tide turned?", in: J.C. Besteman e.a., red., *Medieval Archaeology in the Netherlands*, Assen, 1990, 91-120.
Blok, 1974 ▸ D.P. Blok, *De Franken in Nederland*, Bussum, 1974.
Broer, en De Bruijn, 1995 ▸ C.J.C. Broer en M.W.J. De Bruijn, *De eerste kerken in Utrecht, Sint-Thomas, Sint-Salvator, Sint-Maarten*, Utrecht, 1995.
Bruijn, De, 1994 ▸ M.W.J. de Bruijn, *Husinghe ende Hofstede, Een institutioneel-geografische studie van de rechtspraak over onroerend goed in de stad Utrecht in de Middeleeuwen*, Utrecht, 1994.

Bult e.a., 1990 ▸ E.J. Bult, J. van Doesburg en D.P. Hallewas, 'De opgravingscampagne in de vroeg-Middeleeuwse nederzetting op de Woerd bij Valkenburg (Z.H.) in 1987 en 1988', in: E.J. Bult en D.P. Hallewas, red., *Graven bij Valkenburg III, het archeologisch onderzoek in 1987 en 1988*, Delft, 1990, 147-166.
Bult en Hallewas, 1990 ▸ E.J. Bult, en D.P. Hallewas, 'Archaeological evidence for the early-medieval settlement around the Meuse and Rhine deltas up to ca AD 1000', in: J.C. Besteman e.a., red., *Medieval Archaeology in the Netherlands*, Assen, 1990, 71-90.
Busè en Van Rooijen, 1998 ▸ G. Busè en C.A.M. Van Rooijen, 'De Waterstraat', *AKPU 1996-1997*, 1998, 131-136.
Campen, Van, 1960 ▸ J.W.C van Campen, 'De Noormannentijd. De bisschoppen Hunger, Odilbald en Radbod', *JBOU*, 1960, 25-45.
Dekker, 1990 ▸ C. Dekker, 'Afwatering en scheepvaart ten westen van de stad Utrecht tot de 14de eeuw', in: J.B. Berns, red., *Feestbundel aangeboden aan prof. D.P. Blok*, Hilversum, 1990, 60-75.
Dekker, 1997 ▸ C. Dekker, 'Landschap en bewoning', in: C. Dekker e.a., red., *Geschiedenis van de provincie Utrecht*, deel 1, tot 1528, Utrecht, 1997, 67-74.
Es, Van, 1990 ▸ W.A. van Es, 'Dorestad centred', in: J.C. Besteman e.a., red., *Medieval Archaeology in the Netherlands*, Assen, 1990, 151-182.
Es, Van, 1994 ▸ W.A. van Es, 'Het begin van de Romeinse tijd; De Romeinse vrede; Volksverhuizing en continuïteit; Friezen, Franken en Vikingen', in: W.A. van Es en W.A.M. Hessing, red., *Romeinen, Friezen en Franken in het hart van Nederland*, Utrecht, 1994, 36-121.
Evers(?), 1932 ▸ G.A. Evers(?), 'Een Arabische schrijver der 10de eeuw over Utrecht', *MBOU*, 7 (1932) 73-74.
Giffen, Van, 1934 ▸ A.E. van Giffen, *Opgravingen op het Domplein te Utrecht, Wetenschappelijke verslagen, I De opgravingen in december van 1929*, Haarlem, 1934, 1-34.
Giffen, Van, 1948 ▸ A.E. van Giffen, 'Inheemse en romeinse terpen. Opgravingen in de dorpswierde van Ezinge en de romeinse terpen van Utrecht, Valkenburg Z.H. en Vechten', *Jaarverslag van de vereniging voor Terpenonderzoek*, 1948.
Graafstal, 1996 ▸ E.P Graafstal, 'Een oud landschap onder Vleuten', *Westerheem*, XLV-1 (1996) 20-26.
Groenman-van Waateringe, 1986 ▸ W. Groenman-van Waateringe, 'The Horrea of Valkenburg ZH', in: *Studien zu den militärgrenzen Roms III*, Stuttgart, 1986, 159-168.
Groot, De, e.a., 1982 ▸ H.L. de Groot, M. Montforts en E.M. Kylstra, 'Vissersplein e.o.', *ABKGU 1981, MBOU*, 55 (1982) 74-83.
Groot, De, 1983 ▸ H.L. de Groot, 'Schoeiingen, scherven en schepen, Rijn en Vecht in de elfde en twaalfde eeuw'. Doctoraalscriptie RUU, 1983.
Groot, De, en Hoekstra 1983 ▸ H.L. de Groot, en T.J. Hoekstra, 'Oudkerkhof', *ABKGU 1982, MBOU*, 56 (1983) 31.
Groot, De, 1985 ▸ H.L. de Groot, 'Bakkerstraat 14', *ABKGU 1984, MBOU*, 58 (1985) 59-60.
Groot, De, e.a., 1990 ▸ H.L. de Groot e.a., 'Mariaplaats 27', *ABKGU 1989*, 1990, 54-59.
Groot, De, 1991 ▸ H.L. de Groot, *Een levensteken uit de vijfde eeuw, Het grafveld aan het Pieterskerkhof*, Utrecht, 1991.
Groot, De, 1992 ▸ H.L. de Groot, *Terugblik op Traiectum, Een archeologische schets*, Utrecht, 1992.
Groot, De, 1994 ▸ H.L. de Groot, 'De Heilige Kruiskapel te Utrecht, Die Tatsachen bleiben, die Interpretation schwänkt', *Bulletin KNOB*, 93 (1994) 135-149.
Groot, De, 1997a ▸ H.L. de Groot, 'De haven die verdween', in: G. Bakker en T.J. Hoekstra, red., *Het stenen geheugen*, Utrecht, 1997, 12-39.
Groot, De, 1997b ▸ H.L. de Groot, 'Utrecht: Archaeology in Transition?', in: *Lübecker Kolloquium zur Stadtarchäologie im Hanseraum I: Stand, Aufgaben und Perspektive*, Lübeck, 1997, 95-109.
Halbertsma, 1989 ▸ H. Halbertsma, *Herinneringen aan St. Willibrord in Friesland*, ROB overdruk 355, Amersfoort 1989.
Havinga en Op 't Hof, 1975 ▸ A.J. Havinga en A. op 't Hof, 'De Neder-Betuwe, opbouw en ontstaan van een jong rivierkleigebied', *Geografisch Tijdschrift*, IX (1975) 261-277.
Heege, 1995 ▸ A. Heege, 'Die Keramik des frühen und hohen Mittelalters aus dem Rheinland, Stand der Forschung - Typologie, Chronologie, Warenarten', *Archaologische Berichte, Deutsche Gesellschaft für Ur- und Frühgeschichte*, Bonn, 1995.
Heidinga, en Offenberg, 1992 ▸ H.A. Heidinga en G.A.M. Offenberg, *Op zoek naar de vijfde eeuw, De Franken tussen Rijn en Maas*, Amsterdam, 1992.
Heidinga, 1997 ▸ H.A. Heidinga, *Frisia in the First Millennium, An outline*, Utrecht, 1997.
Henderikx, 1987 ▸ P.A. Henderikx, 'De beneden-delta van Rijn en Maas, landschap en bewoning van de Romeinse tijd tot ca. 1000', *Hollandse Studiën*, 19, Hilversum, 1987.
Henderikx, 1995 ▸ P.A. Henderikx, 'De ringwalburgen in het mondingsgebied van de Schelde in historisch perspectief', in: R. van Heeringen e.a. , red., *Vroeg-Middeleeuwse ringwalburgen in Zeeland*, Goes, 1995.
Hessing en Steenbeek, 1990 ▸ W.A.M. Hessing en R. Steenbeek, 'Landscape and Habitation History of "De Horden" at Wijk bij Duurstedean Overview', *BROB*, 40 (1990) 9-28.
Hessing, 1994 ▸ W.A.M. Hessing, 'Tien eeuwen grafritueel', in: W.A. van Es en W.A.M. Hessing, red., *Romeinen, Friezen en Franken in het hart van Nederland*, Utrecht, 1994, 130-137.
Hoekstra, 1980a ▸ T.J. Hoekstra, 'Bakkerstraat 25', *ABKGU 1976/1977, MBOU*, 53 (1980) 8.
Hoekstra, 1980b ▸ T.J. Hoekstra, 'Steenweg/Hema', *ABKGU 1976/1977, MBOU*, 53 (1980) 16-24.
Hoekstra, 1981 ▸ T.J. Hoekstra, 'Domstraat', *ABKGU 1978-1979-1980, MBOU*, 54 (1981) 36-37.
Hoekstra, 1988 ▸ T.J. Hoekstra, 'The early topography of the city of Utrecht and its Cross of churches', *Journal of the Britisch Archeaological Association*, CXLI (1988) 1-34.
Hoekstra, 1989 ▸ T.J. Hoekstra, 'De vroege topografie', in: M.J. Dolfin e.a. , red., *Utrecht de huizen binnen de singels*, 2 dln, 's-Gravenhage, 1989, dl., 1, 1-20.
Hoekstra, 1997 ▸ T.J. Hoekstra, 'Een Stathe aan de Vecht, Ofwel: Natuurlijk had N. van der Monde gelijk', *MBOU*, 71 (1997) 104-107.
Hoorn, Van, 1993 ▸ G. van Hoorn, 'Opgravingen op het Domplein', *MBOU*, 3 (1929) 93-95.
Jansen, 1978 ▸ H.P.H. Jansen, *Geschiedenis van de Middeleeuwen*, Utrecht, 1978.
Klück en Van Rooijen, 1998 ▸ B. Klück en C.A.M. Van Rooijen, 'Predikherenkerkhof', *AKPU 1992-1993*, 1997, 90-92.
Knol, 1993 ▸ E. Knol, *De Noordnederlandse Kustlanden in de vroege Middeleeuwen*, Groningen, 1993.

Kooistra, en Steenbeek, 1994 ▸ L.I. Kooistra en R. Steenbeek, 'Het landschap en zijn mogelijkheden', in: W.A. van Es en W.A.M. Hessing, red., *Romeinen, Friezen en Franken in het hart van Nederland*, Utrecht, 1994, 14-21.
Labouchère, 1932 ▸ G.C. Labouchère, 'Choorstraat, Massegast, Romeinsche vondsten', *MBOU*, 5 (1932) 44-46.
Lidth de Jeude, 1993 ▸ W.F. Lidth de Jeude, 'Traiectum na 270, Een studie naar laat-romeinse bewoning van het castellum te Utrecht, deel 1 en 2'. Doctoraalscriptie UVA, 1993.
Metz, 1980 ▸ A. van Metz, *De diversitate temporum*; ingeleid, uitgegeven en vertaald door H. van Rij met medewerking van A. Sapir Abulafia, Amsterdam, 1980.
Montforts, en Treling, 1986 ▸ M.J.G.Th. Montforts en J.R. Treling, 'Boterstraat', *ABKGU 1986*, 126-137.
Montforts, 1995 ▸ M.J.G.Th. Montforts, 'Romeins Utrecht', Utrecht, 1995.
Nelson, 1991 ▸ J.L. Nelson, 'The Annals of St-Bertin', *Ninth-century histories*, I, Manchester, 1991.
Niermeyer, 1977 ▸ J.F. Niermeyer, 'De Friese handel', in: W.J. Alberts en H.P.H. Jansen, red., *Welvaart in Wording, Sociaal-economische geschiedenis van Nederland van de vroegste tijden tot het einde der Middeleeuwen*, 's-Gravenhage, 1977, 20-38.
Ozinga en De Weerd, 1989a ▸ L.R.P. Ozinga en M.D. de Weerd, 'Traiectum: een hulptroepencastellum aan de Rijn-limes', in: L.R.P. Ozinga e.a., red., *Het romeinse castellum te Utrecht*, Utrecht, 1989, 37-62.
Ozinga en De Weerd, 1989b ▸ L.R.P. Ozinga en M.D. de Weerd, 'De opgravingen in 1936 en 1938', in: L.R.P. Ozinga e.a., red., *Het romeinse castellum te Utrecht*, Utrecht, 1989, 63-104.
Ozinga en De Weerd, 1989c ▸ L.R.P. Ozinga en M.D. de Weerd, 'De opgravingen in 1943/44 en 1949', in: L.R.P. Ozinga e.a., red., *Het romeinse castellum te Utrecht*, Utrecht, 1989, 105-118.
Peeters, 1966 ▸ C.J.A.C. Peeters, 'De oudste bisschopskerken van Utrecht', in: *Feestbundel F. van der Meer*, Amsterdam, 1966, 73-126.
Regteren Altena, Van, en Sarfatij, 1973 ▸ H.H. van Regteren Altena en H. Sarfatij, 'De verdwenen Rijnloop, Waarnemingen in de bouwput van V&D, Achter Clarenburg', *MBOU*, 46 (1973) 68-70.
Reuter, 1992 ▸ T. Reuter, 'The Annals of Fulda', *Ninth century histories*, II, Manchester, 1992.
Roesdahl, 1987 ▸ E. Roesdahl, *The vikings*, Londen, 1987.
Rooijen, Van, 1992 ▸ C.A.M. van Rooijen, 'Trans 19', *ABKGU 1990*, 1992, 146-149.
Rooijen, Van, 1994a ▸ C.A.M. van Rooijen, 'Buurkerk', *ABKGU 1991-1992*, 1994, 7-11.
Rooijen, Van, 1994b ▸ C.A.M. van Rooijen, 'Twijnstraat/Nicolaasstraat', *ABKGU 1991-1992*, 1994, 216-227.
Rooijen, Van, en Klück, 1994 ▸ C.A.M. van Rooijen en B. Klück, 'Oude Gracht 137-167', *ABKGU 1991-1992*, 1994, 173-176.
Rooijen, Van, 1997 ▸ C.A.M. van Rooijen, 'Stathe aan de Vecht, ofwel het gelijk van N. van der Monde', *MBOU*, 70 (1997) 80-85.
Rooijen, Van, en Wynia, 1998 ▸ C.A.M. van Rooijen en H. Wynia, 'Zuidelijke binnenstad', *AKPU 1994/1995*, 1998, 103-124.
Rooijen, Van, en Stafleu, 1998 ▸ C.A.M. van Rooijen en M. Stafleu, 'Mariaplaats/Walsteeg', *AKPU 1996/1997*, 1998, 82-117.
Rooijen, Van, 1998 ▸ C.A.M. van Rooijen, 'Lange Koestraat', *AKPU 1994/1995*, 1998, 98.
Rooijen, Van, en Van Der Mark, 1998 ▸ C.A.M. van Rooijen, en R. Van Der Mark, 'Voorstraat', *AKPU 1996/1997*, 1998, 125-131.
Rooijen, Van, verwacht 1999 ▸ C.A.M. van Rooijen, 'De datering van de Heilig-Kruiskapel te Utrecht', *Bulletin KNOB*, verwacht 1999.
Rijntjes, 1994 ▸ R. Rijntjes, 'De ecclesiola in het Utrechtse castellum. Bouwhistorische interpretatie van de resten van de Heilig-Kruiskapel', *Bulletin KNOB*, 93 (1994) 150-161.
Sarfatij, 1978 ▸ H. Sarfatij, 'Alphen a.d. Rijn: Julianastraat 2', *Archeologische kroniek van Zuid-Holland over 1978, Holland: regionaal historisch tijdschrift*, 11 (1979) 314-315.
Sarfatij, 1979 ▸ H. Sarfatij, 'Koudkerk a/d Rijn', *Archeologische kroniek van Zuid-Holland over 1979, Holland: regionaal historisch tijdschrift*, 12 (1980) 283-284.
Sarfatij, 1999 ▸ H. Sarfatij, 'Tiel in succession to Dorestad. Archaeology in a 10th- to 11th-Century Commercial Centre in the Central River Area of the Netherlands', in: H. Sarfatij e.a., red. *In Discussion with the Past, Archaeological studies presented to W.A. van Es*, Zwolle, 1999.
Spitzers, 1992 ▸ T.A. Spitzers, 'De ontwikkeling van Deventer als kerkelijke vestigingsplaats tot aan de bouw van de zogenoemde Bernoldkerk', in: A.J.J. Mekking, red., *De grote of Lebuinuskerk te Deventer, De 'Dom' van het Overstícht veelzijdig bekeken*, Utrecht, 1992, 11-28.
Steenbeek, 1983 ▸ R. Steenbeek, *Een fosfaatkartering in het Kromme Rijngebied*, Intern rapport Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, Amersfoort, 1983.
Steenbeek, 1994 ▸ R. Steenbeek, 'Fosfaatkartering in het Kromme-Rijngebied', in: W.A. van Es en W.A.M. Hessing, red., *Romeinen, Friezen en Franken in het hart van Nederland*, Utrecht, 1994, 122-125.
Stoepker, 1990 ▸ H. Stoepker, 'Church archaeology in the Netherlands. Problems, prospects, proposals', in: J.C. Besteman e.a. (eds), *Medieval Archaeology in the Netherlands*, Assen, 1990, 199-218.
Stöver, 1994 ▸ R.J. Stöver, 'De afmetingen van de Salvator- of Oudmunsterkerk in de afbeeldingen in de Monumenta van Van Buchel en in de Collectie Booth: toetsing en interpretatie aan de hand van opgravingsresultaten', *Bulletin KNOB*, 93 (1994) 169-185.
Stöver, 1997 ▸ R.J. Stöver, *De Salvator- of Oudmunsterkerk te Utrecht*, Utrecht, 1997.
Struick, 1971 ▸ J.E.A.L. Struick, 'Nieuw licht op 'n oude woonwijk', *MBOU*, 44 (1971) 41-44.
Theuws, 1995 ▸ F. Theuws, 'De vele lagen van de vroeg-Middeleeuwse geschiedenis', *Madoc*, 9 (1995) 133-149.
Tuuk, Van der, 1996 ▸ L.A. van der Tuuk, 'De natuurlijke ondergrond van de stad Utrecht', *Historisch Geografisch Tijdschrift*, 14 (1996) 11-23.
Vlierden, Van, 1995 ▸ M. van Vlierden, *Willibrord en het begin van Nederland*, Utrecht, 1995.
Vliet, Van, 1991 ▸ K. van Vliet, 'Markt in Middeleeuws Utrecht'. Doctoraalscriptie RUU, 1991.
Vliet, Van, 1995a ▸ K. van Vliet, 'Middeleeuws Utrecht: een markt in ontwikkeling', in: J.Brugman e.a., red. *Markten in Utrecht, van de vroege Middeleeuwen tot nu*, Utrecht, 1995, 8-43.
Vliet, Van, 1995b ▸ K. van Vliet, 'Utrecht, Muiden en omgeving. Oude privileges opnieuw bezien', *JBOU*, 1995, 5-52.
Vliet, Van, 1996 ▸ K. van Vliet, 'Van missiebasis tot stadskapittel', in: J.R.M. Magdelijns e.a., red., *Het kapittel van Lebuinus in Deventer, Nalatenschap van een immuniteit in bodem, bebouwing en beschrijving, Deel I: Het kapittel van Deventer*, Nieuwegein, 1996, 12-30.

Vollgraff en Van Hoorn, 1934 ▸ C.W. Vollgraff en G. Van Hoorn, *Opgravingen op het Domplein te Utrecht, Wetenschappelijke verslagen, II De opgravingen in juni en juli 1933*, Haarlem, 1934, 35-71.
Vollgraff en Van Hoorn, 1936 ▸ C.W. Vollgraff en G. Van Hoorn, *Opgravingen op het Domplein te Utrecht, Wetenschappelijke verslagen, III De opgravingen in juni en juli 1934*, Haarlem, 1936, 75-129.
Vollgraff en Van Hoorn, 1938 ▸ C.W. Vollgraff en G. Van Hoorn, *Opgravingen op het Domplein te Utrecht, Wetenschappelijke verslagen, IV De opgravingen in juni en juli 1935*, Haarlem, 1938, 131-161.
Wynia en Van Rooijen, 1998 ▸ H. Wynia en C.A.M. Van Rooijen, 'Het Buurkerkhof', *AKPU 1996/1997*, 1998, 75-79.

Noten

Ik ben dank verschuldigd aan H.A. Heidinga en J. Van Doesburg, die een eerdere versie van nuttig commentaar hebben voorzien. Enkele van hun vragen konden door gebrek aan gegevens niet worden beantwoord. Fouten en tekortkomingen in het artikel blijven de verantwoording van de auteur. Geschreven voorjaar 1996, manuscript bijgewerkt tot juni 1999.

1 Groot, De, 1992, 28-29.
2 In de zuidelijke binnenstad varieert de hoogte van het Romeinse maaiveld tussen de 90 en 150 +NAP. Rooijen, Van en Wynia, 1998.
3 Ozinga e.a., 1989, 53.
4 Ozinga en De Weerd, 1989, 55-56.
5 Ozinga e.a., 1989, 94. De op afb. 57c weergegeven goot ligt boven dit niveau en zou Romeins zijn. De genoemde goot ligt in een sleufje. In deze geul ligt niet alleen 4de-eeuws Romeins materiaal, maar ook een vroeg-5de-eeuwse bronzen haarnaald (nr 475, rond 310 +NAP) Het gaat dus vermoedelijk om een post-Romeinse goot.
6 Hierbij moet worden opgemerkt dat er geen directe relatie behoeft te bestaan tussen de gevonden artefacten en de stamgroepen, waar deze over het algemeen aan toe worden geschreven. Zie Theuws, 1995, 144-145.
7 Rooijen, Van en Wynia, 1998; Zie voor buiten Utrecht: Graafstal, 1996, 24 en 26. Bij de Voorstraat is in de bovengrens van dit pakket een vroeg-middeleeuwse (5de eeuw?) scherf gevonden. Rooijen, Van en van der Mark, 1998.
8 Rooijen, Van, en Wynia, 1998.
9 Berendsen, 1984. Het gaat om een gemiddelde afzettingssnelheid, gespreid over enige eeuwen.
10 In laagten dan wel restgeulen uit de Romeinse periode zijn de afgezette kleilagen dikker. Zie Rooijen, Van en Stafleu, 1998.
11 M.J.G.Th. Montforts, 1995, 36.
12 Ook bij de Massegast/Choorstraat (Labouchère, 1932) is een 2de en 3de eeuws Romeins (vegetatie!?)niveau gevonden. Boven dit niveau, dat naar het noorden toe daalde van ruim 1 m + AP tot 0.2 m -AP, lag rivierzand. Dit zand wijst, zoals ook uit het dalende maaiveld blijkt, op afzettingen in of vlakbij een riviergeul. Verder noordelijk zijn enkele paalgaten uit (mogelijk) de 7de eeuw gevonden. (Rooijen, Van en Klück, 1994) Het zand moet dan tussen de 3de en 7de eeuw zijn afgezet (L. van der Tuuk maakte mij hierop attent).
13 Havinga en Op 't hof, 1975, 263-264.
14 Alleen net buiten het castellum, bij Trans 19, is een dun vegetatieniveau met een 4de/5de-eeuwse scherf gevonden. Rooijen, Van, 1990.
15 Zie hieronder in: continue bewoning. Vergelijk ook Groot, De, en Montforts, 1982.
16 Ook in Vechten zijn ophogingslagen onder de latere castellumfasen aangetroffen. Hoorn, Van, 1929.
17 Lidth de Jeude, Van, 1993, 70.
18 Alleen in het castellum Valkenburg zijn laat-Romeinse bouwwerken (horea) gevonden. Zie Groenman-van Waateringe, 1986.
19 Bechert en Willems, 1995, 104.
20 Groenman-van Waateringe, 1986; Ozinga en de Weerd, 1989, 56.
21 Montforts, 1995, 16-17.
22 Hoewel het riskant is om processen die voor Utrecht opgaan door te trekken naar de rest van het Kromme- en Oude-Rijngebied, zijn er toch wel aanwijzingen voor. Bult e.a., 1990, 148-152; Giffen, Van, 1948, 29/30; Sarfatij, 1979, 314-315; Kooistra en Steenbeek, 1994, 16-18; Es, Van, 1990, 152-153; Sarfatij, 1980, 283-284; Berendsen, 1990, 248; Steenbeek, 1983, 69; Graafstal, 1996.
23 Mogelijk was het dichte net van kleine castella ten westen van Vechten noodzakelijk vanwege de slechte toegankelijkheid. Grote militaire eenheden waren vanwege de dunne bevolking niet nodig.
24 De suggestie gedaan door Rijntjes, 1994, dat de zuidelijke annex van de kruiskapel een bouwwerk uit de Merovingische periode is, lijkt niet waarschijnlijk. Zie Rooijen, Van, 1999.
25 Giffen, Van, 1934, 5 en 11; Ozinga en De Weerd, 1989, 55.
26 Ozinga, 1989, 55. Het is gezien de vondsten mogelijk dat de laag in de 4de/5de eeuw al grotendeels gevormd was.
27 Giffen, Van, 1934, 5 en 15.
28 In Ozinga e.a. *Het Romeinse Castellum van Utrecht*, 94 staan deze tekeningen ook afgebeeld, maar daar ontbreekt informatie en deze afbeeldingen zijn minder 'sprekend'.
29 Hiervoor is al aangegeven dat de goot die in put XII ligt vermoedelijk post-Romeins is. Zie noot 5.
30 Ozinga en De Weerd, 1989, 55; Stöver, 1997, 51, meent ook een natuurlijke kleilaag te herkennen.
31 Deze alom aanwezige laag is tot nu toe in de onderzoeken grotendeels genegeerd. Er zijn geen aanwijzingen bekend die er op wijzen dat het hier om ophogingen gaat.
32 Het is bekend dat de Kromme Rijn in de Romeinse periode aan belang verliest en deels verlandt (Berendsen, 1990; Regteren Altena, Van, en Sarfatij, 1973) Hierdoor is de mogelijkheid tot afwatering via de Oude Rijn aanzienlijk verslechterd. Mogelijk dat mede hier-

door het rivierwater dat niet meer via de geul kon worden afgevoerd, in het seizoen met het grootste debiet, tussen de veenkussens (5-7 meter +NAP, Dekker, 1997, 70) van het Utrechts-Hollands veengebied werd opgestuwd. Het blijft echter een punt van discussie of het water inderdaad deze hoogten kan hebben bereikt.

33 Bij eventueel toekomstig onderzoek zal deze kleilaag grondig bestudeerd moeten worden om de hier gebezigde hypothese te toetsen.

34 1610 +/- 30 geeft bij sigma 1: cal AD 418-467 en 472-532; bij sigma 2: cal AD 401-543. 1640 +/- 60 geeft bij sigma 1 cal: AD 381-463 en 475-532; bij sigma 2: cal AD 256-298 en 317-556. De dateringen die De Groot, 1991, geeft, konden nog niet volgens de nieuwe gecalibreerde methode (volgens Stuiver et al, 1993) berekend worden. De dateringen van de skeletten tussen 410-443 moeten dan ook ernstig worden betwijfeld.

35 Groot, De, 1991.

36 Es, Van, 1994, 80.

37 Groot, De, 1991; Es, Van, 1994, 80-81. Dergelijke bijgaven in kindergraven worden nogal eens geassocieerd met het erfelijk maken van het leiderschap, oftewel het begin van een adellijke dynastie.

38 Groot, De, e.a., 1989, 56. Hier is overigens sprake van een 7de-eeuws vegetatieniveau. Bij nader inzien is hier gezien de 'afgesneden' kuilen en de korreligheid en hardheid van de laag eerder sprake van een erosieniveau.

39 Groot, De, 1992, 9.

40 Rooijen, Van, 1990, 148.

41 Regteren Altena, van, en Sarfatij, 1973; Ook in de riviergeul die gedocumenteerd is bij Achter Clarenburg, wat zich stroomafwaarts van het castellum bevindt, is niets substantieels gevonden. Alleen zijn enkele verspoelde Romeinse scherven en diverse niet verspoelde Karolingische aardewerkfragmenten aangetroffen.

42 Lidth de Jeude, Van, 1993, 39. Er is wel beweerd dat bij de opgravingen in de jaren dertig en veertig de vroege Middeleeuwen zijn verwaarloosd en dat veel materiaal is gemist. Bij de heropgraving van de Kruiskapel in 1993 zijn echter opvallend weinig losse vondsten in de teruggestorte grond gevonden (Groot, De, 1993). De hoeveelheid vroeg-middeleeuws materiaal op het Domplein is blijkbaar beperkt geweest.

43 Door de aard van de waarnemingen is het bestaan van een Merovingische sedimentatielaag hier niet met zekerheid vastgesteld (Wynia en van Rooijen, 1998).

44 Zie o.a. Groot, De, 1992, 10-12.

45 Montforts, 1995, 29-30.

46 Als dit klopt dan heeft het Romeinse grafveld waarschijnlijk langs de zuidelijke aanvoerweg van het castellum gelegen.

47 Mogelijk was het Romeinse grafveld in de Merovingische periode al uit het zicht verdwenen.

48 Ook zijn op het Domplein nog een kam (5de eeuw?) en een klein gouden 'eikeltje' (4de/5de eeuw?) gevonden, die op 'elitaire' bewoning kunnen wijzen. Vlierden, Van, 1995, 62. De vroeg-middeleeuwse vondsten zijn verder erg schaars. O.a. zijn bekend een bronzen haarpen (5de eeuw) en een kleine 20 scherven uit de 4de-5de eeuw (Ozinga en Wynia, 1989, 152, en Thijssen, 1989, 152-153).

49 Broer en de Bruijn, 1995, 17-18. Er wordt wel vanuit gegaan dat Dagobert een ouder kerkje verbouwde (Groot, De, 1992, 14). Op basis van heronderzoek, moet geconcludeerd worden dat de kruiskapel, inclusief de zuidelijke kruisarm laat-10de- of vroeg-11de-eeuws is (Rooijen, Van, 1999).

50 Vlierden, Van, 1995, 15-16.

51 Es, Van, 1994, 90-91.

52 Zie voor een uitgebreide schets van de Friezen, Heidinga, 1997.

53 Het lijkt erop dat dit oude grensgebied zich in de bestaande plaatsnamen nog steeds manifesteert (Dekker, 1997, 71).

54 Es, Van, 1990, 152-153, constateert dat de Lek vanaf 850 de belangrijkste rivierarm wordt. Pas na de 9de eeuw is dit in de sedimentatie herkenbaar.

55 Es, Van, 1990, 166-167. Vanuit het Friese gebied gezien lag Traiectum in de periferie. Het is dan ook niet waarschijnlijk dat zich hier het machtscentrum van de Friezen bevond. In een tijd dat heersers veel rondtrokken in hun gebied, kan Traiectum wel een tijdelijk basis zijn geweest.

56 Stöver, 1994. Wat de kruiskapel aangaat, deze lijkt in de 10de of begin-11de eeuw gedateerd te moeten worden, Rooijen, Van, 1999.

57 Hoekstra, 1989, 4; Ozinga, 1989, 55.

58 Vlierden, Van, 1995, 80-81.

59 Vlierden, Van, 1995, 93 en 111.

60 Rooijen, Van, en Wynia, 1998.

61 Er is nog geen poging ondernomen om via pollenonderzoek het landgebruik te achterhalen.

62 Berendsen, 1984.

63 Vlierden, Van, 1995, 24-25.

64 Vriendelijke mededeling van M.W.J. de Bruijn, die meldde dat uit de bronnen is op te maken dat Radbod niet in Traiectum zetelde, maar er naar toe ging.

65 Blok, 1974, 47-48.

66 Het is opmerkelijk dat Willibrord blijkbaar niet in Traiectum kon verblijven, terwijl Bonifatius daar wel heen kon reizen. Vermoedelijk lag dit aan het feit dat Willibrord sterk met de Franken gelieerd was, terwijl Bonifatius meer onder Rome ressorteerde.

67 Vergelijk de beschrijving van de slootjes in Rooijen, Van, en Wynia, 1998, met de omschrijvingen die Dekker, 1990, 70, aanhaalt.

68 Groot, De, en Hoekstra, 1983.

69 Stöver, 1994, 180-181.

70 Hierbij moet nogmaals benadrukt worden dat slechts een klein deel van de beschreven scherven (de genummerde) met zekerheid van het Buurkerkhof zijn, de andere beschreven scherven zijn mogelijk vervuiling (Rooijen, Van, 1994). Dat het om vervuiling gaat, lijkt te worden bevestigd als het materiaal wordt vergeleken met het in 1996 op het Buurkerkhof aangetroffen spectrum (Wynia e.a., 1998).

71 Rooijen, Van, en Klück, 1994.
72 Struick, 1971; Regteren Altena, Van, en Sarfatij 1973. Ook is bij de opgraving 'Hema' één Karolingische kogelpotscherf gevonden, die in een kuiltje lag waarboven zich een schone laag klei bevond (Hoekstra, 1980b). Bij Achter Clarenburg is in de jaren zeventig o.a. een kogelpot, te dateren 8ste-10de eeuw, gevonden.
73 Er wordt wel vermoed (o.a. door H.L. de Groot) dat de opschuivende steigers van Dorestad eigenlijk (pak)huizen op palen zijn geweest. Iets dergelijks kan hier ook hebben gestaan.
74 De bovenzijde van de omgevallen muur van de principia ligt op 365 +NAP (Groot, De, 1994, 143).
75 Ozinga en de Weerd, 1989, 97-104. De Romeinse poorten als zodanig stonden er blijkbaar niet meer, maar zullen vermoedelijk nog wel herkenbaar zijn geweest.
76 Zie voor de Karolingische Renaissance in Utrecht Vlierden, Van, 1995, 37-40.
77 Henderikx, 1995, 82; Nelson, 1991, 28-31.
78 Vlierden, Van, 1995, 104 en 111.
79 Vollgraff en Hoorn, Van, 1936, 80-82; Stöver, 1997, 46-50. Het toeval wil dat de sarcofaag met Andreaskruizen recent op een foto uit het archief van Stooker is herkend. Het betreft de foto van een (nog) niet te plaatsen deel van een profiel met daarin de sarcofaag. Volgens het bijschrift is de sarcofaag in 1934 gevonden.
80 Henderikx, 1995, 82; Nelson, 1991, 28 e.v.
81 Henderikx, 1995, 83 e.v.
82 Niermeyer, 1977, 35.
83 Campen, Van, 1960, 35.
84 Gezien enkele opgravingen (Boterstraat 1986, Steenweg/Hema 1976/77) waar geen vroeg-middeleeuwse sporen binnen/aan de rand van dit gebied zijn gevonden, zal een oudere bewoningskern kleiner zijn geweest. Ook is hier sprake van een naar het noorden opschuivende oever (noot 12), zodat een deel van het gebied in de vroege Middeleeuwen water moet zijn geweest.
85 Rooijen, Van, 1994. Zie ook noot 71.
86 Rooijen, Van, en Wynia, 1998; Ook bij de Hema is een Karolingische scherf onder een schone kleilaag aangetroffen. Hoekstra, 1980b.
87 Nelson, 1991, 85; Reuter, 1992, 58, meldt dat Rorik in 857 met een vloot naar het land van de Denen ging en in (vermoedelijk) noord Frisia een gebied in bezit nam. Mogelijk vonden de plunderingen in Midden-Nederland plaats nadat Rorik, die het gebied in leen hield, met zijn beschermende macht was verdwenen.
88 Campen, Van, 1960, 26, vermeldt deze omzwerving. Henderikx, 1995, 85; Stöver, 1994, 80-181 en noot 37: bisschop Hunger en zijn opvolger Alfried (866-869) werden niet meer in de St Salvator te Utrecht begraven; Reuter, 1992, 50: In 863, gedurende een synode in Metz, wordt 'bisschop Hunger van Utrecht' als afwezig wegens ziekte vermeld.
89 Stöver, 1994, noot 37; Groot, De, 1994, 144-145, meldt het verhaal van kanunnik Odulphus van de St. Salvator die in 865 in Utrecht zou zijn overleden en in de St. Salvator begraven; Klinkaert, 1994, stelt dat Odulphus tussen 854 en 857 moet zijn overleden.
90 Campen, Van, 1960, 41, meldt dat Adelbold in eerste instantie als 'episcopus traiectensis' vermeld wordt. Ook wordt in 870, bij de verdeling van het Karolingische rijk, het bisdom nog altijd als Utrechts aangeduid. Nelson, 1991, 168.
91 Henderikx, 1995, 101.
92 Spitzers, 1992, 14.
93 Henderikx, 1995, 101-102.
94 Campen, Van, 1960, 42.
95 Nelson, 1991, 131: het IJsselgebied; Henderikx, 1995, 90 en 92: Deventer.
96 Spitzers, 1992, 14-16.
97 Vliet, Van, 1991, 52-53 en noot 5.
98 Es, Van, 1990, 162-163.
99 Hoekstra, 1988, 6, houdt het op 922; Bruijn, De, 1994, 42, gaat uit van rond 925; Spitzers, 1992, 14, stelt dat het voor 929 moet zijn gebeurd.
100 Vollgraff en van Hoorn, 1936, 82.
101 Henderikx, 1995, 85; Vliet, Van, 1991, 15, meldt dat de vader van Balderik, Ricfric genaamd, in de St. Salvator is begraven. Op zijn grafsteen stond dat hij de heidenen heeft verslagen en verdreven.
102 Roesdahl, 1987, 156 e.v. Crematies en begravingen kwamen bij de Friezen lange tijd naast elkaar voor. Zie Heidinga 1997, 36. Bij de Friezen werden overigens in de 7de eeuw al kogelpotten gebruikt (Vriendelijke mededeling H.A. Heidinga).
103 Groot, De, 1997a, 18.
104 Theuws, 1995, 146-147.
105 In 948 wordt Balderik nog wel als bisschop van Deventer genoemd, terwijl in de late 10de eeuw zijn opvolger Folcmar als bisschop van de Utrechtse of Deventer kerk wordt vermeld (Vliet, Van, 1996, 16-17).
106 Aangenomen mag worden dat zich eerst enige economische ontwikkelingen voordeden, voordat de bisschop vanuit zijn centrum in Deventer terugkeerde.
107 Zie voor een uitgebreidere beschrijving van de 10de-eeuwse fase: Groot, De, 1997a; Vliet, Van, 1995a, 17-19, constateert dat de 'Utrechtse' handelscontacten vooral in het noorden en oosten lagen. Handel met het westen (Engeland, Maas en Schelde gebied) ontbreekt. Mijns inziens een logisch gevolg van de handel via de Vecht en de Rijn (stroomopwaarts), waarvoor de handelswijk langs de Vecht optimaal was gelegen.
108 De enorme hoeveelheid vondsten langs de voormalige Vecht getuigen van een 10de- en 12de-eeuwse handelswijk. Ook aan de oostzijde van de gracht is waarschijnlijk een haven geweest. (Groot, De, 1983, 46). In 1947 zijn in de toenmalige Leeuwstraat, buiten de singel, resten van een schoeiing gevonden die vermoedelijk ook bij deze vicus horen. (GAU.TA. Leeuwstraat-1947 tek.C.J. Bardet).
109 Groot, De, 1992, 24-25. Het beroemde 'Utrechtse schip' in het Centraal Museum, is noordelijk van de binnenstad gevonden. Dit

(derde) schip dateert uit de late 10de eeuw. Verder zijn nog delen van twee andere schepen gevonden.

110 Zie o.a. Hoekstra, 1989; Groot, De, 1983, 1992 en 1997.

111 Wanneer de datering van de eindfase van de haven voor 1127 te plaatsen zou zijn, zou dit het (enige) *archeologische* argument opleveren om de vicus Stathe daar niet te localiseren. Zie Rooijen, Van, 1997; Groot, De, 1997a.

112 Vergelijk voor het 12de-eeuwse aardewerk, Groot, De, 1983, afb. 5 en 6, en Groot, De, 1997 afb. 10, met Heege, 1995, 17 en 54. Het aardewerk van de Lange Lauwerstraat waar De Groot aan refereert past uitstekend in de typo-chronologie van Heege en hoort volgens die typologie in de 11de eeuw thuis. Vergelijk het genoemde aardewerk met Heege, 1995, 49 en 50. Het werk van Heege geeft de in Noord-West Europa gangbare chronologie weer. Zie voor de munt: Rooijen, van, 1997. Als vindplaats voor de munt wordt in de vondstregistratie expliciet 'in het zand van de rivierafzettingen' vermeld.

113 Volgens de overlevering van de Arabier Tartusi liepen omstreeks 973 de 'weilanden' rondom ITRHT in de winter nog wel onder. Zie Evers, 1932.

114 Besteman, 1990, 93-95.

115 Es, Van, 1990, 152-153. Tekenend is dat bij Wijk bij Duurstede (de Horden) de Kromme Rijn-sedimentatie na de 9de eeuw stopt en die van de Lek dan een aanvang neemt.

116 Rooijen, Van, 1994b; Rooijen, Van, en Wynia, 1998.

117 Er zijn in het gebied vier opgravingen (Steenweg(Hema) 1976, Boterstraat 1986, Donkerstraat 1996 en Buurkerkhof 1996) geweest met goede profielen en nog circa zes diepe waarnemingen, zonder dat er veel sporen uit de 10de-12de eeuw zijn gevonden. Bij de opgraving Waterstraat 1996 zijn aanzienlijk meer en overtuigender sporen uit de 10de tot begin 12de eeuw aangetroffen (Busè e.a. 1998) dan bij de vaak aangehaalde opgraving onder de Hema (Hoekstra, 1980b). Dit verschil wordt versterkt wanneer bedacht wordt dat het diep uitgegraven deel van de opgraving aan de Waterstraat slechts een derde is van het oppervlak dat bij de Hema tot op diepte is onderzocht.

118 Montforts en Treling, 1987. Na heronderzoek blijkt dat bij de Hema slechts één 10de/11de-eeuws en één 11de/12de-eeuws kuiltje is gevonden.

119 Vliet, Van, 1995a, 17-19. De handel lijkt zich vooral via het water te hebben afgespeeld, voor grootschalige handel over land zijn geen aanwijzingen. In de delta met de vele waterlopen, de veen en klei gebieden en de (winterse?) overstromingen zal de handel over water ook veel eenvoudiger zijn geweest.

120 Stoepker, 1990, 206.

121 Hoekstra, 1989, 11 en 12.

122 Pas begin 12de eeuw, wanneer in Utrecht de Gregoriaanse kerkhervormingen met bisschop Godebald (1114-1127) hun intrede doen, werd de zielzorg centraler geplaatst. Hiertoe hoort blijkbaar ook de (latere?) splitsing van de Buurparochie, zodat de kerk dichter bij de mensen kwam te staan (Hoekstra, 1989, 11-13). Een prachtige parallel voor de Utrechtse situatie is te vinden in Tiel, waar de kerk ook van de handelswijk gescheiden ligt door een niet bewoond komgebied (mond. med. J. Dijkstra). Ook hier verzandde de haven in de 11de/12de eeuw en werd de vicus verlaten, de (echt) stedelijke bewoning begon rond de kerk en de voormalige haven werd pas in de 14de eeuw weer overbouwd door de groeiende stad. Sarfatij, 1999, beschrijft de topografie van Tiel in de 10de en 11de eeuw en maakt nadrukkelijk melding van de decentrale ligging van de parochiekerk.

123 Hoekstra, 1988, 6. Ook de Kruiskapel moet in deze periode gebouwd zijn (Rooijen, Van, 1999).

124 Rooijen, Van, 1997. Overigens: de handelsnederzetting lijkt, evenals die bij Tiel, als onderdeel van een handelssysteem meer een opvolger van de vroeg-middeleeuwse handel à la Dorestad, dan een stedelijke handel te zijn. Het gaat in beide gevallen om min of meer 'losse' handelsnederzettingen.

125 Bruijn, De, 1994, 42-43.

126 Bruijn, De, 1994, 43; Vliet, Van, 1995a, 14.

127 Groot, De, 1992. Die datering baseert hij op de ouderdom van enkele op de gracht afwaterende sloten; Vliet, Van, 1991, 17-18 en 1995b, 21-23.

128 Evers (?), 1932; De handelsplaats langs de Vecht lag hemelsbreed op zo'n 500 meter afstand van het castellum (en de omliggende bebouwing). De tussenliggende strook bestond uit een verlande rivier en een, naar het zich laat aanzien, niet bewoonde strook land. De separaat ontstane vicus kan zeer wel een aparte benaming hebben gehad.

129 Rij, Van, 1980, 22-23. De archeologische vondsten (zie voor langs de Vecht o.a. Groot, De, 1997a; de vondsten van rond het castellum zijn hiervóór besproken) weerspreken de algemeen aanvaarde verklaring dat de portus naast de burcht lag volledig. De term 'nabijgelegen' moet mogelijk anders worden bezien dan 'vlak naast' of 'tegen aan'. Het is immers niet aannemelijk dat er in deze periode dicht bij elkaar twee 'bovenregionale' havencomplexen hebben gelegen. Langs de Vecht is er onmiskenbaar een gevonden, bij de burcht zijn voor een rond 1000 te dateren portus of belangrijke wijk geen andere archeologische aanwijzingen dan een enkel spoor en een handjevol scherven.

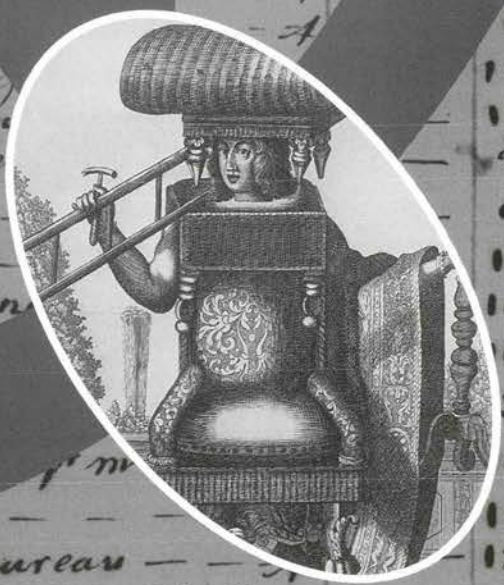
130 Ook bij de Springweg (1979-80) is mogelijk sprake van erosie. De waarnemingen gedaan tijdens het rioolwerk zijn echter nogal onoverzichtelijk. De nabij gelegen opgravingen, die een totaal ander beeld laten zien en de vreemde zandbult die bij de Visscherssteeg zou zijn waargenomen, maken de waarnemingen aan de Springweg mijns inziens echter onbetrouwbaar.

131 Struick, 1971; Regteren Altena, Van, en Sarfatij, 1973, melden dat in een verlandende rivier(Rijn)loop verspoeld Romeins materiaal is gevonden. De Frankische scherven (Merovingisch materiaal is niet gevonden) zijn daarentegen niet verspoeld.

132 Dit geldt met name voor de zuidelijke binnenstad, ten noorden van het castellum is de situatie minder duidelijk.

Réfugiés pour la religion

De hugenoten in Utrecht

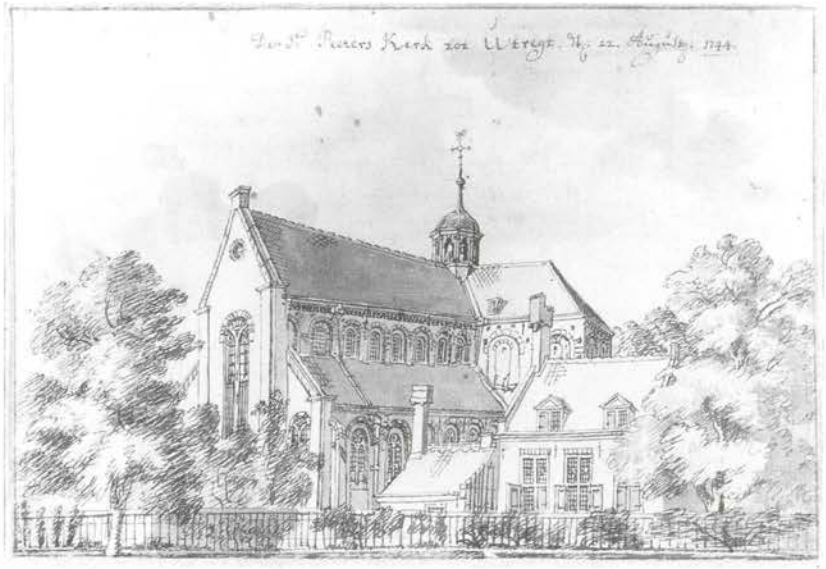
Joost van der Spek

Over de hugenoten in Utrecht was vrijwel niets bekend. Daar waar andere groepen Utrechtse nieuwkomers de afgelopen jaren onderworpen werden aan serieuze historische onderzoeken, bleef de geschiedenis van de gevluchte Franse protestanten nagenoeg ongeschreven. De herdenking van de opheffing van het Edict van Nantes in 1985 bracht een stroom publicaties op gang over het wel en wee van de hugenoten in veel steden in de Republiek, maar niet in Utrecht. Deze bijdrage moet hier verandering in brengen.

Joost van der Spek (1974) studeerde Algemene Letteren aan de Universiteit Utrecht. Hij studeerde in 1998 af in de richting Economische en Sociale Geschiedenis op een onderzoek naar de ontvangst en integratie van hugenoten in Utrecht. Dit artikel is een bewerking van deze scriptie. Momenteel is hij onder andere werkzaam als freelance journalist.

Réfugiés pour la religion: de hugenoten in Utrecht [1]

Vrijwel elke Utrechter kent de Pieterskerk, het oudste kerkgebouw van Utrecht gelegen aan het verstilde Pieterskerkhof. Dat hier al eeuwenlang de leden van de Franstalige Waalse gemeente ter kerke gaan, weten daarentegen al aanzienlijk minder mensen. Over één van de roerigste periodes uit de geschiedenis van de Utrechtse *Eglise Wallonne* was

Gezicht op de Pieterskerk vanuit het zuidwesten. Tekening door J. de Beijer, 1744 (HUA, TA, Ib 3.10).

echter vrijwel niets bekend: de komst van de hugenoten, de Franse protestanten die aan het eind van de zeventiende eeuw in groten getale hun vaderland ontvluchtten om onder meer in de Republiek een veilig heenkomen te vinden. Eenmaal in de Republiek aangekomen, speelde de Waalse kerk een belangrijke rol bij de opvang van de vluchtelingen.

Zelfs in een recente studie van de hand van R.N.J. Rommes, waarin de verschillende migratiestromen naar Utrecht van begin zestiende tot begin negentiende eeuw de revue passeren, ontbreken de hugenoten nagenoeg geheel. [2] Vreemd, aangezien de hugenoten toch één van de 'bekendste' groepen nieuwkomers in de vaderlandse geschiedenis vormen. Rommes denkt echter dat deze religieuze vluchtelingen voor Utrecht van verwaarloosbare betekenis waren en laat hen voor wat ze zijn: een vrijwel onbekende factor in de Utrechtse geschiedenis. Was dat wel zo? Zijn er hugenoten naar Utrecht gekomen en zo ja, wie waren dat? Waar kwamen ze vandaan, wat waren hun beroepen, waar gingen ze wonen? En hoe ging de Utrechtse gemeenschap om met deze nieuwkomers, feitelijk voorgangers van de huidige asielzoekers? Werden zij goed opgevangen? En valt er misschien iets te zeggen over hun integratie? Voor een beter begrip van de zo dadelijk volgende taferelen, is het nuttig een beeld te hebben van de achtergrond waartegen deze gebeurtenissen zich afspeelden. [3]

Vervolging in Frankrijk

Sinds het midden van de zestiende eeuw had het protestantisme zich in Frankrijk verbreid. De Franse aanhangers van de leer van Johannes Calvijn noemden zich al snel 'hugenoten'.[4] Calvijns ideeën vonden ook gehoor in de gegoede kringen, waaronder leden van de hoge adel. Al snel was niet alleen de vrijheid om haar geloof te belijden het enige streven van de protestantse adel; zij kreeg ook politieke aspiraties. Decennia lang streden protestanten en katholieken om de troon. Uiteindelijk was het de katholieke koning Hendrik IV (een voormalig hugenoot) die in 1598 het Edict van Nantes uitvaardigde waarin de positie van het protestantse deel van de bevolking gewaarborgd werd; een groot aantal vrijheden en rechten 'voor eeuwig en onherroepbaar' veilig voor de hugenoten. Het rooms-katholicisme bleef weliswaar de geprivilegieerde religie, maar dat een afwijkende godsdienst (beperkt) beleden mocht worden, was zonder weerga. De daaropvolgende 60 jaar konden de hugenoten in betrekkelijk rust genieten van de voorrechten die hun verleend waren. Zij verloren in de loop der tijd weliswaar weer een behoorlijk deel van de vrijheden en rechten die hun in het Edict waren toegekend, maar zolang ze zich koest hielden, werd hun niet al te veel in de weg gelegd. De gewelddadige onderdrukking van de protestanten leek langzaam in de vergetelheid te raken.

Met het aantreden van Lodewijk XIV (1643-1715) kwam hier echter verandering in. Geïnspireerd door het idee dat de glorie van zijn rijk zou toenemen als zijn onderdanen één en hetzelfde geloof aanhingen *(Une foi, une loi, un roi)* en aangemoedigd door de hoge geestelijkheid, begon hij meteen na zijn persoonlijke ambtsaanvaarding in 1661 voortvarend met de uitholling van het Edict van Nantes. Allerhande middelen werden aangewend om de religieuze verdeeldheid onder de bevolking op te heffen. Missionaire propaganda, omkoperij, lijfelijke en juridische dwang; de aanloop tot de herroeping van het Edict was begonnen. Nadat op 'juridische' gronden grote aantallen kerken gesloten of gesloopt waren, kwam in 1666 de eerste vluchtelingenstroom op gang. Deze vluchtelingen vestigden zich meestal net over de grens.

Na een intermezzo in de onderdrukking ten gevolge van de oorlog waarin Frankrijk verwikkeld was geraakt, begon na de Vrede van Nijmegen (1678) de vervolging pas goed. Geen omkoperij of propaganda, maar bot geweld moest nu het gewenste doel dichterbij brengen. De eerste zogenaamde *dragonnades*[5] vonden plaats in Poitou in 1681. Soldaten dwongen de hugenoten, vaak met het geweer op de borst, hun geloof af te zweren. Niemand werd gespaard en de wreedheden begaan door de dienaren van de Franse koning misten hun uitwerking niet. Een stroom vluchtelingen kwam op gang. Protesten uit het buitenland leidden in eerste instantie nog tot de terugtrekking van de troepen uit Poitou, maar heel lang trok de Franse koning zich de mening van anderen niet aan. De 'Apocalyps' van de protestantenvervolging begon in de lente van 1685. Vanuit het zuiden van Frankrijk trokken grote groepen dragonders langzaam noordwaarts. Overal richtten zij slachtingen aan. De al veel eerder op gang gekomen vlucht,

De dragonnade in Orange in oktober 1685. Deze plaats was een wijkplaats geworden voor vele Hugenoten die elders reeds waren verdreven. Gravure door Jan Luyken (Bibliothèque wallonne, Leiden).

bereikte nu haar hoogtepunt. In totaal zijn naar schatting 200.000 hugenoten naar het buitenland uitgeweken. Op 18 oktober 1685 trok Lodewijk XIV op plechtige wijze het Edict van Nantes in, waarmee een eind gekomen was aan een eeuw van relatieve vrijheid en tolerantie.

Predikanten kregen twee weken de tijd om naar het buitenland te vertrekken, hun lidmaten was het verboden naar het buitenland te gaan. Veel hugenoten bezweken voor het fysiek geweld en zwoeren voor de buitenwacht hun geloof af, de *nouveaux convertis*. Vaak bleven zij in het geheim hun oude religie belijden. Anderen hielden voet bij stuk en kwamen in de gevangenis of op de galeien terecht. De overigen, naar schatting een kwart van alle hugenoten, slaagden erin naar het buitenland uit te wijken; een hachelijke onderneming waar grote risico's aan verbonden waren. Ze staken de dichtstbijzijnde grens over naar Zwitserland, Duitsland, de Zuidelijke Nederlanden en - per boot - Engeland,waar ze zich vestigden of plannen maakten om verder te reizen, bijvoorbeeld naar de Republiek.

Vluchtelingen in de Republiek

Het grootste deel van de refugiés zocht een veilig heenkomen in de Republiek.[6] Vanaf haar ontstaan eind zestiende eeuw had de Republiek de reputatie genoten 'andersdenkenden' te tolereren. Deze relatieve vrijheid trok met name in de zeventiende eeuw groepen en individuen aan uit heel Europa, die hun eigen land om godsdienstige en/of politieke reden ontvlucht waren. Portugese joden, Hoog-Duitse joden, Poolse socinianen, puriteinse Engelsen, allen zochten zij de relatieve rust van de Republiek. Pierre Bayle sprak niet geheel zonder reden over *La grande arche des fugitifs*. Naast het tolerante klimaat zorgden de bloeiende economie en het leger natuurlijk voor veel 'nieuwkomers'. Dienstbodes, kooplieden, soldaten, matrozen uit alle windstreken vestigden zich hier voor kortere of langere tijd, allen met hun eigen gewoonten en gebruiken. Deze, door de relatieve welvaart aangetrokken groep, was beduidend omvangrijker dan de groep die de Republiek om haar tolerantie verkozen had. De bovengenoemde religieus/politieke motieven zullen overigens vaak hand in hand zijn gegaan met de economische; je vlucht immers niet naar een land waar geen droog brood te verdienen valt en anderzijds zoek je geen werk in een land waar je gewetensbezwaren verwacht.[7]

Natuurlijk waren de hugenoten op de hoogte van de welvaart in de Republiek, en kenden zij haar faam als toevluchtsoord. Ook het feit dat zich hier reeds een netwerk van Franstalige Waalse kerken bevond, zal als een voordeel gezien zijn. Toch zijn dit niet de enige drijfveren geweest om noordwaarts te trekken. Waarschijnlijk belangrijker nog was de actieve werving die veel steden op touw hadden gezet. Zodra in de Republiek de notie begon te ontstaan dat er wel eens grote groepen hugenoten vanuit Frankrijk naar de Republiek konden komen, begonnen zij hun best te doen de refugiés in spe voor hun stad te winnen. Gratis burgerschap, makkelijke toegang tot het gilde, vrijstelling van belastingen voor een aantal jaren, en eenvoudige kredietverstrekking, behoorden tot de lokkertjes die de hugenoten vanaf eind 1681 voorgespiegeld werden.[8] De steden vaardigden resoluties uit waarin zij deze gunstige voorwaarden bekend maakten. Vervolgens lieten ze deze ook afdrukken in gazetten en pamfletten die in Frankrijk verspreid werden.

Deze bijzonder ruimhartige 'vestigingsvoorwaarden' kwamen niet alleen voort uit solidariteit met hun Franse geloofsbroeders, maar ook uit economische overwegingen. Men hoopte dat de kennis en vaardigheden die de hugenoten zouden meebrengen, een impuls konden geven aan de sukkelende economie. De Republiek was nog altijd een zeer welvarend land, maar haar leidende rol werd langzaam minder. Andere landen (met name Frankrijk en Engeland) werden steeds sterker, terwijl de economische ontwikkeling in de Republiek stagneerde. Tussen 1670 en 1680 was er zelfs sprake van een depressie. Het was in deze sfeer van magere jaren, dat veel stadsbesturen de, naar later bleek wat ijdele, gedachte koesterden, dat met behulp van de kennis en vaardigheden van Franse handwerks- en kooplieden het tij gekeerd kon worden.[9] Alhoewel de meeste hugenoten richting de Hollandse steden trokken, waren er ook die zich daarbuiten vestigden. Eén van die plaatsen was Utrecht.

Utrecht in de Gouden Eeuw

Na de Middeleeuwen, waarin Utrecht de belangrijkste stad in deze contreien was geweest, had het tegen het begin van de Gouden Eeuw aan belang ingeboet. Het speelde weliswaar een belangrijke rol als marktstad en industrieel centrum voor de omgeving, maar had geen direct aandeel in de internationale handelsbloei, zoals de Hollandse steden die in de zeventiende eeuw doormaakten. Ondanks haar beperkt aandeel in de glans van de Republiek, groeide de bevolking en pikte de economie een graantje mee van de nationale voorspoed.

Aan de Utrechtse 'Gouden Eeuw' kwam een eind in 1672, toen troepen van Lodewijk XIV de stad bezetten. Alhoewel zijn manschappen geen schrikbewind uitoefenden, heeft de stad zeer geleden onder de Franse bezetters, die met zware schattingen grote sommen geld persten uit de bevolking. Na het vertrek van de Fransen in 1673 bleef een zwaar gekneusde stad achter. Het aantal inwoners nam aanzienlijk af; voor, tijdens en na de bezetting hadden namelijk veel mensen de stad verlaten, van wie de meesten niet terugkeerden en daarnaast hadden epidemieën ook hun tol geëist. [10] De voorspoed die de stad gedurende een groot deel van de zeventiende eeuw gekend had, was definitief ten einde. Nadat in 1674 ook nog eens een orkaan het uiterlijk van de stad aanzienlijk had gewijzigd, kroop Utrecht in de navolgende jaren heel voorzichtig uit het dal.

De zeventiende-eeuwse bevolkingsgroei had er halverwege de eeuw voor gezorgd dat de stad vol was geraakt. Voor het laatste kwart van de zestiende eeuw gaan de meeste schattingen uit van 25.000 inwoners, terwijl bijna een eeuw later (1650-1670) het inwonertal rond de 32.500 moet hebben gelegen. [11] Zoals voor alle steden in de vroegmoderne tijd gold, was ook voor Utrecht een migratieoverschot noodzakelijk om bevolkingsgroei mogelijk te maken; de sterfte overtrof de natuurlijke aanwas en zodoende was voortdurend 'vers bloed' gewenst. Hieruit volgt (gezien de bevolkingsgroei) dat de Utrechtse bevolking zeer gewend moet zijn geweest aan migranten. Voor een zeventiende-eeuwse Utrechter was een migrant waarschijnlijk een heel normaal verschijnsel, vanuit hun stedelijk perspectief zullen de Utrechters overigens alle niet-Utrechters als migrant hebben beschouwd. Zowel Duitsers (die er in Utrecht veel waren) als Friezen waren 'vreemd', Friezen misschien zelfs vreemder omdat die niet vaak richting Utrecht trokken.

Evenals andere steden in de Republiek was er in Utrecht naast de officiële godsdienst zoals die in de Nederduits-gereformeerde kerken verkondigd werd, plaats voor andere geloofsgemeenschappen. Remonstranten, katholieken, doopsgezinden en lutheranen hadden hun eigen kerken waar zij een zekere vrijheid genoten om hun geloof te belijden. Binnen de structuur van de Nederduits-gereformeerde kerk bestonden er echter nog twee gemeentes. Deze maakten deel uit van de officiële kerk, maar onderscheidden zich voornamelijk door het gebruik van hun moedertaal. Naast de Engelse kerk was dit de reeds genoemde Waalse kerk.

De Waalse kerk in Utrecht vóór de refuge

Sinds het eind van de zestiende eeuw had Utrecht een Waalse kerk binnen haar muren gehad. De vervolging in de Zuidelijke Nederlanden door de Spanjaarden had een stroom protestantse vluchtelingen op gang gebracht. Het Frans sprekende deel hiervan (de Walen) wilde hun geloof graag in zijn eigen taal belijden. Op de Dordtse Synode van 1578 kregen de Walen toestemming om een eigen organisatorische structuur op te zetten binnen de Nederduits-gereformeerde kerk. Dit werd de Waalse Synode, waar zich gaandeweg steeds meer, nieuw opgerichte Waalse kerken bij aansloten.

Ook in Utrecht ontstond een kleine Waalse gemeenschap. Na de val van Doornik in 1581 waren zijdewevers uit deze plaats in Utrecht terecht gekomen. Na op verschillende plekken diensten te hebben gehouden, betrokken zij in 1585 de Janskerk. De gemeente vond zonder veel ophef haar plaats in Utrechtse religieuze spectrum. Tijdens het conflict tussen Maurits en Oldenbarnevelt koos een meerderheid weliswaar de kant van de laatste, maar toen deze het onderspit dolf op de synode van 1619, reorganiseerde zij zich zonder al te veel moeite naar contra-remonstrants model. In 1658 verruilden zij de Janskerk voor de Pieterskerk. Daar zijn zij tot op de dag van vandaag gehuisvest.

Na sterk gegroeid te zijn in de eerste helft van de zeventiende eeuw, nam het aantal lidmaten in de tweede helft behoorlijk af. Rond 1670 lijkt het een vrij elitaire club te zijn geworden.[12] Voor de predikant die in deze periode aantrad, de Fransman Elie Saurin (1639-1703), was in het laatste, turbulente kwart van de zeventiende eeuw een bijzonder belangrijke rol weggelegd. In 1671 aanvaardde hij de functie van *pasteur* in Utrecht. Al in een vroeg stadium realiseerde hij zich wat de gevolgen zouden zijn van de steeds verder gaande vervolgingen van zijn geloofsgenoten in zijn vaderland. Om voldoende financiële middelen ter beschikking te hebben voor het moment dat een grote stroom vluchtelingen op gang zou komen, riep hij al in 1680 de leden van de Waalse synode op, lokale regenten en kerkbesturen

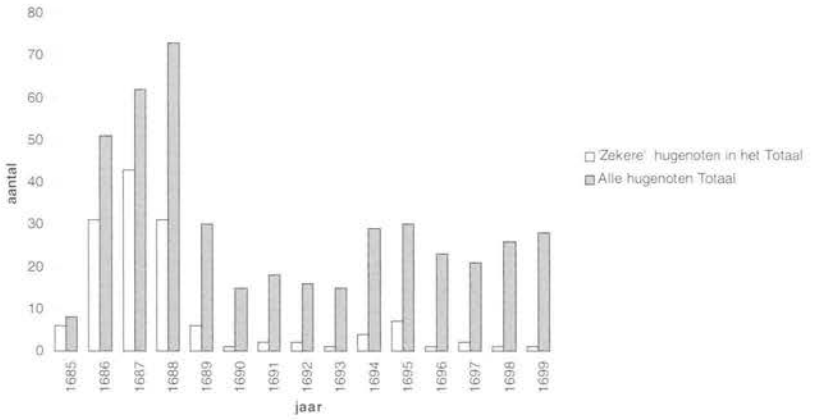
Elie Saurin (1639-1703), Waals predikant in Utrecht van 1671-1703. Schilderij door Z. Blijhooft, 1678 (Iconografisch Bureau, 22059).

aan te sporen tot oprichting van een fonds dat ten goede moest komen aan de refugiés. Hij was hiermee één van de eersten in de Republiek die het probleem openlijk aankaartte. Hier doen de Utrechtse hugenoten hun intrede in het verhaal.

Schattingen van het aantal hugenoten

Dat er hugenoten in Utrecht waren geweest, stond vast, maar veel meer dan dat niet. Van een enkele hugenoot was iets meer bekend, maar de meeste informatie bleef steken in vaagheden: 'Het vorstelijke Zijdebalen door Jacob van Mollem aangelegd, kon zeker niet zonder hulp en medewerking van de refugiés'. [13] Een veronderstelling uit de overlevering. De weinige, concrete feiten die vermeld werden ('er waren meer dan honderd gezinnen van Franse vluchtelingen' [14]), waren eveneens weinig overtuigend onderbouwd. Het was onbekend waarop de auteur zich baseerde zodat ook de waarde van deze gegevens acuut kelderde.

Grafiek 1. Het aantal hugenoten dat per jaar in Utrecht voor het eerst genoemd wordt. De lichtere kolommen geven aan welk deel van het totaal 'zekere' hugenoten waren.

Hoeveel hugenoten waren er geweest en wie waren dat? In verschillende bronnen worden vluchtelingen met naam en toenaam genoemd. Over deze namen bestaat geen twijfel, zij behoorden toe aan hugenoten. Allereerst zijn zij te vinden in het *livre de consistoire*, de kerkenraadsnotulen van de Waalse gemeente. Hierin worden de namen vermeld van diegenen die in Frankrijk onder druk van de *dragonnades* bezweken waren en hun geloof hadden afgezworen. Later waren ze evenwel toch gevlucht en eenmaal in Utrecht beleden deze *nouveaux convertis* schuld en verzochten de gemeente weer toegelaten te worden tot de gereformeerde kerk. Dan is er het *livre de réfugiés*, het kasboek dat de diaconie bijhield van 1686 tot en met 1689 en waarin werd opgetekend hoeveel de lidmaten op zondag schonken en wat de behoeftige vluchtelingen ontvingen. Niet altijd worden de namen van de begunstigden genoemd, maar vaak wel. Verder bevindt zich in het stadsarchief nog een aantal verzoeken tot verlening van het burgerschap

van Fransen die dit aanvroegen op basis van hun status als vluchteling. Tenslotte bevatten de eerste vier delen van het *Bulletin de la commission pour l'histoire d'église Wallonne (BHEW)*, die eind vorige eeuw zijn uitgegeven, veel informatie over de gevluchte predikanten. Deze vier bronnen, het *livre de consistoire*, het *livre de réfugiés*, de aanvragen tot burgerschap en het *BHEW* leveren de informatie waaruit de grootste groep mensen kan worden gedestilleerd van wie zekerheid bestaat omtrent hun positie van 'gerefugieerde om het geloof'. Deze categorie wordt verder nog aangevuld met incidentele vermeldingen van het vluchtelingenschap. Met name in de notariële akten, maar ook in het doopboek van de *Eglise Wallonne*, de begraafboeken van de stad, en de 'requesten tot inwoning' wordt af en toe melding gemaakt van het feit dat iemand 'Fransch vluchteling' of *réfugié pour la religion* was. Uit deze bronnen komen in totaal 139 vluchtelingen naar voren, van wie met zekerheid gezegd kan worden dat het hugenoten waren.

De enorme beperktheid van de bronnen (de eerste categorie bevat immers slechts predikanten, herbekeerden, behoeftigen uit de periode 1686-1689 plus nog wat incidentele vermeldingen) nodigt uit tot het bedenken van alternatieve criteria aan de hand waarvan een deel van de 'andere' hugenoten opgespoord kan worden. Er moeten wel 'anderen' zijn geweest ook al waren het alleen maar de welgestelden die zich niet bekeerd hadden en geen predikant waren of de armen die na 1689 om hulp vroegen. Door alle namen te nemen die tussen 1685 en 1700 nieuw voorkwamen in het doopboek van de Waalse gemeente, ontstaat een beeld van wie die 'ontbrekende' hugenoten kunnen zijn. Zij vormen de basis voor de tweede lijst, de mensen die waarschijnlijk hugenoot waren maar van wie dat nergens uitdrukkelijk vermeld staat. Meestal wordt het vermoeden dat in het doopboek is ontstaan, ondersteund door andere bronnen. Vooral uit de notariële akten komt vaak naar voren dat iemand die alleen in de doopboeken werd genoemd, familie blijkt te zijn van een 'echte' hugenoot. De 306 namen in deze tweede categorie hebben vrijwel zeker ook toebehoord aan 'echte' hugenoten, alleen bestaat voor deze groep geen direct bewijs (de vermelding: 'vluchteling'), slechts *circumstantial evidence*. Deze twee groepen samen (445 personen) vormen het uitgangspunt voor dit artikel.

Het gebruik van het doopboek om een groter aantal hugenoten te ontmaskeren, neemt niet weg dat er nog steeds enkele groepen buiten beeld blijven. Echtparen die al hun kroost in Frankrijk reeds op aarde hadden gezet, komen bijvoorbeeld niet in het doopboek voor, evenmin als degenen die geen kinderen kregen. De behoeftigen die niet bij naam genoemd werden in het *livre de réfugiés* (het betreft 50 vermeldingen), waren duidelijk refugiés maar ontbreken ook in de lijst. De beperktheid van de aanwezige bronnen en indicaties uit andere bronnen, suggereren dat er nog behoorlijk wat meer 'om het geloof gerefugieerde immigranten' uit Frankrijk naar Utrecht moeten zijn gekomen. Eén aanwijzing die hiervoor uit de bronnen komt, is het voorkomen van veel Franse namen in notariële aktes, wat op zich niet aantoont dat het hugenoten betreft en die daarom ook niet meegeteld zijn, maar van wie een aantal zeer waarschijnlijk wel refugié was. De belangrijkste reden waarom ik denk dat er beduidend meer hugenoten

in Utrecht zijn geweest, zijn echter de schattingen van het totaal aantal vluchtelingen dat naar de Republiek trok. Zelfs door de laagste schatting van 35.000 te nemen en te veronderstellen dat de hugenoten zich regelmatig verspreid hebben over het land (onwaarschijnlijk: ze hadden een voorkeur voor de steden) dan zouden toch zo'n 515 personen zich permanent in Utrecht gevestigd hebben. Vanwege hun voorkeur voor steden mag waarschijnlijk wel uitgegaan worden van 774 permanente vestigingen. Uitgaande van het meer geaccepteerde totaal van tussen de 50.000 en 100.000 vluchtelingen, zouden tussen de 737 en 2211 refugiés zich permanent in Utrecht gevestigd moeten hebben. Ik vermoed dat in Utrecht hun aantal rond de 800 heeft gelegen. [15]

In dit artikel zal alleen gebruik gemaakt worden van de groep van 445 mensen, die vrijwel allemaal hugenoot geweest moeten zijn. Deze 445 (waarvan 223 vrouwen, en 221 mannen [16]) zijn niet geleidelijk binnen gekomen. Na een korte aanloop kwam het grootste deel binnen in de jaren 1686-1688. [17] In deze groep bevonden zich veel predikanten. Na een scherpe daling begin jaren negentig, was er sprake van een kleine opleving van de instroom in 1694. Dit is op meer plaatsen gesignaleerd; een verschijnsel dat wordt toegeschreven aan mislukte oogsten en hongersnoden in Frankrijk in 1693 en 1694, [18] die mensen aanspoorden hun geluk ergens anders te zoeken. Dat er zoveel vrouwen met naam en toenaam bekend zijn, is verrassend en vooral te danken aan het gedetailleerde doopboek. De vrouwen aan wie alleen werd gerefereerd als 'de huysvrouw van', heb ik niet meegeteld; het heeft er dus alle schijn van dat zij een grotere meerderheid vormden dan nu uit de cijfers naar voren komt. [19]

Het probleem van migratiestudies is dat het dynamische processen betreft. Mensen komen en gaan, een verschijnsel dat zoveel jaar na dato moeilijk te reconstrueren valt. Het is echter heel belangrijk om dit niet uit het oog te verliezen. Je kunt iedere immigrant wel als één tellen, maar iemand die na een paar maanden (of weken) weer verder trok, had natuurlijk een hele andere invloed en betekenis dan iemand die voor de rest van zijn leven neerstreek. Na het vaststellen van de grootte van de groep, diende het tweede probleem zich dus aan: wie bleef? Van Amsterdam weten we dat veel hugenoten snel weer vertrokken. [20] Helaas werd in Utrecht niet bijgehouden wie wanneer en waar naar toe vertrok. Gezien de slechte economische situatie in Utrecht is het onwaarschijnlijk dat het vertrekpercentage hier lager heeft gelegen dan in Amsterdam. [21] De beperkte gegevens bevestigen dit idee ook. Utrecht was geen aantrekkelijke plek eind zeventiende eeuw. Een relatief groot percentage lijkt na enige tijd weer te vertrekken.

Zo besloot Jacques Truffeau, die op 5 januari 1686 voor het eerst genoemd werd in het *livre de réfugiés*, [22] in het in het voorjaar van 1687 om Utrecht achter zich te laten. Met zijn hele gezin ging hij zijn geluk beproeven in Deventer. [23] Ook voor Claude Platel was Utrecht niet het ideale domicilie. Ondanks het feit dat hij in 1686 direct was toegelaten tot het gilde van de goudsmeden en dat een groot deel van zijn familie in Utrecht woonachtig was, had de Domstad hem blijkbaar toch te weinig te bieden. In 1694 woonde hij in Londen. [24] De overige leden van de familie Platel verdwenen aan het

begin van de achttiende eeuw uit de boeken en zijn waarschijnlijk dus ook verder getrokken. [25] David Martin daarentegen, die in 1686 direct tot *pasteur ordinaire* werd aangesteld tegenover de talrijke *pasteurs réfugiés*, had in Utrecht zijn plek gevonden. De man, later bekender vanwege zijn bijbelvertaling, stierf in 1721 en werd waardig met acht dragers begraven, [26] een teken dat hij bemiddeld was. Slechts van een kleine groep vluchtelingen is met zekerheid te zeggen dat zij tot hun dood in Utrecht gebleven is, alhoewel dat voor de één slechts een kwestie van maanden was en voor de ander één van tientallen jaren. Zo overleed predikant David Billot uit Givonne in 1686, het jaar waarin hij in Utrecht arriveerde, terwijl Pierre Amartelle meer dan 43 jaar na zijn aankomst stierf.

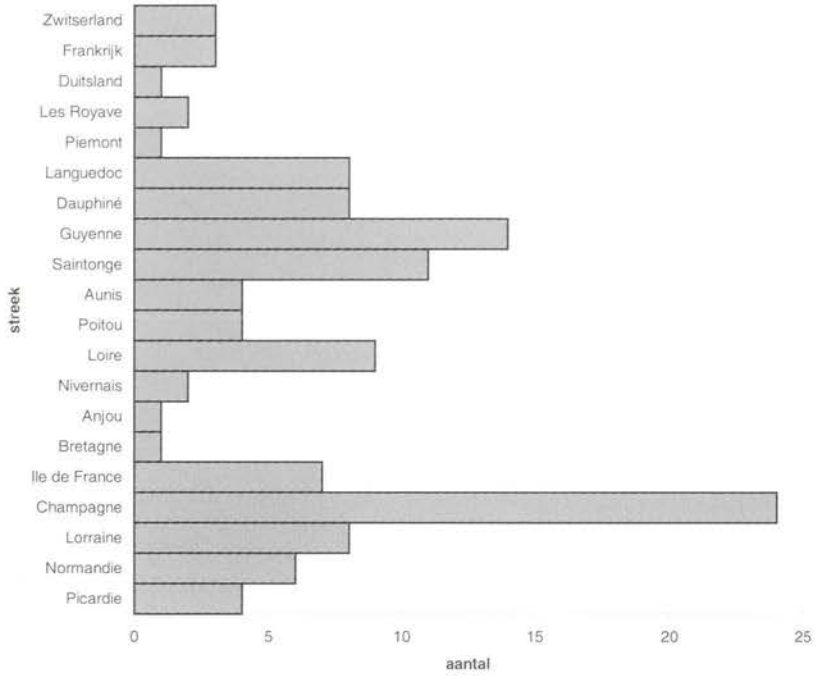
De herkomst van de Utrechtse vluchtelingen

Voor de gemiddelde Utrechter zal een Fransman een Fransman geweest zijn. Hij zal er niet bij stil hebben gestaan dat al die mensen weliswaar dezelfde nationaliteit deelden, maar dat ze veelal uit verschillende steden en streken afkomstig waren. Generaties lang hadden de hugenoten in hechte gemeenschappen gewoond en gewerkt, en vrij plotseling hadden zij deze vertrouwde omgeving moeten verlaten. Ze woonden in Utrecht samen met landgenoten die ze niet kenden, maar met wie ze zo goed en zo kwaad als dat ging een nieuwe gemeenschap moesten vormen. Uit de stukken komt wel naar voren dat mensen hier soms al iemand kenden; kleine scherven van de maatschappij van daar verhuisden als het ware, om in de nieuwe omgeving oud met nieuw te lijmen. Waar kwamen ze vandaan en waarom kozen ze Utrecht als bestemming?

De duidelijke uitschieter in Utrecht wat betreft de herkomst van de vluchtelingen is de Noord-Franse provincie Champagne. [27] Bijna een vijfde (19,8%) was *Champagnois*. In totaal was ruim veertig procent van de Utrechtse vluchtelingen afkomstig uit noordelijke streken (naast de Champagne waren dat Picardië, Bretagne, Lotharingen, Normandië, en Ile-de-France). Ondanks het relatief grote aantal vluchtelingen dat uit Noord-Frankrijk kwam, mogen het zuiden en westen niet vergeten worden. In het zuidwesten (Guyenne, Saintonge, Aunis) en het zuiden van Frankrijk (Dauphiné, Languedoc) bevonden zich sterke protestantse bolwerken van waaruit ook een aantal hugenoten Utrecht wist te bereiken. Dit gold ook voor enkele refugiés afkomstig uit het stroomgebied van de rivier de Loire, waar zeer veel hugenoten woonden. [28]

Vluchten is een hectische bezigheid die niet echt te plannen valt in de zin van 'we gaan hier weg en daar en daar naar toe om een nieuw bestaan op te bouwen'. De mensen die in Utrecht terecht kwamen, hadden meestal al enige tijd op andere plaatsen gebivakkeerd en zoals al eerder aangegeven, was ook Utrecht vaak slechts een tussenstop. Zo ook voor Abraham Borel, die in de eerste helft van 1686 het burgerschap aanvroeg in Utrecht. Met vrouw en zes kinderen was hij vanuit Piemont (tegenwoordig Italië) gevlucht naar Genève. Vandaar uit waren zij verder getrokken naar Utrecht (met achterlating van één kind dat in Zwitserland bleef om te studeren). [29] Buiten deze aanvraag is

Grafiek 2. Het aantal Utrechtse vluchtelingen per streek onderverdeeld. Van onder naar boven is van noord naar zuid, de grens tussen noord en zuid is de Loire. Van Les Royave ken ik de ligging niet.

hier verder niets bekend over Borel en het is dus aannemelijk dat ook Utrecht geen eindbestemming was. Voor anderen werd Utrecht wel een 'thuis', nadat zij jaren op andere plekken gewoond hadden. Voor Judith Prevost bijvoorbeeld, die na het overlijden van haar man Henrick Gilbert uit Amsterdam naar Utrecht kwam, waar ze blijkbaar meer mensen kende.

Sommige vluchtelingen lijken wel vastbesloten direct naar Utrecht te zijn gekomen. De belangrijkste reden hiervoor was waarschijnlijk dat zij hier familie of vrienden hadden die hun voorgegaan waren. Zo zullen Susanne Maty en haar (schoon)kinderen niet hebben getwijfeld over het doel van hun vlucht. Elie Saurin, respectievelijk hun zoon en broer, woonde al jaren in Utrecht en was daar als *pasteur* een gerespecteerd man.[30] Utrecht was voor hen een vanzelfsprekende keuze, want waarom zou je naar een andere stad toe gaan als je ergens iemand kent die het altijd moeilijke begin kan vereenvoudigen? Dit gold waarschijnlijk ook voor Eléonor Babault,[31] de moeder van Estienne Auconte. Haar zoon had Gien-sur-Loire in het voorjaar van 1688 verlaten en was naar Utrecht gegaan. Eléonor kwam hem in de herfst van dat zelfde jaar achterna. Het is aannemelijk dat zij aanvankelijk had besloten in Gien-sur-Loire te blijven (zij was in tegenstelling tot haar zoon overgegaan tot het katholieke geloof), maar dat zij toen haar man overleed, toch haar zoon achterna kwam. Niet alleen familieleden gingen elkaar achterna, maar ook dorps- of stadsgenoten lijken elkaar gevolgd te zijn. Het stadje Châlons in de Champagne is hier een goed voorbeeld van, ruim zes procent van

de vluchtelingen was uit deze plaats afkomstig. Blijkbaar onderhielden de refugiés contact met het thuisfront, en spoorden ze achterblijvers aan ook de gok te wagen. Met andere woorden, als er één schaap over de dam was, volgden er meer.

Predikanten

Hoe kwamen de refugiés aan de kost? In de literatuur wordt er van uitgegaan dat de Fransen vooral actief waren als handwerkslieden, in het leger en als predikanten. Voor zover de bronnen hier iets over loslaten, ging dit beeld aardig op voor Utrecht. Van de predikanten weten we het meest. In totaal hebben 21 predikanten kortere of langere tijd in Utrecht verbleven.[32] Het verloop in deze groep was groot; niet verwonderlijk want het aanbod van Franstalige predikanten overtrof natuurlijk sterk de vraag. Zeven van hen vertrokken in ieder geval weer redelijk snel en waarschijnlijk gold dat voor nog vijf anderen. De meesten hadden hier de status *pasteur pensionair* tegenover een enkele *pasteur ordinaire*. De eerstgenoemde predikanten hadden geen eigen gemeente onder hun hoede maar kregen een toelage van de provincie en hielpen mee in de Waalse gemeente. Zodra ze de kans kregen ergens anders als volwaardig *pasteur* aan de slag te gaan, deden ze dat. Jacob Matthieu bijvoorbeeld arriveerde in 1688 uit Dordrecht, in 1693 kwam echter de preekstoel in Montfoort vrij, waarna hij terstond vertrok. Jean Truc hield het na twee jaar voor gezien in Utrecht, hij aanvaardde in 1691 een baan als predikant in Schiedam. Nog sneller was Lodewijk Bénion, die in 1686 al na een paar maanden Utrecht achter zich liet om zich in Amersfoort te vestigen.[33]

Negen gerefugieerde predikanten zijn in ieder geval tot hun dood in Utrecht gebleven. Onder hen David Martin en Michel Janiçon die in maart 1686 aangesteld werden tot *pasteur ordinaire*. Hun kostje was met deze vaste aanstelling gekocht; zij hadden dus geen reden te vertrekken. De aanleiding om Utrecht te verlaten lijkt voornamelijk economisch van aard te zijn geweest. Werd een *pasteur* hulpbehoevend genoemd, dan vertrok hij vroeger of later om ergens anders zijn geluk te beproeven. Degenen die bleven, waren welvarend. Jean Jenet bijvoorbeeld woonde bij zijn overlijden in 1705 op de Nieuwegracht (een huis dat hij in 1697 voor *f* 6300 had gekocht[34]) en zijn nabestaanden betaalden *f* 12-12 voor zijn begrafenis.[35] De rijkdom van de *pasteurs* lijkt voornamelijk bepaald te zijn geweest door in Frankrijk vergaard kapitaal, dat ze mee hadden kunnen nemen naar Utrecht. Sommigen zaten er warmpjes bij, zoals de zojuist genoemde Jean Jenet, die afkomstig was uit een vermogende familie blijkens de 6833 francs die hij in 1687 van zijn moeder Louise Persod erfde.[36]

Textielnijverheid

Over de activiteiten van hugenoten in de textielnijverheid is in tegenstelling tot die van de gerefugieerde predikanten zeer weinig bekend. Volgens de overlevering hebben de

refugiés een heroïsche rol gespeeld in het oppeppen van de in de versukkeling geraakte textielindustrie. Het beroemde *velours d'Utrecht* (een soort trijp, een fluweelachtige stof die bijvoorbeeld gebruikt werd bij de bekleding van meubels) zou tot ver over de landsgrenzen grote bekendheid hebben genoten en zou honderden, zo niet duizenden, aan het werk hebben gehouden.[37] Ook de beroemde fabriek 'Zijdebalen' van David van Mollem zou vele hugenoten in dienst hebben gehad.[38] Bewijzen hiervoor ontbreken ten enen male. Mogelijk heeft het *velours d'Utrecht* later in de achttiende eeuw een rol gespeeld, maar eind zeventiende begin achttiende eeuw zeker niet. Voor veel steden zijn pogingen bekend om tamelijk grootschalige textielbedrijven op te zetten. Ook in Utrecht heeft de vroedschap getracht dit te stimuleren. In 1686 wilde zij vier of vijf families aantrekken. Dit moesten 'considerabele manufacturiers van draperijen' zijn, die in plaats van vrijstelling van belastingen en dergelijke, subsidie zouden ontvangen.[39] Buiten deze plannen is er nooit meer iets vernomen van dit idee. Slechts één grootschalig door hugenoten opgezet project op het gebied van textielfabricage is terug te vinden in de archieven en dit was twaalf jaar later. Het betrof hier een zijdemanufactuur waarover zo dadelijk meer. De zijdeïndustrie lijkt inderdaad een impuls gekregen te hebben met de komst van de hugenoten, maar voor het overige konden ook de Fransen het al eerder ingezette verval niet stoppen. De wol- en linnenweverijen leden in de stad een kwijnend bestaan; zij waren in de tweede helft van de zeventiende eeuw langzaam naar het platteland getrokken waar de productie goedkoper kon plaatsvinden.

Vooral in de eerste jaren van de refuge kwamen er nogal wat 'wollenayers', wolververs, wolkammers, en lakenwevers naar Utrecht. Het is veelzeggend dat de meesten aangetroffen zijn in het *livre de réfugiés*: geen inkomen, geen werk. Dat is treurig, want in sommige gevallen hadden de vluchtelingen zich juist een vaardigheid in de textielbranche eigen gemaakt om hier de kost te kunnen verdienen. Zo verzochten Marie Anne Rouleau en haar moeder, die via Delft in Utrecht waren beland, in 1688 om gratis toegang tot het gilde en vermeldden zij in hun aanvraag dat ze 'het kantwerk en wollenayen' hadden geleerd met als doel hier werk te vinden.[40] Alhoewel er dus weinig werk was in de textiel is een aantal er toch in geslaagd om in deze sector aan werk te komen. Zoals de gezusters Amiote, ook wel *les trois filles* genoemd, die aan de slag konden met 'het wollenayen en kledermaken'. Na achttien maanden in Utrecht verbleven te hebben, kregen zij van de vroedschap toestemming 'tot exercitie van hare handwerken sonder gilderecht te betalen' en dit voor twaalf jaar.[41]

De zijde-industrie lijkt echter de grootste invloed gehad op het economisch leven in Utrecht. Met name Zuid-Franse vluchtelingen worden verantwoordelijk geacht voor de veronderstelde opleving in de productie van dit luxe weefsel. In eerste instantie waren zij nog aangesloten bij het lamperwerkersgilde (lamper is een fijn gaas), maar in 1692 verenigden zij zich in hun eigen 'stofjeswerkergilde'. Vreemd genoeg zijn wel alle namen van de stoffen bekend die verwezen naar de Zuid-Franse orgine van de makers, maar is er maar één concreet voorbeeld bekend van een zijdemanufactuur van Franse

afkomst. Dit is de *société* die in 1698 door David Pouchoud, André Brieux en François Fabré werd opgericht.[42] Zij kwamen overeen om tien jaar lang *crespes fasson d'Italie* te maken, of te wel Italiaanse krip: een luchtig geweven, gaasachtige, zijden stof. De stad steunde hen financieel; bovenop de gebruikelijke vrijstellingen werd ook een premie van 300 gulden per jaar in het vooruitzicht gesteld zodra ze 30 weefgetouwen aan de gang hadden, en zelfs 400 gulden, boven de 50 getouwen. Of de heren geslaagd zijn in hun onderneming is twijfelachtig. Na de vlotte oprichting van hun manufactuur lieten zij voornamelijk bewijzen van onenigheid achter en is het de vraag in hoeverre er nog daadwerkelijk krip is gemaakt.[43]

Andere handwerkslieden

Naast de vluchtelingen die zich bekwaamd hadden in verschillende takken van de textielnijverheid, waren er ook refugiés die hun brood verdienden met andere handwerken. Omdat de refugiés vrijgesteld waren van betaling van hun bijdrage aan het gilde, komen zij niet voor in de registers waarin dit werd bijgehouden. Hierdoor is het moeilijk om een goed inzicht te krijgen in het soort werk dat de hugenoten deden. Vooral voor de handwerkslieden geldt dat zij slechts bij toeval 'ontdekt' kunnen worden. Het goudsmedengild is het enige waarvan het meestersboek[44] uit deze tijd bewaard is gebleven. Maar liefst vijf Franse goudsmeden werden in 1686 en 1687 tot het gilde toegelaten. Dat lijken er echter wat te veel geweest. Claude Platel, die in 1686 samen met Daniel Tibault Guicharderie werd toegelaten en samen met hem een bedrijfje opzette aan de Oudegracht,[45] was in 1694 vertrokken, misschien wel samen met zijn partner, want van hem ontbreekt elk spoor. Hetzelfde geldt voor Samson Malezy. Binnengetreden in 1687, doet hij nog van zich spreken als getuige bij de doop van het kind van Jacques Chartier en Jeanne Ponsigard in 1691, maar dat was ook zijn laatste teken van leven in Utrecht. Het is niet bepaald ondenkbaar dat een dergelijke toename van goudsmeden niet gepaard is gegaan met een evenredige groei van de vraag naar producten van hun hand. In de periode 1685-1699 vestigden zich ook twee Franse pruikenmakers in de stad. Pierre du Cros en Philippe Jenotteau beoefenden een vak dat gezien werd als één van de typische beroepen voor hugenoten. De pruikenmode was in de Republiek nog niet sterk doorgedrongen, en vormde daarmee op z'n minst een klein gat in de markt voor de immigranten afkomstig uit het land waar dit modeverschijnsel zijn oorsprong vond. Voortbordurend op de steeds belangrijker wordende Franse mode verdiende ook Jacques la Verge zijn kost. Zijn stiel, het handschoenmaken, ondervond ongetwijfeld een groeiende belangstelling. Een ander beroep dat altijd in verband wordt gebracht met de komst van de refugiés is dat van horlogemaker. Er bestaan aanwijzingen dat Nicolas du Quesne, die in Montfoort horlogemaker was, zich in de loop van de jaren negentig van de zeventiende eeuw in Utrecht heeft gevestigd. Dit is echter onduidelijk. Daniel Grenat, één van zijn leerlingen, deed dit in ieder geval wel, maar het is niet dui-

delijk of hij dat in de hoedanigheid van *horlogier* deed.[46] Het is dus onduidelijk of gevluchte horlogemakers in Utrecht gewerkt hebben. Dit geldt tevens voor boekbinders en drukkers, beroepen waarvan altijd verondersteld wordt dat ze door hugenoten werden uitgeoefend, maar die niet zijn aangetroffen in de Utrechtse archieven. De enige uitzondering hierop vormt Jacques Truffeau, boekbinder, maar die hield het na anderhalf jaar weer voor gezien en was in deze tijd voornamelijk op steun voor de armen aangewezen geweest.

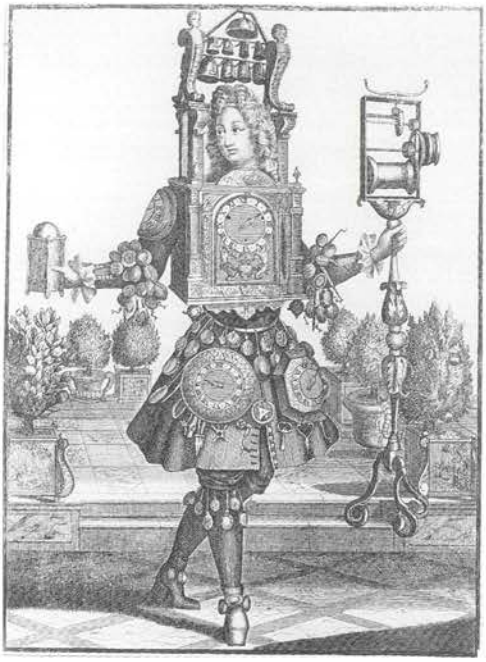
De glasblazerij van David Bretton, Seigneur des Cambons, is het enige voorbeeld van overheidsbetrokkenheid bij ambachten anders dan de textiel. In de lente van 1688 leenden de Staten van Utrecht maar liefst 4000 gulden aan Bretton om de oprichting mogelijk te maken van een glasblazerij.[47] In hoeverre dit een succes is geweest, is de vraag. Nadat zijn vrouw Susanne de Portal in 1693 van hun kindje bevallen was, blijft het stil rond hem. Vormt dit een aanwijzing dat ze niet lang meer in Utrecht hebben gewoond, of betekent het slechts dat ze in stilte hebben geleefd en niets opzienbarends hebben gedaan? Verder waren er nog Pierre Flottier die in 1696 voor het eerst genoemd werd en die timmerman was, en Jean Courreau die wapens smeedde. Of althans daarvoor geleerd had, want hij wordt alleen genoemd in de boeken van de diaconie en het is dus onzeker of hij zijn beroep in Utrecht heeft uitgeoefend.

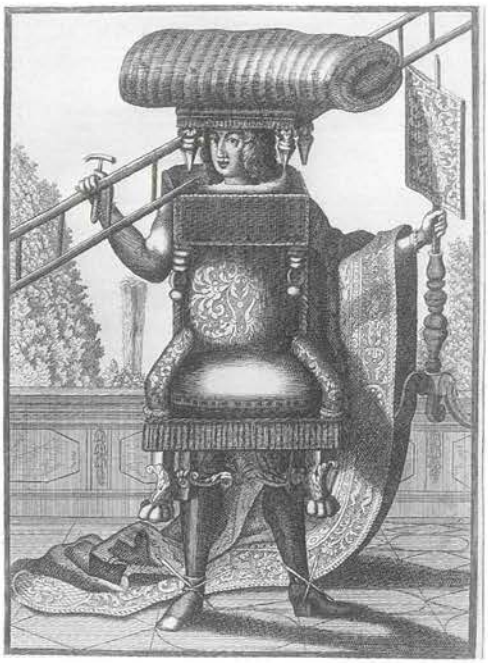
Het leger

Utrecht was een belangrijke garnizoensstad en had sinds mensenheugenis troepen binnen de muren gehad die voor een groot deel van buitenlandse afkomst waren; ook in deze tijd was de vaderlandse jeugd niet makkelijk warm te krijgen voor een baan bij de krijgsmacht. De huurlingen waren afkomstig uit heel Europa en niet op de laatste plaats uit Frankrijk. Het is dus niet zo dat achter elke Franse naam in het garnizoen na 1685 een hugenoot schuil ging; lang voor 1685 woonden in Utrecht al Franse soldaten. Wel is het zo dat veel protestantse officieren de wijk namen naar de Republiek omdat zij niet langer voor de katholieke Lodewijk XIV wilde vechten en zich daarom aansloten bij zijn grootste opponent, stadhouder Willem III. Deze nam hen graag in dienst, enerzijds om uiting te geven aan de deugd van christelijke naastenliefde, en anderzijds om zijn voordeel te doen met deze goed geoefende soldaten.[48] Dertien procent van de aangetroffen hugenoten van wie het beroep bekend is, was in het leger werkzaam. Bij het verzamelen van deze gegevens is geen gebruik gemaakt van de archieven van het garnizoen en het werkelijke percentage lag waarschijnlijk dus hoger.

Overige beroepen

Buiten de zojuist behandelde beroepsgroepen, was er ook nog een aantal hugenoten werkzaam in andere sectoren. Zo waren er drie chirurgijns en een apotheker. Vooral

Beroepen die dikwijls door gevluchte Hugenoten werden uitgeoefend: horlogemaker, stoffeerder en zilversmid. Gravures door Gerard Valck naar Franse voorbeelden (Atlas van Stolk, Rotterdam, AVS 4001 (b:1), (f:3) en (c:5).

Charles Bachelé, duikt met grote regelmaat op in de archieven. De dokter arriveerde in 1686 getrouwd en wel in Utrecht en werd in 1729 nog steeds genoemd.[49] Ook in de horeca werkte een aantal Fransen. Zowel Jean Middelet als Pierre Forest verdienden hun brood als hospes van 't Casteel van Antwerpen, één van de bekendste herbergen in Utrecht in die tijd.[50] Louis Houillet uit Metz verzocht de vroedschap in 1693 toestemming om een koffiehuis te openen, hiermee inspelend op het in de mode rakende koffiedrinken.[51] En Estienne Auconte meldde bij zijn tweede verzoek om het verkrijgen van het burgerschap, dat hij 'occasie had gevonden om met het logeren van drie Engelsche heeren aen der kost te geraken'; een pensionnetje derhalve. Later was hij werkzaam als wijnkoper. In deze hoek treffen we nog wat Fransen aan. Pierre Amartelle[52] was aanvankelijk bakker maar legde zich later eveneens meer toe op het vak van wijnkoper.[53] De al eerder genoemde zijdekoopman David Pouchoud, een vluchteling van het eerste uur, was als kruidenier begonnen, maar had zich weten op te

werken. Hij komt uit de stukken naar voren als een echte scharrelaar die van alles en nog wat aanpakte. Aanvankelijk nog wat onbesuisd getuige het grote aantal conflicten waar hij bij betrokken was, maar na verloop van tijd lijkt hij een respectabel man te zijn geworden. Zo was hij 'waarnemer' bij de vredesbesprekingen in Utrecht in 1713, een goede baan waarvoor hij 1000 gulden ontving. [54] Op het congres heeft hij mogelijk de contacten gelegd die de basis vormden voor zijn latere werkzaamheden: 'agent van zijne koninklijke majesteit van Groot Brittanië', een functie die hij waarschijnlijk tot zijn overlijden in 1736 heeft vervuld. [55]

Onder de vluchtelingen die in Utrecht belandden, bevond zich ook een aantal onderwijzers. Van hen heeft Phillipe Platel die eind 1685 tegelijkertijd met Pouchoud was gearriveerd, het meest van zich doen spreken. Op 30 november 1685 had hij samen met Pierre le Jeune en Magedelaine Cottin toestemming gekregen een school te voeren en les te geven. [56] Hij en Le Jeune zijn toen waarschijnlijk samen een school begonnen op het Domkerkhof (mogelijk met assistentie van Cottin); hier huurden zij halverwege 1686 in ieder geval een pand. [57] In 1695 kwam hij met Pierre le Jeune, inmiddels zijn zwager, tot overeenstemming de 'exploitatie van de kostschool te continueren'. Blijkbaar was de onderneming gegroeid en was deze school op een bepaald moment kostschool geworden. Le Jeune overleed in 1696 en Platel vatte niet lang daarna het plan op de school te sluiten. In 1702 woonde Platel in 's-Hertogenbosch waar hij in 1724 nog steeds verbleef, maar in 1729 was hij in ieder geval weer terug in Utrecht, waar hij zeker nog tot 1734 gewoond heeft. Een soort re-immigratie dus.

Tot slot herbergde de vluchtelingengemeenschap nog twee advocaten en een hoogleraar. Deze laatste, Paul Bauldry d'Iberville, was vreemd genoeg de enige refugié die op de Utrechtse academie les gaf, vreemd omdat op andere universiteiten meer Franse academici werden aangesteld. Bauldry was in 1685 verkleed als knecht met zijn vrouw en kinderen gevlucht uit Rouen, waarbij hij al zijn goederen moest achterlaten. In eerste instantie was hij predikant en buitengewoon hoogleraar in de kerkgeschiedenis. In 1695 werd de in 1639 geboren Bauldry gewoon hoogleraar. Hij schijnt een redelijk aanzien te hebben genoten in zijn tijd, alhoewel onbekend is waaruit zijn wetenschappelijke prestaties nu precies hebben bestaan. [58] In 1706 overleed hij, zijn vrouw Magdelaine Basagne achterlatend in hun huis aan de Ridderschapsstraat. [59]

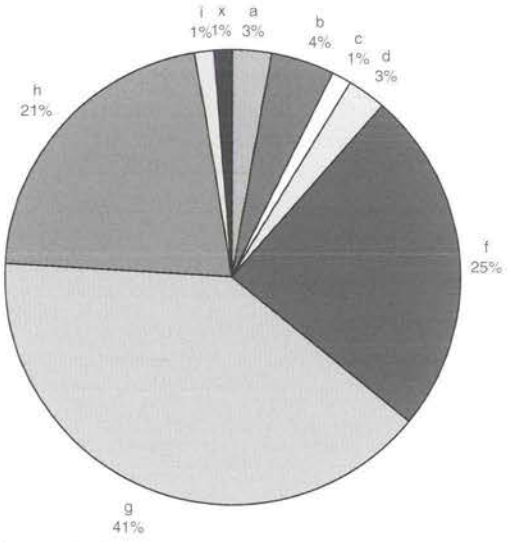
Welvaart

De vluchtelingen die naar Utrecht kwamen, voldeden - voor zover dat te overzien is - aan het algemene beeld dat over de welvarendheid van de refugiés bestaat: zowel rijk als arm en alles wat daar tussenin zat, vond zijn weg naar Utrecht. Van behoeftige vluchtelingen uit de Champagne, via wolwevers naar baronnen. Wel lijkt het erop dat in de groep hugenoten die zich in Utrecht vestigde, de middenklasse veruit het sterkst was vertegenwoordigd. Veel mensen die het redelijk tot goed hadden, zonder buiten-

gewoon rijk te zijn; knechten, meesters en kooplieden. In steden als Amsterdam en Leiden lijken de maatschappelijke extremen beter vertegenwoordigd: meer behoeftigen en meer rijken.

Waar woonden ze?

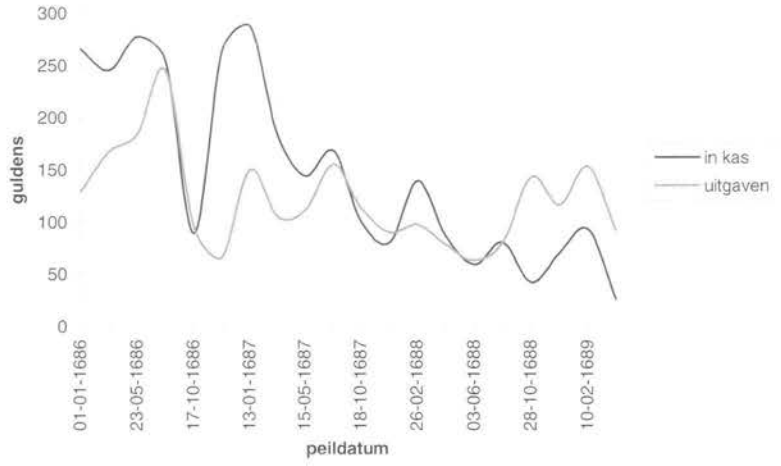
Het grootste deel van de refugiés vestigde zich in de noordoostelijke hoek van de stad. Vooral de wijk Fortuin was geliefd bij de hugenootse vluchtelingen. Ook in de aan Fortuin grenzende wijken, Bloedkuil en Papenvaandel (het meest gegoede stadsdeel), woonden hugenoten. Deze hoek van de stad was de meest welvarende, waarmee dus iets verteld wordt over de welstand van de vluchtelingen. Vooral de straten achter het Lucasbolwerk herbergden heel wat refugiés. De tot driemaal toe getrouwde ritmeester Alain de Brueil, woonde bijvoorbeeld op de Vuyle Slooth, tegenwoordig het zuidelijke deel van de Keizerstraat. Het zelfde gold begin achttiende eeuw voor *pasteur* Martin en zijn vrouw; na de dood van zijn vrouw is hij verhuisd, want in 1721 (het jaar dat hijzelf overleed) bewoonde hij een huis op de Nieuwegracht ter hoogte van de Romerburgerstraat (tegenwoordig Hamburgerstraat). Een stukje verderop in de Keizerstraat woonde Anne Girard, de ongetrouwde dochter van de gerefugieerde predikant Estienne Girard en zijn vrouw Anne Chandorat, die zelf even verderop in de Jufferstraat vertoefden. In deze straat woonden ook de advocaat Jean Ricard met zijn vrouw en de weduwe Susanne Chartier. Een blokje verder, op en rond het Janskerkhof waren eveneens heel wat refugiés gehuisvest.

Grafiek 3. De verspreiding van de hugenoten over de Utrechtse wijken. a=Oranjestam, b=Pekstokken, c=Handvoetboog, d=Turkije, e=Zwarte Knechten, f=Papenvaandel, g=Fortuin, h=Bloedkuil, i=Buiten Wittevrouwen, x=Onbekend.

De opvang van de vluchtelingen

Tegenwoordig richt de overheid asielzoekerscentra in om grote groepen vluchtelingen te kunnen opvangen en biedt zij andere faciliteiten. Aanvullend hierop bieden individuen, onafhankelijke organisaties en de kerken steun. Door te collecteren, speelgoed in te zamelen, mensen te leren fietsen of Nederlandse les te geven. Hoe ging dat in de vroegmoderne tijd? Ging alle hulp aan de hugenoten van de kerk uit of waren er ook anderen bij de opvang betrokken?

Grafiek 4. Het livre de réfugiés. *De bedragen in kas en de uitgaven in de periode 1686-1689 (Bron: Livre de réfugiés, HUA, WG, 269.*

De eerste jaren dat de hugenoten hun land ontvluchtten (vanaf de jaren zestig), was er in het geheel geen sprake van enige georganiseerde opvang. Waarschijnlijk bekommerden de afzonderlijke diaconieën zich om de gevluchte geloofsgenoten, maar er bestonden geen specifieke regelingen waarop de ontheemden aanspraak konden maken. De eerste aanzet tot georganiseerde steun kwam uit Utrecht. Het was de Utrechtse delegatie onder leiding van *pasteur* Elie Saurin, die in september 1680 op de halfjaarlijkse Waalse synode in Breda opriep tot het opzetten van een landelijk fonds van waaruit hulp geboden kon worden aan de vluchtelingen; degenen die zich reeds in de Republiek bevonden, maar vooral degenen die gezien de ontwikkelingen in Frankrijk nog zouden kunnen komen. Het voorstel werd met instemming ontvangen door de overige leden van de kerkvergadering en Saurin en de zijnen kregen de opdracht uit te zoeken of dit plan te realiseren viel.

Terug in de Domstad zocht Saurin contact met de *église Flamande* (zoals de Nederduitsgereformeerde gemeente genoemd werd in de kerkenraadsnotulen van de Waalse gemeente), die het plan steunde. Ook had Saurin een onderhoud met burgemeester Voet van Winssen [60] die hem aanraadde om met de president van de gewestelijke staten, Dijkveld, te gaan praten. In de gesprekken die de *pasteur* op 10 en 13 maart 1681 met

Dijkveld had, uitte deze zijn waardering voor het plan, maar ook zijn twijfels omtrent de uitvoerbaarheid. Hij dacht dat de Staten-Generaal nooit een openbare inzameling zouden toestaan, omdat Lodewijk XIV dit als een belediging zou kunnen opvatten. De Franse koning moest zoveel mogelijk te vriend worden gehouden. Omwille van de internationale politieke situatie suggereerde Dijkveld daarom geen openbare, landelijke inzameling te houden, maar een besloten fonds op te richten dat door de kerkenraad en het stadsbestuur zou worden beheerd.[61] Op deze manier konden particulieren giften doen, zonder dat de Republiek Lodewijk XIV direct krenkte. De voorzichtige houding van de Staten-Generaal veranderde overigens volledig toen de Franse koning op 18 oktober 1685 het Edict van Nantes herriep. Door deze openlijke aanval op het protestantisme, voelden de Hoogmogende Heren in Den Haag zich niet langer verplicht zich terughoudend op te stellen.[62]

Alhoewel er tussen 1680 en 1685 uitgebreid gesproken is over de *frères persecutés* en de mogelijke manieren waarop zij gesteund konden worden, lijkt geen enkel plan effectief te zijn uitgevoerd. Dit betekende overigens niet dat in de tussentijd de vluchtelingen geheel aan hun lot werden overgelaten. Integendeel, veel steden boden gunstige voorwaarden aan de hugenoten die zich in hun stad wilden vestigen. En ook de beurzen bleven niet gesloten. Stadsbestuur, de Staten, particulieren; allen deden zij een duit in het zakje.[63]

De Waalse kerk

Toen in de jaren vanaf eind 1685 de grootste groep zich in de Republiek vestigde, konden de hugenoten hulp verwachten vanuit dezelfde hoeken als daarvoor. De steun werd echter beter georganiseerd en was grootschaliger. De belangrijkste hulpverlener was de Waalse kerk die, doordat de refugiés zich bij haar aansloten, het dichtst bij de vluchtelingen stond, maar daarnaast boden ook de stad, provincie en particulieren steun. De prioriteit van de Utrechtse Waalse gemeente was zich te ontfermen over de behoeftige vluchtelingen. Vaak waren de hugenoten in hun vaderland tamelijk welvarend geweest, maar door plunderingen, het gehaaste vertrek, en de barre tocht hadden velen hun bezittingen verloren. Om de berooide en haveloze geloofsbroeders die langzaam binnendruppelden zo goed mogelijk te kunnen helpen, vonden vanaf 5 januari 1686 wekelijks collectes plaats.[64] Elke zondagavond ging de schaal de kerk rond en gaven de gemeenteleden. Zeker in het begin waren de gaven gul. Omdat het aantal hulpbehoevenden de eerste maanden van 1686 nog niet zo groot was, kon de Waalse diaconie hen royaal steunen.

Daniel Rousel uit Metz bijvoorbeeld kreeg ƒ 12-12 voor zijn studie, terwijl Israel Graffin, die was aanbevolen door *pasteur réfugié* Zacharie Bar 31 gulden kreeg. Vermoedelijk een soort 'starterspremie' om een eigen zaakje op te zetten, want daarnaast ontving hij ƒ 9-9 om zijn huur te betalen en 7 gulden voor proviand. De veronderstelling dat de Waalse kerk in deze periode trachtte de nieuwkomers te helpen een zelfstandig

bestaan op te bouwen, wordt versterkt door het geval van Jacques Truffeau. Deze boekbinder kreeg in zeventien dagen tijd maar liefst 55 gulden en 4 stuivers. Zo'n bedrag kan haast niet anders bedoeld zijn geweest dan om een eigen boekbinderijtje te beginnen, zeker gezien het feit dat de diaconie hem ook nog geld gaf voor *6 pan de quir* (lappen leer). Ook als er geen eigen bedrijfje of studie was om te subsidiëren, was de diaconie goedgeefs. *Un jeune homme réfugié* uit de Dauphiné kreeg op aanbeveling van Madame Saurin *f* 9-9, veel geld voor een anonieme begunstigde. Financiële middelen waren in deze eerste maanden dan ook ruimschoots voorhanden. Het minimum bedrag dat per week werd opgehaald, was 10 gulden, maar vaak lag dit aanzienlijk hoger.

Na enige maanden laten de uitgavenposten in het *livre de refugiés* doorschemeren dat het aantal vluchtelingen toenam. Vanaf mei 1686 groeide het aantal begunstigden sterk. Zij moesten dan ook genoegen nemen met aanzienlijk lagere bedragen dan aanvankelijk werden uitgekeerd. Daarnaast leek de hulp enigszins van aard veranderd; meer er op gericht om mensen 'de week door te helpen' dan ze een hele nieuwe start te bieden. Bijspringen indien nodig dus; bij ziekte bijvoorbeeld, zoals in het geval van wolverver Jean Pierard die op 7 juli 17 stuivers kreeg om hemzelf en zijn moeder te onderhouden tijdens zijn ongesteldheid. Of bij specifieke behoefte aan een paar dekens of een aantal hemden, zoals Guillaume Maureau een week later. Buiten deze incidentele hulp begon zich langzamerhand ook een groepje af te tekenen dat structureel van de vrijgevigheid van de gemeenteleden afhankelijk was. Ook door de diaconie werd dit onderkend, want in plaats van elke week een klein bedrag te noteren, verschijnen er vanaf augustus posten als *à Jacques Trufeau, relieur des livres ou sa famme en le temps de 10 sepmaine par ordre de consistoire f 47-19*. Een soort vaste uitkering dus.

Er waren twee manieren om in aanmerking te komen voor de hulp. Ofwel door aanbeveling van een gemeentelid dat aanzien genoot, of op bevel van de kerkenraad. Overigens was de drempel om voor enige steun in aanmerking te komen laag. 'Een vluchteling', 'een dame van kwaliteit', 'twee vluchtelingen' waren soms de enige termen die werden gebruikt ter rechtvaardiging van de uitkering. Een enkele keer was het nog vager, zoals op 20 oktober 1686: 'aan enkele voorbijgangers op aanbeveling van de één of ander: *f* 3-18'. De diaconie kon zich enige nonchalance wel veroorloven, want bijna twee jaar lang waren de inkomsten onveranderlijk hoger dan de uitgaven. Wel verdwenen langzaam de uitschieters uit de collectes en kwamen er weken dat maar 5 gulden werd opgehaald. Deze trend zette zich de gehele periode voort: geleidelijk namen de opbrengsten uit de collectes af. Sporadisch luisterde een individu de collecte nog wel op met een grote gift, zoals de heer Pampillion die de zondag voor kerst 1686 226 gulden schonk,[65] maar de tendens was neerwaarts. Eind 1687 trad voor het eerst een tekort op, maar op dat moment hadden de lidmaten van de Waalse kerk reeds twee jaar lang hun gevluchte broeders helpen overleven zonder daarbij één keer de bodem van de kas te bereiken.

De gemiddelde uitkering voor een hulpbehoevende familie schommelde rond 1 gulden

Pagina uit het livre de réfugiés, *het kasboek van ontvangsten en uitgaven ten behoeve van de gevluchte Hugenoten, 1686 (HUA, WG, 269).*

per week, maar varieerde van geval tot geval. Zo kreeg Jean Pierard ƒ 1-4 per week, terwijl *un brodeur*[16] ƒ 1-10 per *twee* weken kreeg. Het is niet duidelijk of de verschillende hoogtes van de uitkeringen uit de diaconiekas afhingen van het aantal kinderen (het meest waarschijnlijke), of van het feit dat iemand nog wat inkomen uit arbeid had. Of was het misschien afhankelijk van persoonlijke contacten binnen de kerk? Vanaf februari 1688 wordt in het kasboek een duidelijk onderscheid gemaakt tussen 'gewone' en 'buitengewone' posten. Onder de gewone (*ordinaire*) kosten verstond men het geld dat ging naar de gezinnen die structureel hulp behoefden. Dit betrof ongeveer zes families. Ongeacht de exacte grootte van de groep vluchtelingen in deze tijd, komt mij dit voor als zeer weinig, iets wat de veronderstelling dat de eerste 'stroom' hugenoten relatief gegoed was, bevestigt.

Dat deze min of meer vaste uitkeringen werden verstrekt, betekende niet dat de diaconie geheel het pad van 'lange termijn hulp' had verlaten. Zij bleef geld schenken voor de aanschaf van werktuigen en dergelijke, hopende dat haar 'zorgenkindjes' in staat zouden zijn op den duur voor zich zelf te zorgen. Dit lukte niet altijd, getuige de eerder genoemde Israel Graffin, die op 16 maart 1686 een fiks bedrag had gekregen, vermoedelijk voor het opzetten van een eigen nering; ruim een jaar later moest hij echter weer aankloppen bij de diaconie. In eerste instantie op 30 mei 1687, omdat zijn vrouw ziek was geworden. Daarna is hij echter niet meer in staat geweest zelf zijn brood te verdienen. Zijn gezin werd één van de zes, die structureel afhankelijk waren van de kerkelijke armenzorg.

De inkomsten uit de collectes bleven teruglopen; halverwege 1688 bedroeg de gemiddelde weekopbrengst nog maar zo'n 4½ gulden . Desondanks bleef er geld voor 'de reis naar Engeland van de vrouw van Eliseé Pesse', of voor '*pasteur* Martin om uit te delen'. Aanvankelijk probeerde men de ontstane tekorten weer aan te vullen met buitengewone giften. Deze konden echter niet voorkomen dat het gat tussen inkomsten en uitga-

ven steeds verder groeide. Het kasboek werd besloten met de balans van mei 1689 die luidde: ontvangen: ƒ 27-1-8; gewone kosten: ƒ 33-5; buitengewone kosten: ƒ 59-19; tekort: ƒ 66-2-8.

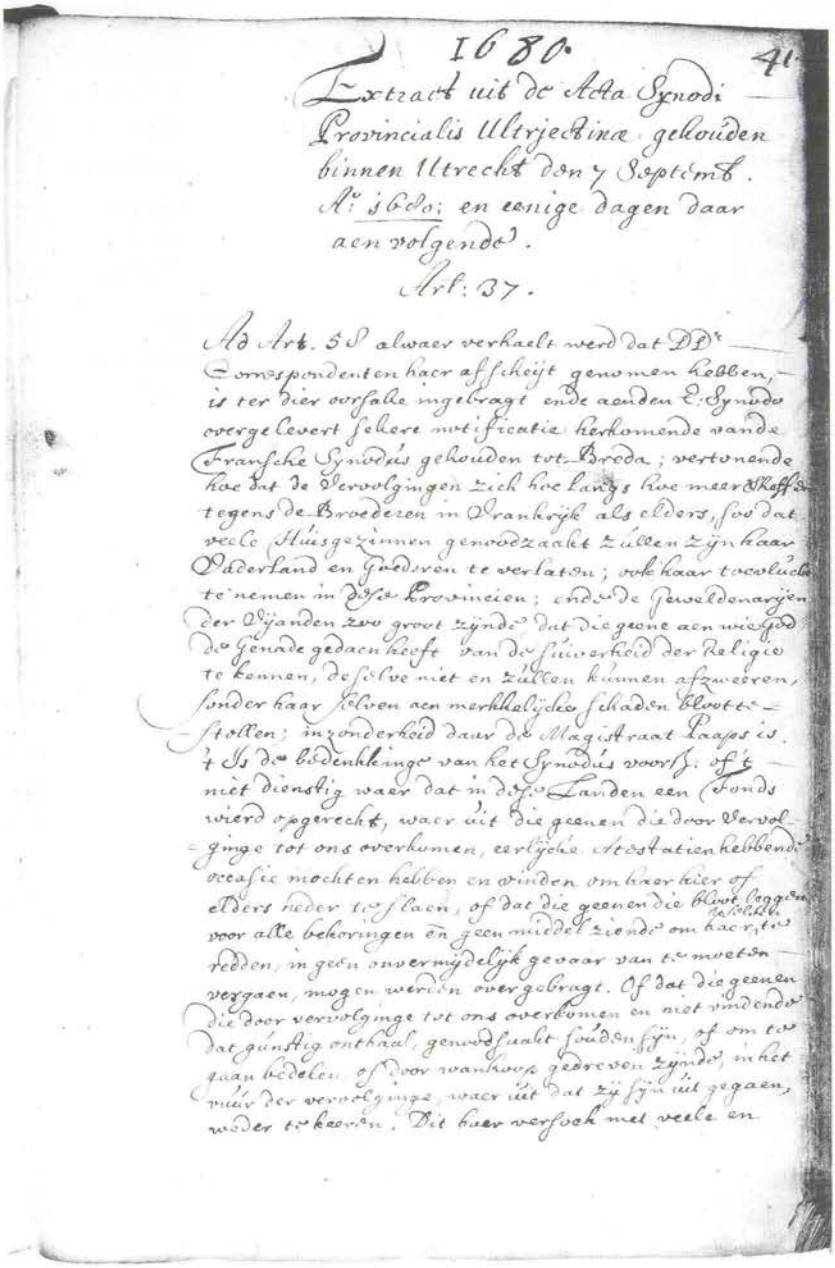
Wat hierna is gebeurd, is niet geheel duidelijk. Het meest waarschijnlijke is dat de nieuwe diaken, die op 30 mei 1689 het werk overnam, besloot het onderscheid op te heffen tussen de hulp aan arme vluchtelingen en de overige bezigheden van de diaconie.[67] De behoeftige refugiés verdwenen in ieder geval niet, sterker nog, als de ontwikkelingen in Utrecht gelijk op zijn gegaan met die in andere steden zal het aantal behoeftigen in de jaren negentig alleen maar zijn gegroeid.[68] Vermoedelijk ging de Waalse kerk op oude voet door met het steunen van haar armen, maar was er minder geld (afgaande op de afnemende inkomsten) voor meer mensen (aannemende dat de vluchtelingen in de jaren negentig armer waren dan de eerste groep). Dit vermoeden wordt gesteund door een ongedateerd stuk[69]: een rekening van de Waalse diaconie vermoedelijk uit het begin van de achttiende eeuw. Uit deze rekening blijkt dat maar liefst 63 individuen en gezinnen structureel geld ontvingen van de Waalse diaconie. Per week ontvingen zij samen ƒ 55-10, wat neer komt op gemiddeld zo'n 17½ stuiver per 'gezin'. Meer mensen en minder geld derhalve.[70]

De Nederduits-gereformeerde kerk

In hoeverre de Nederduits-gereformeerde kerk in Utrecht concreet hulp heeft geboden is onduidelijk, evenals het feit of er ook hugenoten lid zijn geworden van deze kerk.[71] Dat er grote sympathie bestond voor de hugenoten lijdt echter geen twijfel. Dit blijkt bijvoorbeeld uit de notulen van de Provinciale synode van Utrecht op 7 september 1680 naar aanleiding van de vraag of de synode Saurins plan steunde om een fonds op te richten. 'Ende de geweldenarijen der vijanden zoo groot zijnde dat die geene aan wie God de genade gedaan heeft van de suiverheid van religie te kenne die zelve niet en zullen kunnen afzweren sonder haar selven aan merkkelijk schaden bloot te stellen, inzonderheid dat de magistraat Paaps is'. Vervolgens stelde men voor om voor deze mensen, de oprecht gelovigen, geld vrij te maken omdat zij anders gedwongen zouden zijn te gaan bedelen of erger, door de verschrikkingen zich alsnog tot het katholieke geloof zouden laten bekeren.[72]

De stad Utrecht

De Utrechtse vroedschap heeft ook een belangrijke rol gespeeld in de opvang van de ontheemden. Allereerst door de welwillende rol van burgemeester Voet van Winssen, die in 1681 de lobby van de Waalse Kerk voor de oprichting van een fonds voluit steunde. Vervolgens in het verlenen van voorrechten aan Fransen die zich hier wilden vesti-

1680. 41

Extract uijt de Acta Synodi Provincialis Ultrjectinæ gehouden binnen Utrecht den 7 Septembr. Ao 1680: en eenige dagen daar aen volgende.

Art: 37.

Ad Art. 58 alwaer verhaelt werd dat DD Correspondenten haer afscheijt genomen hebben, is ter dier oorsaeke ingebragt ende aenden E: Synodo overgelevert seekere notificatie herkomende vande Fransche Synodus gehouden tot Breda; vertonende hoe dat de vervolgingen zich hoe langs hoe meer & heftiger tegens de Broederen in Vranckrijk als elders, soo dat veele Huijsgesinnen genoodzaakt zullen zijn haar Vaderland en goederen te verlaten; ook haar toevlucht te nemen in deese Provincien; ende de geweldenarijen der Vijanden soo groot zijnde dat die geene aen wien God de Genade gedaen heeft van de suijverheijd der Religie te kennen, deselve niet en zullen kunnen afsweeren, sonder haar selven aen merkhelijcke schaden bloot te stellen; in sonderheijd daar de Magistraat Paapsch is. 't Is de bedenkinge van het Synodus voorsz: of 't niet dienstig waer dat in deese Landen een Fonds wierd opgerecht, waer uijt die geenen die door vervolginge tot ons overkomen, eerlijcke subsistatien hebbende occasie mochten hebben en vinden om haer hier of elders neder te slaen, of dat die geenen die blijft leggen voor alle behoringen en geen middel siende om haer te redden, in geen onvermijdelijk gevaar van te moeten vergaen, mogen werden overgebragt. Of dat die geenen die door vervolginge tot ons overkomen en niet vindende dat günstig onthaal, gemoedsualit soudensijn, of om te gaan bedelen, of door wanhoop gedreven zijnde, in het midden der vervolginge, waer uijt dat zij sijn uijt gegaen, weder te keeren. Dit hier verspoch met veele en

Voorstel van de Provinciale Synode van de Nederduits-gereformeerde kerk over de oprichting van een steunfonds voor de vervolgde hugenoten, 1680 (HUA, WG, 2, p. 41).

gen, en niet te vergeten in de steun aan de gevluchte predikanten. De eerste keer dat de magistraten concreet 'over de brug kwamen' was op 28 november 1681, toen besloten werd aan ene Du Fort 'om wichtige redenen overkomende uyt Vranckrijck', gratis het burgerschap te schenken. Tevens kreeg hij 'vrijdom van tocht ende wacht' [73] en vrij-

stelling van alle aanslagen en belastingen. Alsof dat nog niet genoeg was, werd hem ook nog voor de periode van één jaar een huis ter beschikking gesteld, plus twee huizen om zijn handwerk uit te voeren, voor een periode van drie jaar. Een bijzonder hartelijk welkom dus! Twee weken later werd de eerste 'publicatie tot nodiginge van de uitheemsche die om de religie delogeren' uitgebracht die voortkwam uit de afspraken die met de provincie waren gemaakt. [74] Hierin konden potentiële vluchtelingen kennis nemen van het feit dat ze welkom waren in het gewest Utrecht.

Het is onduidelijk waarom de stad Utrecht niet onmiddellijk zelf bekendmakingen heeft uitgevaardigd waarin officieel de vrijheden werden aangeboden, zoals steden als Groningen en Amsterdam dat eind 1681 deden. [75] In eerste instantie handelde de stad Utrecht in samenwerking met de provincie. Pas in november 1685 stelde de vroedschap haar eigen resoluties op. Wat de reden voor dit afwijkende beleid was, is onbekend maar in de praktijk maakt dit niet veel uit. [76] Ook voordat de stad haar eigen (en uitgebreidere) voorrechten bekend maakte, was de vroedschap met het lot van de vluchtelingen begaan en ontvingen de vluchtelingen een redelijke toelage zoals een burgemeester in 1682 meldde. [77] Op 9 november 1685, drie weken na de herroeping van het Edict, werd besloten dat Franse vluchtelingen in Utrecht dezelfde immuniteiten en conditiën zou worden verleend als in de steden van Holland. Een week later werd dit voornemen bekrachtigd met de bekendmaking van de precieze voorrechten en vrijstellingen.

De eersten die van de nieuwe voorrechten gebruik maakten, waren Phillipe Platel, Pierre le Jeune, Magdelaine Cottin en David Pouchoud. Op 30 november 1685 verkregen zij het burgerrecht en de bij het vluchtelingenschap behorende gunsten. Naast deze 'algemene' maatregelen sprong de vroedschap ook wel eens bij in individuele gevallen. Of dit vaak gebeurde, is onbekend, maar van een enkel geval is bewijs bewaard gebleven. Op 25 mei 1686 besloot de vroedschap gehoor te geven aan een verzoek tot ondersteuning van Francois Pierrat en Jacques Chartier, respectievelijk wolkammer en borduurwerker. Zij ontvingen drie dukatons. Ook lijkt het erop dat de vroedschap het armenbeleid van de Waalse kerk ondersteunde. In september 1688, toen de vluchtelingenkas van de Waalse kerk krap zat, besprak de vroedschap de noodzaak tot het geven van steun aan de arme refugiés. Hierover zou de vroedschap overleg gaan voeren met de Waalse gemeente. [78]

Na 1690 worden de 'France vluchtelingen' niet vaak meer genoemd in de stukken van de vroedschap. Er wordt niet gemeld dat ze geld ontvingen, maar ook niet dat de verleende voorrechten werden ingetrokken. Vermoedelijk verdwenen de hugenoten van de politieke agenda nadat men enigszins gewend was geraakt aan hun verschijning en de maatregelen, genomen naar aanleiding van hun komst, in werking waren getreden. Wanneer de 'positieve discriminatie' werd opgeheven, is niet helder. Vanaf 1690 werd landelijk een steeds restrictiever beleid gevoerd ten aanzien van de vluchtelingen. [79] In 1698 weigerde de Republiek zelfs tienduizend refugiés toe te laten nadat de Zwitsers dringend verzocht hadden hen te verlossen van deze last. Er werd van deur tot deur

gecollecteerd voor 'opvang in de eigen regio' en ook werd er morele steun uitgesproken, maar, zoals de Staten-Generaal lieten weten, het kleine grondgebied van de Republiek was vol met gereformeerde vluchtelingen en het was onmogelijk om nog meer monden te voeden![80] Waarschijnlijk zal deze afnemende gastvrijheid ook hebben doorgewerkt in het Utrechtse beleid en zullen de voorrechten selectiever zijn toegepast en op een gegeven moment verdwenen zijn.

De Staten van Utrecht

De eerste resolutie van de Staten van Utrecht betreffende de vluchtelingen dateert van 28 november 1681. Hierin maakten de Staten bekend dat zij op verzoek van de Waalse gemeente een commissie oprichtten die de mogelijkheden ging onderzoeken om een fonds op te zetten dat gebruikt kon worden om de refugiés te helpen bij hun vestiging in de Republiek.[81] Drie maanden later, op 24 december, maakten de Utrechtse Staten bekend dat alle personen van de gereformeerde religie afkomstig uit een ander land[82] die zich in de provincie Utrecht vestigden, gedurende tien jaar vrijstelling van belastingen en contributies zouden genieten. Deze beslissing werd genomen in samenspraak met het stadsbestuur van Utrecht.[83]

De Staten droegen de hugenoten een warm hart toe en lieten dit regelmatig blijken. Zo organiseerden zij in 1688 een collecte in alle steden en dorpen van de provincie Utrecht voor alle vluchtelingen in het gewest[84] en doneerden zij in 1691 100 gulden bij een inzameling voor nog in Frankrijk gevangen zittende protestanten.[85] Daarnaast verstrekten zij beurzen aan leden van de Waalse kerk die theologie gingen studeren.[86]

Particulieren

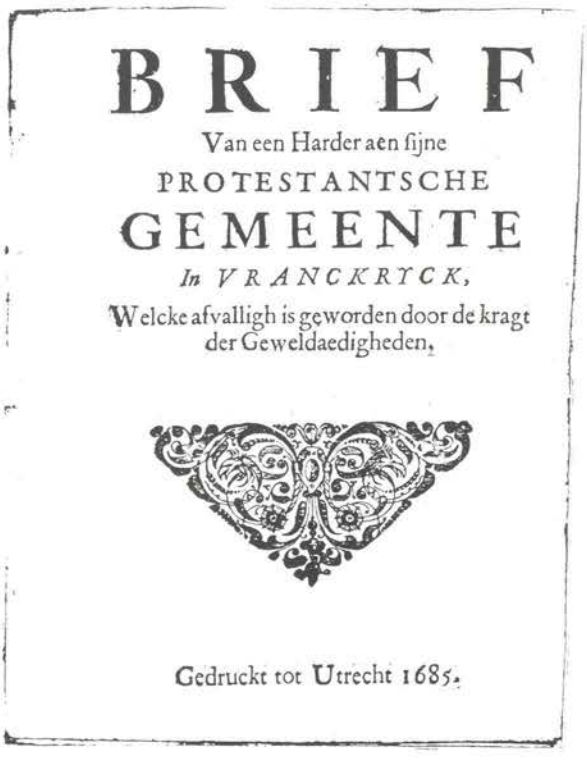
Tot nu toe is alleen de hulp aan bod gekomen die de kerkelijke instanties en de verschillende overheden boden, maar soms droegen ook particulieren op eigen initiatief een steentje bij aan de opvang van de ontheemden. In de meeste gevallen zullen de bewijzen voor 'particuliere' hulp verloren zijn gegaan; als er al 'tastbare' bewijzen bestaan hebben, want als je een brood aan je buurman gaf, zullen na een paar dagen hoogstens nog wat kruimels gewezen hebben op je naastenliefde. Toch wordt soms een tipje van de sluier opgelicht. Zoals de inzameling die enkele vooraanstaande Utrechters (voornamelijk domheren) in 1686 hielden om de Franse kerk te subsidiëren. Zij trokken zich het lot aan van een aantal gevluchte predikanten dat zich in de stad bevond en besloten in eigen kring geld op te halen. Het streefbedrag was 300 gulden, wat met de aanvankelijke toezeggingen ook gehaald werd. Toen puntje bij paaltje kwam waren velen toch wat zuiniger, maar uiteindelijk zamelden de heren van het domkapittel toch 261 gulden in.[87]

Uitbesteding is een andere vorm van hulp waarbij individuele personen een belangrijke rol speelden. Uit het *livre de réfugiés* blijkt dat gemeenteleden soms een gevlucht kind

voor bepaalde tijd in huis namen en daarvoor dan een tegemoetkoming in de kosten ontvingen die betaald werd uit de opbrengsten van de wekelijkse collecte. Een soort pleeggezinnen dus, mensen die zich bekommerden om het lot van mensen in nood, en in deze zorg financieel ondersteuning kregen. Zo zorgde Pierre Livresone enige tijd voor een jongen genaamd Davit en had Monsieur la Borde, Jeanno Villemission onder zijn hoede.

Een geval apart: de hulp aan de *pasteurs*

Vooral voor de *pasteurs réfugiés* was de opvang uitstekend geregeld. Omdat de organisatie van deze hulp een samenspel was tussen de Staten van Utrecht en de stad Utrecht wordt deze groep hier apart behandeld. In november 1685 nog, besloot de vroedschap om vier gevluchte predikanten te onderhouden voor een periode van twee jaar.[88] Deze predikanten zouden 400 gulden per jaar krijgen. In december bleek echter dat de provincie en de stad de handen ineen sloegen en dat zes predikanten in Utrecht gestationeerd zouden worden, veel meer dan de stad kon gebruiken, maar ze moesten ergens ondergebracht worden. Voor een periode van drie jaar kregen ongetrouwde predikanten 400 gulden per jaar en diegenen met een gezin vijfhonderd. Daarbij droeg de stad zorg voor het onderdak van de predikanten. De traktementen van de *pasteurs* werden grotendeels betaald door de stad en staten (900 gulden elk); het overige geld kwam van andere bestuursorganen. In de drie jaar waarvoor deze regeling was vastgesteld, veranderde er wel het één en ander. Martin en Janiçon werden in 1686 aangesteld als *pasteur ordinaire*, waarvoor het gewest aan de stad Utrecht jaarlijks tweehonderd rijksdaalders toezegde. Ook werden er nog enige predikanten aangenomen; de kosten kwamen voor een deel voor rekening van de vroedschap. De totale kosten voor het onderhoud en de huishuur van de predikanten bedroegen in de eerste drie jaar voor de vroedschap ruim 7500 gulden. Een klein gat in de begroting, want hier was slechts *f* 5831 voor vrijgemaakt.[89]

BRIEF
Van een Harder aen ſijne
PROTESTANTSCHE
GEMEENTE
In VRANCKRYCK,
Welcke afvalligh is geworden door de kragt der Geweldaedigheden,
Gedruckt tot Utrecht 1685.

Na drie jaar veranderde de opzet van de financiering. In plaats van

door de afzonderlijke instanties, werd het geld nu uitgekeerd door ontvanger De Vrij van de Staten van Utrecht. Uit de gewestelijke resoluties van dat jaar blijkt dat van de inmiddels negen predikanten er acht getrouwd waren en dat Bachele en de weduwe Bilot een pensioen van 100 gulden per jaar kregen. Tezamen met de vergoedingen voor de huishuren betekende dit dat alleen al voor 1689 een bedrag van 5236 gulden begroot diende te worden voor het onderhoud van de predikanten! [90] Hier bovenop kwam dan nog de toelage voor de vaste predikanten Martin en Janiçon, die in de nieuwe opzet voor rekening van de Utrechtse vroedschap kwam. In tegenstelling tot de andere vormen van hulpverlening nam die aan de *pasteurs réfugiés* niet na enige jaren al langzaam af. Tot diep in de achttiende eeuw hebben de Staten het onderhoud van de *pasteurs* gefinancierd, waarbij tot op het laatst de term 'gerefugieerde predikanten' werd gebruikt. [91] De groep die in eerste instantie de meeste aandacht trok, wist deze ook het langst te behouden.

In goede aarde gevallen?

Een groep Fransen kwam eind zeventiende eeuw naar de Domstad. Een deel daarvan trok na verloop van tijd weer verder, maar een aantal vestigde zich in ieder geval permanent in Utrecht. Tot zover een inmiddels bekend verhaal. Maar hoe verging het deze nieuwkomers? Vormden zij een gemeenschap binnen een gemeenschap of deden zij juist hun best aansluiting te vinden bij de autochtone bevolking? Integreerden de hugenoten soepel of hielden zij juist lang vast aan hun eigenheid? Voordat de ontwikkelingen in Utrecht onder de loep genomen worden eerst even aandacht voor de situatie in de Republiek.

Vaak ontvluchten mensen hun land met het idee dat dit slechts een tijdelijke aangelegenheid is; zodra de situatie ten goede keert, denken zij terug te kunnen gaan naar hun bakermat. Niet zelden blijkt later het vertrek definitief te zijn geweest. Zo ook bij de hugenoten. De hoop terug te keren naar Frankrijk had grote invloed op de houding van de nieuwkomers tegenover hun nieuwe domicilie. Zolang de Republiek als tussenstation werd beschouwd, leefde men in vrij gesloten kringen, wachtende op de repatriëring. De eerste keer dat deze hoop ijdel bleek, was in 1697. Met name de intellectuelen onder de hugenoten hadden gehoopt dat Willem III de situatie van de refugiés onder de aandacht zou brengen op de vredesbesprekingen in Rijswijk dat jaar. Hun teleurstelling was groot toen bleek dat de stadhouder andere prioriteiten had en niet opkwam voor de belangen van de hugenoten in de Republiek. Vijftien jaar later bloeide de 'terugkeer illusie' nog één keer op tijdens de Spaanse successieoorlog, maar de Vrede van Utrecht in 1713 sloeg deze hoop definitief de bodem in. [92]

De droom om zich ooit weer in Frankrijk te vestigen leefde het sterkst onder diegenen die zich aan de uiteinden van de maatschappelijke ladder bevonden: de armen en de elite. De middenklasse kon zich een dergelijke wens moeilijk veroorloven, hun positie in

de maatschappij maakte het onmogelijk zich terug te trekken in hun eigen kring. Hun werkzaamheden lieten geen andere keus dan contacten aan te gaan met de plaatselijke bevolking. De door de overheid verleende privileges bevorderden hun opname in het economisch bestel wat uiteindelijk gepaard ging met sociale integratie. Het is deze middengroep die als eerste 'opging' in de Nederlandse samenleving. De armsten en rijksten behielden nog generaties lang hun Franse identiteit. De toenemende integratie van met name de middengroep uitte zich bijvoorbeeld in een groeiend aantal gemengde huwelijken, waarbij de echtparen de kinderen die voortkwamen uit deze verbintenissen in de Nederduits-gereformeerde kerk lieten dopen. De belangstelling voor de Waalse kerk nam vanaf 1700 langzaam af; de tweede generatie zag geleidelijk minder de noodzaak in van een aparte Waalse kerk en op sommige plekken werden al weer gemeenten opgeheven die nog geen 20 jaar daarvoor opgericht.[93]

De geborgenheid van de eigen kring

Hoe verhield de situatie in Utrecht zich met dit algemene beeld? Vooral de middengroep zouden onmiddellijk na hun aankomst al gedwongen zijn geweest te integreren, dit in tegenstelling tot de armen en de elite. Van de Utrechtse hugenoten is voor een groot deel onbekend welk beroepen ze uitoefenden en op welk deel van de maatschappelijke ladder zij geplaatst moeten worden. Het lijkt er echter op dat veel refugiés gerekend kunnen worden tot de middenklasse. Zij zouden dus relatief snel geassimileerd moeten zijn. Aanvankelijk was dit evenwel moeilijk; zij waren de Nederlandse taal niet machtig en voelden zich veel meer verbonden met de andere refugiés, ook al waren dit eveneens onbekenden uit andere streken. Deze mensen deelden de ervaring ontheemd en gevlucht te zijn. Een band die werd versterkt doordat ze lid waren van dezelfde kerk, het belangrijkste sociale netwerk in die tijd.

Het belang van dit netwerk komt goed naar voren uit de notariële archieven. Een groot deel van de hugenoten liet zijn aktes opstellen bij twee notarissen: Henri van Hees (notaris van 1681-1739) en Matthijs van Lobbrecht (notaris van 1687 tot 1640). De eerste was niet alleen lid van de Waalse kerk, maar hij was daarnaast twee maal diaken geweest; in 1683 en in 1687. Vanuit deze hulpverlenende functie had hij, in de meest hectische jaren van de refuge, goede contacten aangeknoopt met de vluchtelingen; jaren later maakten zij nog van zijn diensten gebruikt. Dit geeft niet alleen aan dat Van Hees een slimme zet deed door diaken te worden in deze roerige tijd, maar vooral ook dat in sommige opzichten de hugenoten nog lang in een kleine kring verkeerden. Het is niet ondenkbaar dat als zij 40 jaar later nog van dezelfde notaris gebruik maakten, deze loyaliteit ook andere beroepen betrof. Bleven zij naar dezelfde bakkers, timmerlieden en advocaten gaan? Dit valt onmogelijk aan te tonen, maar het voorbeeld van de notarissen bewijst dat de contacten die in de eerste jaren van hun verblijf in Utrecht waren gelegd, belangrijk bleven.

ECHT VERHAAL

DER

TORMENTEN EN ELENDEN

DIE DE

PROTESTANTEN

Op de GALEYEN VAN VRANKRYK moeten ondergaan.

In 't Franſch beſchreeven door

JEAN BION,

Gewezene Aalmoeſſenier op de gemelde Galeyen.

Uit 't Franſch vertaald, en vermeerderd met eenige Brieven, van en aan de VERDRUKTE op dezelve.

Dienende om een denkbeeld te geven, welke Rampen en Elenden de

EERLYKE MISDADIGE

In zyn zeven jaarige Slaverny heeft moeten ondervinden.

Te AMSTELDAM,

By CHRISTIAAN VAN ESSEN, Boekverkoper, in de Kromme-Elleboogſteeg, by de Beurs.

Deze verbondenheid komt ook naar voren in de verspreiding over de stad. Alhoewel slechts van een minderheid de adressen bekend zijn, kunnen uit deze gegevens toch duidelijk conclusies getrokken worden.[94] Zoals al eerder naar voren kwam woonde het merendeel van de refugiés in de wijk Fortuin, en de aangrenzende buurten Bloedkuil en Papenvaandel. Uitgaande van de gedachte dat de rangorde van welstand van de Utrechtse wijken tussen het begin van de zestiende eeuw en het begin van de negentiende amper veranderde,[95] kan geconcludeerd worden dat de Fransen in het welvarendste deel van de stad waren gaan wonen. In de arme wijken Oranjestam, Pekstokken en Handvoetboog waar traditioneel veel immigranten woonden, verbleven weinig refugiés. Een aantal dingen dient wel opgemerkt te worden bij deze vaststellingen. Ten eerste kenmerkten de wijken in Utrecht zich door hun sociaal gemengde karakter;[96] ook in gegoede wijken als Fortuin stonden slechte huizen waar minder bedeelden resideerden en andersom woonden in de armere buurten ook beter gesitueerden. Het feit dat veel refugiés zich in een rijkere wijk vestigden, zegt dus niet alles over hun welstand. Tevens is het aannemelijk dat de bronnen meer prijsgeven over de verblijfplaatsen van de welgestelden,[97] waardoor een scheef beeld ontstaat omtrent de verspreiding van de immigranten. De behoeftigen zijn dan immers ondervertegenwoordigd in de statistieken. De cijfers geven echter een dusdanige concentratie aan, dat toch vastgesteld mag worden dat de hugenoten de neiging hadden om bij elkaar in de buurt te gaan wonen. De adresgegevens hebben voornamelijk betrekking op de periode tot 1705 en zou in die zin de algemene veronderstelling ondersteunen dat in de eerste jaren het integratieproces voor een groot deel van de vluchtelingen langzaam op gang kwam.

Vlotte aanpassing

Naast de bovenstaande aanwijzingen dat de opname van vluchtelingen in Utrecht in de eerste periode nog niet van de grond kwam, zijn er ook indicaties dat het assimilatieproces op andere terreinen wel vrij snel op gang kwam. Het beeld dat daarbij ontstaat wijkt soms duidelijk af van dat in andere steden. Voor Amsterdam wordt het jaar 1690 als een duidelijk cesuur beschouwd wat betreft de houding ten opzichte de refugiés; halverwege dat jaar trok de vroedschap daar onder druk van handwerkslieden en hun bazen alle privileges voor de Fransen in.[98] De Amsterdammers protesteerden hevig omdat zij zich benadeeld voelden door de aan de refugiés verleende voorrechten.[99] Blijkbaar woog hun eigen portemonnaie zwaarder dan de sympathie voor hun gevluchte geloofsgenoten. Van zulke tekenen van wrevel is in Utrecht geen spoor te bekennen. Noch bij de vroedschap, noch bij de gilden wijst iets erop dat er ongenoegen bestond onder de Utrechters over de gunsten die aan de Fransen waren verleend. Er bestond eerder hoop dat de vluchtelingen de stad een economische impuls konden geven.

Dat er geen klachten bewaard zijn gebleven over de refugiés komt niet omdat Utrechters nooit klaagden. In de gildeboeken uitten de gildenleden verschillende malen hun onvrede; over kooplieden uit 'Munster, Luik, Cleve en andere landen',[100] of over Spaanse stoelenmakers,[101] maar nooit worden de Fransen bij naam genoemd. Dus er bestond ofwel amper ontevredenheid over de Fransen, dan wel was het *not done* om expliciet te klagen over hen die, omwille van het geloof, zoveel ontberingen hadden doorstaan. Het verschil tussen Utrecht en Amsterdam heeft drie mogelijke oorzaken. Allereerst was het aantal vluchtelingen in Amsterdam zowel absoluut als relatief groter; als één van de belangrijkste steden van de wereld had de stad een grote aantrekkingskracht. Ten tweede waren de sociale uitersten in Amsterdam sterker vertegenwoordigd. Er woonden vooral bijzonder veel behoeftige refugiés,[102] wat mogelijk extremere reacties onder de bevolking uitlokte. Tenslotte heerste in Utrecht een sterkere calvinistische moraal dan in het libertijnse Amsterdam, wat zich wellicht uitte in een grotere achting voor mensen die huis en haard hadden verlaten om het geloof.

Aannemende dat in Utrecht vooral de middenklasse onder de refugiés sterk vertegenwoordigd was, is het waarschijnlijk dat de vluchtelingen snel met de plaatselijke bevolking in aanraking kwamen. Om een beroep te kunnen uitoefenen waren ze immers verplicht zich aan te sluiten bij een gilde, waardoor een aanzienlijk deel van de vluchtelingen al snel met personen van buiten hun eigen kring in contact kwam. Zo kregen ze voeling met de Nederlandse taal en de plaatselijke gebruiken en gedachten, waarmee een begin werd gemaakt met de integratie in een vreemde cultuur. Dit kon ook zonder een gilde. Paul Bauldry d'Iberville, juist aangesteld aan de universiteit als bijzonder hoogleraar in de theologie, kreeg in 1686 waardering van de vroedschap voor zijn plan publieke lessen te geven.

De Nederlandse taalvaardigheid van de vluchtelingen is moeilijk te achterhalen. De notarissen stelden de akten afwisselend op in het Frans en het Nederlands. Frans als

het een zaak tussen twee Franstaligen betrof, Nederlands als er een niet-Franstalige bij betrokken was. Het is dan ook twijfelachtig of een akte in het Nederlands duidt op passieve kennis van het Nederlands. Zou Pierre le Jeune in zeven maanden Nederlands hebben leren lezen? Opvallend is wel dat de huwelijkse voorwaarden van Louise le Jeune en Philippe Platel in 1692 al in het Nederlands waren geschreven, terwijl het hier twee Fransen betrof. Anderzijds kwam het ook voor dat hugenoten van de tweede generatie, hier geboren dus, decennia na de aankomst van hun ouders nog in het Frans communiceerden, zoals blijkt uit de huwelijksovereenkomst tussen de dochter van Marianne Amiot, Marianne Faury, en Pierre Geraud uit Amsterdam.

Daarnaast is het aannemelijk dat de voertaal bij gemengde huwelijken Nederlands was, waarmee de verbintenis tussen een refugié en een inboorling als indicatie gebruikt kan worden van de taalvaardigheid van de refugiés. Onder de elite kwam Frans spreken weliswaar in zwang in deze periode, maar het grootste deel van de bevolking sprak deze taal niet, met als gevolg dat de Franstalige partner doorgaans Nederlands gesproken zal hebben. [103] Of een groot deel van de vluchtelingen een partner buiten de eigen kring koos, is onduidelijk. Er zijn zowel voorbeelden van refugiés die vlak na aankomst in een Nederlands huwelijksbootje stapten, zoals David Pouchoud die in 1686 acht maanden na zijn aankomst een huwelijksovereenkomst sloot met Anne Resant, als van tweede generatie vluchtelingen die een partner vonden in eigen kring. Zoals Martha, de dochter van Pierre Amartelle en Jeanne Amonet, die in 1716 met Samuel Dauvillies trouwde; een naam die een Fransman doet vermoeden. Het trouwgedrag geeft dus een gemengd beeld te zien, de hugenoten en hun afstammelingen huwden zowel binnen als buiten de eigen gelederen. Zeer opvallend is dat een aantal vluchtelingen niet in de Waalse kerk trouwde. Zij lijken het bij een burgerlijk huwelijk te hebben gehouden, [104] maar lieten hun kinderen wel dopen in de Waals kerk!

Conclusie

Een behoorlijke groep hugenoten is in de jaren 1685-1700 richting Utrecht gekomen; van 445 personen is dit met zekerheid te zeggen, maar hoogstwaarschijnlijk was de groep aanzienlijk groter. De meesten arriveerden in de eerste jaren na de opheffing van het Edict van Nantes, maar ook in de jaren negentig kwamen er nog nieuwe vluchtelingen bij. De grootste groep refugiés was afkomstig uit de Champagne, maar ook uit andere delen van Frankrijk kwamen ze naar Utrecht. Veruit het grootste deel van de vluchtelingen lijkt tot de stedelijke middengroep behoord te hebben. Zij waren actief als goudsmid, textielfabrikeur, pruikenmaker, schoolmeester, koopman etc. Ook bevonden zich onder de refugiés veel predikanten en een aantal militairen. Het laat zich aanzien dat een meerderheid van de hugenoten in de noordoostelijke hoek van de stad woonde; het 'betere' deel van de Domstad.

Over de opvang ontbreekt veel informatie, maar de stukjes naast elkaar leggend ver-

Gedenkpenning van de Hugenoten voor hun opvang in Utrecht, 1688.
Voorzijde: de Nederlandse leeuw staat op een omgeworpen bijenkorf. Het randschrift luidt in vertaling 'De vijanden met zijn zwaard bedreigend, weet hij de ongelukkigen met honing te voeden'. Keerzijde: 'De Franse gereformeerden hebben deze penning in 1688 uit dankbaarheid aangeboden aan de stad Utrecht als voedende moeder, nadat zij daar naartoe waren gevlucht om des geloofs wille, allemaal opgevangen als waren het eigen kinderen, de meesten begiftigd met het gewijde lot van voedsterlingen'. Utrecht, Centraal Museum.

schijnen toch de contouren van een breed opgezet vluchtelingenbeleid. De behoeftigen werden voornamelijk geholpen door de Waalse diaconie, terwijl de meer ondernemenden de mogelijkheden benutten die de stedelijke en gewestelijke privileges hun boden. De predikanten vormden een aparte groep, omdat zij (royaal) gesteund werden vanwege hun beroep. Buiten deze 'georganiseerde' hulp namen ook individuen initiatieven. Na 1690 namen de blijken van medeleven snel af, al betekende dit niet dat de vluchtelingen aan hun lot werden overgelaten.

De opname van de hugenoten in de Utrechtse samenleving is vlot verlopen. Van de kant van de refugiés werd dit vergemakkelijkt doordat het merendeel, vanuit hun sociaal-economische positie, meteen gedwongen was deel te nemen aan de Utrechtse samenleving. De Waalse kerk fungeerde weliswaar in de eerste jaren als een bindende factor, maar verloor deze functie naarmate de jaren verstreken. De onderlinge banden tussen de hugenoten verdwenen niet, maar vormden tegelijkertijd ook geen belemmering bij hun opname in de stad. Van de andere kant werden vanuit de Utrechtse samenleving ook weinig barrières opgeworpen. De sympathie en de daaruit voortkomende voorrechten die hun status van 'gerefugieerde om het geloof' met zich meebracht, vereenvoudigde de opname van de refugiés alleszins. Zeker omdat de Utrechters veronderstelden dat de hugenoten de stad een economische impuls zouden geven.

De snelle en eenvoudige assimilatie is mogelijk de reden dat Rommes en anderen het aantal hugenoten menen te kunnen verwaarlozen: de sterke vertegenwoordiging van de middengroep en de daaruit volgende vlotte integratie maakt dat de hugenoten makkelijk uit het gezichtsveld van de historicus verdwijnen. Dit rechtvaardigt echter niet hun daarom geen plek in de Utrechtse geschiedenis te gunnen. De hugenoten hebben weliswaar geen diepe sporen achtergelaten in Utrecht; hun bedrijfjes, taal, en gebruiken hebben zeker een verrijking van het Utrechtse leven betekend.

Gebruikte afkortingen

BA	Bewaarde Archieven
HUA	Het Utrechts Archief
Not	Notariële archieven
SA	Stadsarchief
WG	Waalse Gemeente

Bronnen

Het Utrechts Archief (HUA)

Bewaarde archieven I
- 61: Resolutieboek van het college van twintig gecommitteerden van het Marsliedengild , 1661-1784
- 63: Stukken betreffende de inbreuken op de ordonnantie van het marsliedengild door vreemde handelaars, 1671-1795
- 79bis: Gildeboek der bijlhouwers, 1434-1788 (afschrift circa 1770)
- 130: Dekens en meestersboeck van het goudsmedengild, 1598-1807

Stadsarchief II
- 121: Resolutiën van de Raad, 1577-1795
- 383: Requesten aan Burgemeesters en Vroedschap houdende verzoek om het burgerrecht, 1671-1778

Archieven Waalse gemeente, 1583-1971
- 2: Besluiten en notulen, 1671-1739
- 275: Stukken betreffende onderstand aan individuele personen in de 18de eeuw
- 269-270: Kasboek van ontvangsten en uitgaven t.b.v. van personen uit Frankrijk gevlucht n.a.v. de opheffing van het Edict van Nantes, 1686-189

Begraafboeken van de stad Utrecht

Notariële archieven in de provincie Utrecht, 1560-1905
- U80, U100, U110, U111, U113, U115, U123, U167

Literatuur

Berg, 1845 ▸ W.E.J.Berg, *De refugiés in de Nederlanden na de herroeping van het Edict van Nantes*, Amsterdam, 1845.

Bervkens-Stevelinck, 1985 ▸ C. Bervkens-Stevelinck, 'De Hugenoten', in: *La France aux Pays-Bas. Invloeden in het verleden*, Vianen, 1985, 13-50.

Bodel Bienfait, 1888 ▸ P.E.H. Bodel Bienfait, 'L'Eglise Wallonne d'Utrecht (1583-1757)', *Bulletin de la commission pour l'histoire des églises Wallonnes*, 3 (1888) 1-24, 241-292.

Bots e.a., 1985 ▸ H. Bots., G.H.M. Posthumus Meyjes en F. Wieringa, *Vlucht naar de vrijheid, de Hugenoten en de Nederlanden*, Amsterdam, 1985.

Buning e.a., 1987 ▸ E. Buning., P. Overbeek en J. Verveer, 'De huisgenoten des geloofs', *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 100 (1987) 356-373.

Cruson, 1985 ▸ C. Cruson, 'De Hugenoten als refugiés', *De Gids*, 148 (1985) 225-231.

Extraits, 1887 ▸ 'Extraits des résolutions des Etats de la Province d'Utrecht concernant les pasteurs réfugiés et leur famille en 1686-1707', *Bulletin de la commission pour l'histoire des églises Wallonnes*, 2 (1887) 79-88.

Gagnebin, 1885 ▸ F.H. Gagnebin, 'Pasteurs de France refugiés en Hollande', *Bulletin de la commission pour l'histoire des églises Wallonnes*, 1 (1885) 97-155.

Gibbs, 1975 ▸ G.C. Gibbs, 'Some intellectual and political influences of Huguenot émigrés in the United Provinces', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 90 (1975) 255-287.

Hulshof, 1943 ▸ A. Hulshof, 'Velours d'Utrecht', *Historia, maandschrift voor geschiedenis en kunstgeschiedenis*, 1943, 3-11.

Klinkenberg, 1991 ▸ J. Klinkenberg, 'Meesters, kooplieden, fabrikeurs. Vroegkapitalisme in de Utrechtse textielnijverheid in de late middeleeuwen en de vroeg moderne tijd'. Ongepubliceerde scriptie, Universiteit van Amsterdam, 1991.

Knetsch, 1971 ▸ F.R.J. Knetsch, 'Een vluchtelingenprobleem uit de zeventiende eeuw. Hugenoten in Nederland', *Spiegel Historiael*, 1971, 73-79.

Knetsch, 1985 ▸ F.R.J. Knetsch, 'Les églises réformées des Pays-Bas et la Révocation', in: *Tricentenaire de la Révocation de l'Edit de Nantes. La Révocation et l'extérieur de royaume. Actes du VIème colloque Jean Boisset*, Montpellier, 1985, 173-192.

Knetsch, 1987 ▸ F.R.J. Knetsch, 'Elie Saurin (1639-1703) Waals predikant in turbulente tijden', in: *De herroeping van het Edict van Nantes in de Franse en Nederlandse geschiedschrijving*, Amsterdam, 1987, 49-77.

Kobus, 1854 ▸ J.C. Kobus, *Biographisch Handwoordenboek*, Zutphen, 1854.

Lucassen en Penninx, 1994 ▸ J. Lucassen en R. Penninx, *Nieuwkomers, Nakomelingen, Nederlanders, Immigranten in Nederland 1550-1993*, Amsterdam, 1994.

Nusteling, 1986 ▸ H.P.H. Nusteling, 'The Netherlands and the Huguenot émigrés', *La Révocation de l'Edit de Nantes et les Provinces Unies 1685. Colloque international du tricentenaire*, Amsterdam/Maarssen, 1986, 17-34.
Rekening, 1887 ▸ 'Rekening van Secretaris de Ruever', *Bulletin de la commission pour l'histoire des églises Wallonnes*, 2 (1887) 75-79.
Rommes, 1998 ▸ R.N.J. Rommes, *Oost, west, Utrecht best? Driehonderd jaar migratie en migranten in de stad Utrecht*, Amsterdam, 1998.
Spek, Van der, 1998 ▸ J. van der Spek, '"Leven als een God in Utrecht?" Een onderzoek naar de ontvangst en integratie van de hugenoten in Utrecht'. Ongepubliceerde scriptie, Universiteit Utrecht 1998.

Noten

1 Dit artikel is gebaseerd op mijn doctoraalscriptie 'Leven als een God in Utrecht? Een onderzoek naar de ontvangst en integratie van de hugenoten in Utrecht' uit 1998. Op deze plek zou ik graag Maarten Prak willen bedanken voor zijn uitstekende begeleiding. Zonder zijn stimulerende kritiek zouden zowel mijn scriptie als dit artikel van beduidend mindere kwaliteit zijn geweest. Deze scriptie is ter inzage op Het Utrechts Archief en bevat onder meer een lijst met gegevens over alle gevonden hugenoten.
2 Rommes, 1998.
3 De voor de scriptie onderzochte periode beslaat slechts de belangrijkste jaren van de toestroom van hugenoten, te weten van 1685 tot 1700. Ook hiervoor en hierna zijn hugenoten naar Utrecht gekomen, maar het was niet haalbaar deze periodes (1680-1685 en 1700-1715) volledig bij het onderzoek te betrekken. Regelmatig heb ik wel over deze grenzen heengekeken, maar deze periodes zijn niet structureel behandeld.
4 Waarschijnlijk een verbastering van het Duitse *Eidgenoß*.
5 Afgeleid van *dragon* (lichte cavalerist), inkwartiering van dragonders bij protestantse families.
6 Nusteling, 1986, 27. Traditionele schattingen gaan uit van 50.000 tot 90.000 vluchtelingen, maar Nusteling meent dat het aantal meer in de buurt van de 35.000 moet hebben gelegen (een redelijk controversiële schatting).
7 Lucassen en Penninx, 1994, 27-30.
8 Dit verschilde overigens van stad tot stad. Als gevolg van de versnipperde structuur in die tijd boden de steden tegen elkaar op, ieder voor zich hopende zo veel mogelijk vaklui binnen de muren te krijgen. Buning e.a., 1987, 361, 362; Knetsch, 1985, 185-187.
9 Ten onrechte kan hier het idee ontstaan dat hugenoten zich alleen in steden vestigden en allen handwerkslieden waren. Er zijn ook groepen met een agrarische achtergrond gekomen die zich op het platteland hebben gevestigd. Bervkens-Stevelinck, 1985, 24.
10 Rommes, 1998, 26 en 32, hoeveel kleiner is niet bekend. Er bestaat geen beeld van de verwarrende ontwikkelingen tussen 1672 en 1680; 34, tussen 1672 en 1690 afname van 15 à 20%.
11 Rommes, 1998, 26.
12 Deze indruk ontstaat bij het doornemen van HUA, WG, 2 en 75, maar aanvullend onderzoek is nodig om echt iets te kunnen zeggen over de omvang en het karakter van de Waalse gemeente voorafgaand aan de refuge.
13 Berg, 1845, 207.
14 Bodel Bienfait, 1888, 266. Zonder bronvermelding, blijkbaar gebruikt als argument in 1707 om na de dood van Saurin en Janiçon een nieuwe *pasteur* aan te stellen.
15 Zie voor toelichting op deze cijfers en de gebruikte methodes Van der Spek, 1998, 13-15 en bijlage 2.
16 Waarschijnlijk man.
17 Bij gebrek aan beter heb ik het eerste jaar waarin ik iemand aantrof, genomen als jaar van binnenkomst. Het is dus waarschijnlijk dat de kolommen in grafiek 1 iets naar links opschuiven, dus dat de mensen eerder binnen zijn gekomen dan de tabel suggereert.
18 Nusteling, 1986, 25.
19 Door de 'huysvrouwen' niet te tellen, komt het totaal allicht te laag uit, maar zo wordt voorkomen dat mensen tweemaal voorkomen in de statistieken; zowel onder hun eigen naam als als 'huysvrouw van', omdat ik niet op de hoogte ben van alle huwelijken. Dat er meer vrouwen waren, kan misschien voor een deel toegeschreven worden aan weduwen die niet alleen wilden achterblijven en daarom met de kinderen meegingen.
20 Nusteling, 1986, 24-25, van degenen die tussen 1681 en 1690 aankwamen, vertrok 22% weer, van degenen die tussen 1690 en 1700 arriveerden waarschijnlijk zelfs ruim de helft.
21 De economische situatie in Amsterdam was echter ook niet erg rooskleurig.
22 Boek waarin de diaconie van de Waalse gemeente bijhield hoeveel geld ontvangen werd ten behoeve van de vluchtelingen en hoe dit geld vervolgens verdeeld werd onder de behoeftige refugiés.
23 HUA WG, 269.
24 HUA Not, U111 a2, 63.
25 Philippe Platel, de belangrijkste man van de familie, keerde in 1729 echter weer terug, hij kwam toen uit 's-Hertogenbosch.
26 Begraafboeken.
27 Herkomst bekend van 121 van de 445 personen.
28 Bots e.a., 1985, 15. Zo'n 100.000.
29 HUA SA II, 383, f 81.
30 Zie de voorafgaande paragraaf over de Waalse kerk vóór de refuge.
31 In het *BHEW* gebruikt men 'Rabeau'.
32 De stad Utrecht. Mogelijk is hun aantal nog iets groter maar voor deze mogelijke anderen is niet duidelijk of zij in de provincie Utrecht of in de stad Utrecht hebben vertoefd.
33 Gagnebin, 1885, 146-148.

34 HUA Not, U111 a5, 91.
35 Een hoog bedrag. Paul Bauldry, ook gerefugieerd predikant, en daarnaast een gerenommeerd hoogleraar, betaalde bijvoorbeeld f 9-9. Uit een kleine steekproef in de begraafboeken (HUA Begraafboeken ,127, 1691-1700 letter A) komt naar voren dat 90% van de begrafenissen gratis werd verzorgd. Deze mensen hadden geen geld om hun begrafenis te betalen. De overigen betaalden bedragen tussen de 2 en 315 gulden.
36 HUA Not, U80 a9, 210.
37 Hulshof, 1943, 7; Berg, 1845, 208. In 1766, toen de industrie reeds lang in verval was, zouden fluweelzijden, halfzijden, wollen en halfwollen en halfkatoenen etc. in Utrecht meer dan 10.000 mensen aan het werk hebben gehouden. Het lijkt mij hoogst onwaarschijnlijk dat de veloursfabricage in de achttiende eeuw aan 10.000 mensen werk heeft verschaft in Utrecht, zoals Hulshof schrijft, maar wellicht was dit toen wel een bedrijfstak van belang. Voor de door mij onderzochte periode heb ik echter geen enkele aanwijzing gevonden dat er velours gemaakt werd, laat staan dat dit een belangrijke rol speelde in de Utrechtse economie.
38 Berg, 1845, 207-208.
39 HUA SA II, 121, 25 mei 1686.
40 HUA SA II , 383, f 69.
41 HUA SA II, 383, f 71.
42 HUA Not, U110 a5, 196.
43 Klinkenberg, 1991, 29; HUA Not, U100 a12, 21; HUA SA II, 121, 20 juni 1698.
44 HUA BA I, 130. Register waarin werd genoteerd wie als meester was toegelaten tot het gilde, dus niet gebaseerd op het betalen van de gildebijdrage.
45 HUA Not, U111 a2, 63.
46 HUA Not, U123 a2 , 183.
47 HUA Not, U110 a2, 192.
48 Bots e.a., 1985, 92.
49 HUA Not, U80 a9, 187, U167 a3, 102.
50 HUA Not, 115 a1, 289, U123 a3, 220.
51 HUA SA II, 383, f 94.
52 Ook wel Martel genoemd.
53 HUA Not, U110 a7 ,190, U113 a3, 76, U123 a5, 56.
54 HUA SA II, 121, 27 november 1713.
55 HUA Not, U110 a11, 119, U167 a4, 135, in ieder geval tot 1732 (hij stierf in 1736).
56 HUA SA II, 121, 30 november 1685.
57 HUA Not, U111 a2, 52.
58 Gibbs, 1975, 263.
59 Kobus, 1854, 108.
60 Knetsch, 1985, 181, 1987, 57.
61 HUA WG, 2, f 45.
62 Bodel Bienfait, 1888, 248-250; Knetsch, 1985, 178, 185-187; Knetsch, 1987, 49-62.
63 Bodel Bienfait, 1888, 252.
64 Deze inkomsten werden genoteerd in het bewaard gebleven kasboek, het *livre de refugiés*. Een rijke bron, vooral ook omdat tevens genoteerd werd wat er met het geld gedaan werd, waardoor een goed idee ontstaat over hoe de hulpverlening aan de hugenoten in zijn werk is gegaan.
65 Veruit de grootste gift in het *livre de refugiés*.
66 Heel vaak wordt alleen het beroep genoemd in het *livre de refugiés*. Het niet duidelijk of het een persoon betreft die ergens anders al met naam en toenaam genoemd wordt, of dat het een geheel nieuw persoon betreft.
67 Dit is de suggestie van Bodel Bienfait, 1888, 250.
68 Buning e.a., 1985, 366.
69 HUA WG, 275.
70 Hoeveel hugenoten of afstammelingen van hugenoten zich onder deze 63 bevinden is onduidelijk. Voor een gedeelte van hen gold dit zeker niet.
71 Onduidelijk omdat het niet onderzocht is, en ikzelf ook geen poging heb gedaan dit te achterhalen. Uit artikel 22 van de synode van Delft uit 1685 zou men echter kunnen opmaken dat ook de 'gewone' gereformeerden veelvuldig in de buidel tastten voor de gerefugieerden. Predikant Colvius uit Amsterdam zegt daar: ... *de laquelle source ils tirent dès à présent quelque chose considérable et espèrent d'entiren beaucoup plus à l'avenir, non seulement des membres de église Wallonne, mais aussi de la Flamande.*
72 HUA WG, 2, f 41.
73 Dat betekent dat hij vrijgesteld werd van de verplichting om wacht te houden en rondes te maken door de stad.
74 HUA SA II, 121, 28 november 1681, 12 december 1681.
75 Knetsch, 1985, 183.
76 Mogelijk was het voor de stad financieel voordeliger om samen te werken met de Staten van Utrecht.
77 Knetsch, 1985, 183.
78 HUA SA II, 121, 3 september 1688.
79 Cruson, 1985, 230.
80 Nusteling, 1986, 25.
81 Extraits, 1887, 79.

82 Waarschijnlijk is de term 'ander land' gebruikt om Frankrijk niet voor het hoofd te stoten.
83 Extraits, 1887, 80.
84 Bodel Bienfait, 1888, 249.
85 Extraits, 1887, 86.
86 Bodel Bienfait, 1888, 252.
87 HUA WG, 270.
88 HUA SA II, 121, 17 november 1685.
89 Rekening, 1887, 75-78.
90 Extraits, 1887, 82, 83.
91 HUA, archief van de Staten Archief van Utrecht, 246.1, f 151.
92 Buning e.a., 1985, 365-369; Knetsch, 1971, 79.
93 Buning e.a., 368.
94 Van 70 van de ruim 440 mensen is een adres aangetroffen. Deze 70 vertegenwoordigen vermoedelijk echter een groter aantal omdat ik er bijvoorbeeld bij een straatnaam aangetroffen in het begraafboek voor weduwe X niet van ben uitgegaan dat haar overleden man of volwassen kinderen ook op dat adres woonden of gewoond hadden, terwijl dit in veel gevallen wel zo zal zijn geweest.
95 Rommes, 1998, 175.
96 Rommes, 1998, 177.
97 In de begraafboeken, de belangrijkste adressenbron, worden minder vaak adressen vermeld bij diegenen die gratis begraven werden dan bij de mensen die wel in staat waren om voor hun teraardebestelling te betalen.
98 Nusteling, 1986, 24.
99 Deze gebeurtenissen worden vaak gepresenteerd als voorbeeld voor de onrust die in heel Holland zou hebben geheerst, maar als enig verder bewijs daarvoor voert men de veranderde regelgeving aan. Bijvoorbeeld: Bots e.a., 1985, 116-117; Buning e.a., 1985, 366 ; Cruson, 1985, 229; Nusteling, 1986, 24.
100 HUA BA I, 61; HUA BA I, 63.
101 HUA BA I, 79bis.
102 Bots e.a., 1985, 111-113.
103 Of iets wat daar op leek, de term 'koeterwaals' (synoniem: onverstaanbaar) vindt hier waarschijnlijk zijn oorsprong. Koeteren: gebrekkig spreken.
104 Vermoeden gebaseerd op een aantal huwelijksovereenkomsten bij notarissen vastgelegd, waarvan noch bij de Waalse noch bij de Nederduits-gereformeerde gemeente iets terug te vinden valt.

Muziek tot luister van de stad

De muzikale cultuur in Utrecht tussen 1631 en 1795

G. Barents-Vermeer

De muzikale activiteiten in de stad Utrecht waren nog van bescheiden omvang, toen act muziekliefhebbers uit de betere kringen op 1 januari 1631 een Collegium Musicum oprichtten. In de stad woonden ook beroepsmusici, sommigen in dienstverband. Een belangrijke groep onder de laatsten was die van de organisten, waarvan die van de Dom de meest gewichtige functie bekleedde. Daarnaast waren er stadsspeellieden, trompetters, klokkenluiders en beiermeesters. De vrij gevestigde muzikanten oefenden meestal ook nog een nevenfunctie uit.

En regulier spelend orkest bestond in de 17de en 18de eeuw nog niet. Hoewel het Collegium Musicum als een besloten gezelschap optrad, nam de aandacht in de tweede helft van de 18de eeuw zodanig toe, dat niet alleen familieleden kwamen luisteren, maar ook vreemden. Handwerkslieden werden door de heffing van een toegangsprijs zoveel mogelijk geweerd. Het stadsbestuur verleende welwillend medewerking aan het Collegium en kon zodoende gratis beschikken over geoefende amateurs, die aangevuld met beroepsmusici tijdens feestelijke herdenkingen muziek lieten horen, die bijdroeg aan de luister van de stad.

Gerda Barents-Vermeer (1923) studeerde medicijnen aan de universiteit van Utrecht. Nadat zij circa twintig jaren had besteed aan een assistentschap gynaecologie en de opvoeding der kinderen vulde zij in Groningen en Utrecht het artsexamen aan met de specialisatie microbiologie. In de pensioenjaren startte zij aan de universiteit van Utrecht de studie muziekwetenschap, die in 1998 werd afgerond. Zij is actief als freelance onderzoeker op musicologisch gebied.

Inleiding

De periode waarover dit artikel gaat, begint op 1 januari 1631 toen in Utrecht een Collegium Musicum werd opgericht. Hoewel al eerder sprake was van een gezelschap van musicerende burgers, is deze datum gekozen omdat vanaf dat moment hun bestaan werd gereglementeerd. Een ander punt van belang is, dat vanaf die datum een uitgebreid archief van het Collegium beschikbaar is in Het Utrechts Archief, dat noodt tot onderzoek. Het jaar 1795, waarin de Franse legers Utrecht binnentrokken, is gekozen als eindjaar.

Wanneer de stadsbestuurders een plechtige herdenking organiseerden boden zij ruimschoots de gelegenheid tot het luisteren naar muziek. Belangrijke plechtigheden met imposante oraties, kleurrijke optochten en welluidende muziek maakten indruk op deelnemers en publiek. Een beschrijving van de mogelijkheden tot muziekbeoefening in de 17de en 18de eeuw geeft gelegenheid te waarderen hoe toen met muziek werd omgegaan. Het eerste deel van dit artikel zal dan ook gaan over professionele musici die hun brood verdienden in de muziek, over liefhebbers van muziek die speelden omdat zij dat graag in hun vrije tijd deden, over het stadsbestuur dat vooral de luister van de stad op het oog had en over de behoefte aan muziek in het algemeen. De muziek die in herbergen en op kermissen werd gespeeld blijft hier buiten beschouwing. Het tweede en laatste deel biedt een beeld van de officiële plechtigheden waarbij muziek klonk.

Muzikanten waren nog niet in een vast verband tot een orkest georganiseerd; iedere ceremonie of feestelijke herdenking vereiste het bijeenzoeken van musici tot het gewenste aantal. De medewerking van het Collegium was daarbij zowel voor de organisatie als voor de muzikale uitvoering onontbeerlijk. Behalve beroepsmusici speelden ook leden van het Collegium (die collegianten of liefhebbers werden genoemd) mee in een orkest.

Het oudste gegeven over het bestaan van een amateurmuziekgezelschap in Utrecht dateert uit 1628. Toen verzochten enkele niet- professionele muziekliefhebbers het stadsbestuur om een lokaal ter beschikking te stellen waar zij één- of tweemaal per week konden samenkomen om te musiceren, zoals dat ook in andere steden gebruikelijk was. Het stadsbestuur verleende het groepje musicerende heren toestemming om een kamer in het stadhuis hiervoor te gebruiken. Dit gebaar kan gezien worden als een blijk van belangstelling van officiële zijde voor de kunstzinnige ontplooiing van de stadsbewoners.

Het regelmatig samenspelen beviel het groepje amateurs zo goed, dat zij hun ensemble op 1 januari 1631 een blijvende status gaven door reglementen op te stellen zoals die ook bij de gilden gebruikelijk waren. De geldelijke boetes op afwezigheid, te laat komen of te vroeg weggaan dienden om een regelmatige aanwezigheid te verzekeren.

Uit de naam van het gezelschap: *Collegium Musicum Instrumentale,* is af te leiden

dat uitsluitend op instrumenten werd gespeeld. Deze naam veranderde in officiële stukken nog weleens in 'Het Musieckcollegie' en 'Het Collegie der Musiciens'. In het reglement werd tweemaal een naamswijziging doorgevoerd. In 1679 werd ook aandacht geschonken aan zang, *Collegium Musicum Instrumentale et Vocale*. In het reglement voor de muziekmeesters van 1755 wordt het collegium voor het eerst *Collegium Musicum Ultrajectinum* genoemd, met de zinspreuk *Amat alta silentia musa* (muziek verlangt intense aandacht). Pas vanaf 1840 komt deze naam als standaard in de archieven voor.

Muzikale cultuur in de stad

In het oprichtingsjaar 1631 van het Collegium Musicum waren de muzikale activiteiten in de stad Utrecht nog van een bescheiden omvang. Een belangrijke groep onder de professionele musici vormden de organisten, die soms gelijktijdig beiermeester waren. Eén van de organisten in Utrecht was in stadsdienst en bespeelde het orgel van de Domkerk, de belangrijkste kerk in de stad. Bovendien had de stad speellieden in dienst, meestal zes man en één of meer trompetters voor op de torens. Ook het leger had trompetters in dienst die, als een garnizoen in Utrecht was gelegerd, beschikbaar waren. De enkele zelfstandig functionerende muzikanten die in de stad woonden, oefenden meestal een nevenberoep uit om rond te kunnen komen.

Organisten

Om de functie van de organisten in de 17de en 18de eeuw beter te begrijpen, is het nodig om terug te gaan naar de Reformatie. Als gevolg van de Reformatie was een controverse over de orgels ontstaan tussen de gereformeerden en het stadsbestuur [1]. De gereformeerden wezen de roomse liturgie en ceremoniën met orgelspel af, geheel volgens de leer van Calvijn die het gebruik van muziekinstrumenten in de eredienst verwierp. De tongen in de orgelpijpen beschouwde hij als de 'vreemde tongen' waarover Paulus schreef in zijn eerste brief aan de Corinthiërs (1 Cor. 14:19): 'liever vijf verstaanbare woorden dan duizend in tongentaal'.

Het Utrechtse stadsbestuur wilde de kostbare orgels in stand houden en gaf droeg de organisten op om buiten de erediensten publieke orgelconcerten te geven. De overname van het beheer der vijf kapittelkerken en van het dienstverband met de organisten had enige tijd in beslag genomen door het verzet der kanunniken tegen de bemoeienis van de stedelijke en provinciale overheid met de kapittelorganisatie en de door deze beoogde financiële reorganisatie. De Domorganist werd voor het eerst geheel door de stad betaald in 1626. Het betrof Marten Jansz. van Antwerpen die een jaarlang vóór en na de eredienst op het orgel had gespeeld [2].

Er was een onduidelijke, tweeslachtige situatie onstaan door de combinatie van de zakelijke houding van het stadsbestuur, dat het orgelbezit wilde handhaven, en de

geloofsovertuiging der gereformeerden, die tijdens hun kerkdiensten geen orgel wilden horen en zeker niet als begeleiding van de gemeentezang. De in 1574 te Dordrecht gehouden provinciale synode van Holland was de eerste synode die zich bezig hield met de kwestie van het orgelgebruik. In die dagen werd hier en daar het orgel bespeeld bij het uitgaan van de kerk [3]. De synode keurde echter het orgelspel zowel tijdens als na de eredienst af. Toch bleef het orgel op sommige plaatsen klinken. In 1578 kwam het orgelgebruik opnieuw ter sprake tijdens de nationale synode te Dordrecht. Deze oordeelde dat de orgels verwijderd dienden te worden.

In de stad Utrecht is het daar evenwel niet van gekomen. Geleidelijk zijn hier in de loop der jaren pogingen ondernomen om het orgel voor of na de eredienst te laten spelen of, zoals in de Domkerk en de Buurkerk orgel en zang elkaar beurtelings *(alternatim)* te doen afwisselen. De laatste gewoonte werd evenwel weer beëindigd, toen enige kerkgangers fel protesteerden door tijdens het orgelspel oneerbiedig hun hoed op te zetten.

De kwestie van de orgelbespeling tijdens de kerkdienst hield de gereformeerde predikanten in de Republiek verdeeld. De provinciale synode van Zuid-Holland, te Delft bijeen in 1638, kon nauwelijks anders dan voor een middenweg te kiezen ter oplossing van de orgelkwestie. Iedere gemeente werd de gelegenheid geboden een eigen keuze te maken, waarbij de opvatting van de predikant natuurlijk een zwaarwegende invloed had. De één zag in orgelbegeleiding van de gemeentezang een hulpmiddel om de gelovigen te inspireren, de ander sprak over het orgel als het 'duivelstuig'.

Nadat de gereformeerden de kerken in gebruik genomen hadden, brak voor de organisten een moeilijke periode aan. Anders dan voorheen bracht hun functie weinig werk met zich. Vóór de Reformatie werd tijdens de mis, vooral op de feestdagen van het kerkelijk jaar, veel muziek ten gehore gebracht, waaronder orgelmuziek. De Domkerk beschikte als hoofdkerk van het bisdom, over een zangerskapel van 18 tot 25 koorzangers onder leiding van een zangmeester en het kapittel bezat een eigen school om jongens tot koorzangers of kanunniken op te leiden4. Soms brachten hoge gasten ook nog een eigen muziekkapel mee. Als gevolg daarvan straalden de kerkdiensten in de Domkerk veel luister uit. Nu gold echter een verbod van stadswege op het vieren der getijden en andere roomse ceremonieën.

De katholiek gebleven organisten werden niet direct ontslagen aangezien vakbekwame gereformeerde organisten nog niet in voldoende mate beschikbaar waren. In feite bleven gedurende anderhalve eeuw de stadsorganisten in de regel roomskatholiek. Rutger ten Hengel was in 1734 de eerste van een reeks niet-katholieke stadsorganisten. Hun functie nam echter in betekenis af. Zij bleven de orgels onderhouden maar mochten niet of slechts kort op het orgel spelen. De organist van de Domkerk nam een bevoorrechte positie in. In opdracht van het stadsbestuur, door wie hij ook werd betaald, gaf de Domorganist vanaf 1580 op vaste tijden een orgelconcert. Deze concerten waren openbaar en dienden tot recreatie en educatie van

de burgers. Een ieder, ook de andersdenkende, mocht in de kerk komen luisteren. Het tijdstip van de orgelconcerten varieerde sindsdien nog weleens tot bijvoorbeeld driemaal per week om 10 uur in de morgen of 's avonds vóór 7 uur in een verlichte kerk.

Het kerkgezang moet zonder orgelbegeleiding erbarmelijk hebben geklonken. Constantijn Huygens gaf in 1641 een geschrift uit, waarin hij de samenzang op de korrel nam [5]. Volgens hem werd destijds meer geschreeuwd dan gezongen en het leek wel alsof de kerkgangers elkaar probeerden te overstemmen. De tonen klonken door elkaar heen als van gevogelte dat verschillend gebekt is, en 'de maten strijden als putemmers, de ene dalende zoveel als de andere stijgt'. Hij was van mening, dat kerkgezang juist zoet moest klinken om de oren te strelen en het hart te ontroeren. Hij noemt het orgelgebruik vóór de Reformatie een misbruik, dat hij weliswaar wil weren, maar niet door middel van het verwijderen der orgels. Hij stelt voor om het orgel tien tot twintig maten van de aangekondigde psalm te laten spelen om de kerkgangers in de sfeer van de psalm te brengen, zodat zij ontvankelijk worden voor Gods woord. Tegelijkertijd geeft het orgel de juiste toonhoogte aan waarop de gemeente kan gaan zingen. Na de laatst gezongen psalm kan orgelmuziek de dienst afsluiten. De openbare concerten in de avond keurde Huijgens echter af, omdat het ongewenst gedrag in de hand werkte, zoals handeldrijven door kooplieden tijdens het orgelspel en ongepaste intimiteiten van verliefde paartjes, die zich achter de pilaren verscholen. Naast degenen die protesteerden tegen dit voorstel, lieten ook voorstanders van zich horen.

Utrecht liep bepaald niet voorop. De gezaghebbende hoogleraar-predikant Gisbertus Voetius duldde het orgel uitsluitend buiten de eredienst omdat hij vreesde, dat de kerkgangers zouden denken dat orgelspel bij de gereformeerde dienst behoorde, zoals vroeger bij de roomse misviering. Maar de met orgelklanken ondersteunde kerkdienst was niet te stoppen. De eerste Domorganist, die voor zijn begeleiding van de gemeentezang werd betaald, was Jacobus Han in 1707. Bovendien improviseerde vóór de dienst over de aanvangspsalm en na de dienst 15 minuten lang over de slotpsalm. Tijdens het avondmaal, de diensten op vastendagen, op biddagen [6] en de vroege zomerdiensten zweeg het orgel en zong de gemeente onder leiding van een voorzanger.

Organisten kwamen behalve met orgelspel ook op andere wijze aan de kost. Zij gaven muziekles aan amateurmusici uit de gegoede kringen, sommigen waren tevens beiaardier. In deze functie hadden zij ook lichamelijk een zware taak, doordat de kerktorens nu eenmaal geen lift hadden om de speeltafel te bereiken. In Utrecht wordt iedere beiaardbespeling nog steeds voorafgegaan en afgesloten door respectievelijk een moeizame beklimming en afdaling van steile trappen. Sommige organisten waren tevens componist. Drie componerende stadsorganisten uit de 17de en 18de eeuw moeten hier genoemd worden:

• Andries Michielsz., stadsorganist van 1643-1655, schreef vijf muziekpartijen voor de stad, waarvoor hij vijfentwintig gulden ontving. Zij werden bewaard door de stadsspeellieden.

• Johan Philip Albrecht Fischer werkte vanaf 1723 als organist in IJsselstein tot aan zijn benoeming in 1725 als organist van de Lutherse kerk in Utrecht. Vervolgens werd hij, hoewel lidmaat van de Lutherse kerk, in 1738 organist van de Domkerk en continuospeler bij het muziekcollege. Nadat hij zich ook nog in het beiaardspel had bekwaamd werd hij tot stadsbeiaardier benoemd. Fischer kreeg een groot aantal leerlingen en voor hen schreef hij in 1728 en 1731 theoretische werken omdat hij dan, zoals hij schreef, niet steeds hetzelfde hoefde te vertellen. Voor de viering van het honderdjarig jubileum van de Academie componeerde hij een *Introductio* en een *Symphonia*. Hij overleed in 1778 en werd begraven in de Lutherse kerk.

• Ook Frederik Nieuwenhuysen kwam uit een Lutherse familie, maar werd in 1776 gereformeerd. Hij functioneerde vanaf 1778 als organist en beiaardier van de Dom en continuospeler bij het muziekcollege. Hij werkte aan verbetering van de zangkunst en liet veel composities achter. In 1841 overleed hij te Utrecht.

Stadsspeellieden

Vanaf de 14de eeuw zijn namen bekend van muzikanten die door de stad werden betaald. Deze stadsspeellieden of stadstrompers begeleidden processies met muziek, speelden bij feestelijke herdenkingen en stonden iedere dag met hun blaasinstrumenten op de trappen van het stadhuis 'ter eren deser Stadt ende recreatie' [7]. Daarnaast werden zij ingehuurd voor ceremonies, maaltijden, inauguraties en academische promoties, waarvoor zij extra werden betaald. Om onderlinge concurrentietwisten te voorkomen stelde het stadsbestuur in 1643 een reglement vast, *Ordonnantie ende Instructie voor de zes musiciens der stadt Utrecht, van ouds de Stadstrompers genaamt* [8]. De stadsspeellieden namen een lagere positie in dan de stadsorganisten. Het volgende voorbeeld laat zien dat zij nauwkeurig gecontroleerd werden door het stadsbestuur. Voor en na de oratie van nieuwe professoren waren zij verplicht op hun blaasinstrumenten te spelen. Dit was ook het geval in 1640 bij het aantreden van professor Berckringer. De speellieden waren echter uitgenodigd op hetzelfde tijdstip op een bruiloft te spelen, waar goed te verdienen was. Zij besloten één tromper bij de oratie achter te laten terwijl de anderen naar de bruiloft vertrokken. Toen dit bekend werd moesten zij voor het stadsbestuur verschijnen, kregen een stevige reprimande en hun loon werd een maand ingehouden [9]. Het beroep stadstromper is geleidelijk verdwenen [10]. In 1702 zijn zij als dagelijks hoorbare groep uit het stadsbeeld verdwenen.

Enkele trompers maakten zich zo verdienstelijk dat zij een extra toelage ontvingen, zoals Thomas Dusart die van 1625 tot 1654 als stadstromper in dienst was en tevens het vak van zilversnijder uitoefende. Hij speelde op zon- en feestdagen met de

kromhoorn of de cornet onder het orgel van de Domkerk. Joannes Cuperus, die in 1631 in stadsdienst kwam en bekend stond om zijn zangkunst, ontving extra loon wegens zijn 'muzikale verdiensten tot luister van de academie en tot tevredenheid der studenten'[11]. Justus Servaes Clermont mocht vanaf 1658 'vocaal muziek maken' onder het orgel van één der Utrechtse kerken[12]. Mogelijk wordt hiermee bedoeld dat hij als voorzanger tijdens de kerkdienst optrad.

Trompetters

De steden hadden gewoonlijk een trompetter in dienst, die vanaf de torens en de poorten bij dreigend gevaar signalen liet horen. Ook het leger had trompetters in dienst. Trompetsignalen zijn weliswaar opgebouwd uit muzieknoten die een korte melodie vormen, maar een signaal is nog geen muziekstuk.

Echt musiceren deden de trompetters als zij in een orkest meespeelden bij een officiële plechtigheid. Ook op de zaterdagse concerten van het Collegium waren zij welkom, zoals in 1776 toen trompetters van het Utrechtse regiment de plaats innamen van twee wegens ouderdom uitgevallen waldhoornisten[13]. Het kwam wel voor dat geen blazers beschikbaar waren, omdat de cavallerie, die in de regel in de stad gelegerd was, buiten de stad vertoefde. Op loonlijsten werden trompetters niet met name genoemd. Zij stonden als anonieme instrumentalisten te boek[14].

Klokkenluiders

In de 15de en 16de eeuw bezaten kerken, kloosters en kapellen in de stad Utrecht een groot aantal klokken die veelvuldig luidden en beierden[15]. Klokken worden nog steeds geluid naar aanleiding van een kerkelijke of wereldlijke gebeurtenis maar aanzienlijk minder dan vroeger. Klokgelui kondigde dagelijks de gebedsuren aan in kloosters en kapittelkerken en maakte kerkelijke hoogtijdagen kenbaar. Voor wereldlijk gebruik werd veelal één klok geluid, bijvoorbeeld om aan te kondigen dat een rechtszaak begon. Deze klok werd *banklok* genoemd. Bij brand luidde de *brandklok*, de *raadsklok* van de Buurkerk riep de vroedschapsleden op ter vergadering. De behoefte aan nieuwe klokken had de ontwikkeling van de Utrechtse klokkengietkunst bevorderd. Hieraan kwam na de Reformatie een einde doordat de rijke roomse eredienst werd vervangen door de sobere avondmaalsviering der gereformeerden. Veel klokken werden omgesmolten tot geschut of te koop aangeboden, vaak om van de opbrengst een beiaard aan te schaffen.

Bij het luiden van een klok wordt deze zodanig heen en weer getrokken dat de klepel aan weerskanten met de binnenkant in aanraking komt. Het geluid dat hierbij ontstaat is afhankelijk van de omvang en het model van de klok en bovendien van het materiaal waarvan de klokkenwand is gemaakt.

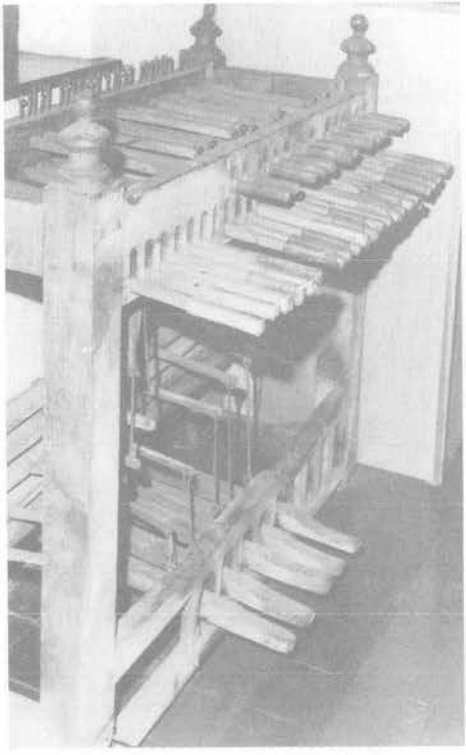
Kan klokgelui wel tot 'muziek' gerekend worden? In de middeleeuwen is dit stellig niet zo geweest. Toen bestond een gelui uit een willekeurige combinatie van klok-

ken, die onderling geen harmonische reeks vormden. De klokkengieter Geert van Wou, die een werkplaats had buiten de singel dichtbij het Lucas Bolwerk, leverde in 1506 als eerste voor de Domtoren een reeks van dertien klokken die in toonhoogte op elkaar waren afgestemd en zodoende een muzikale eenheid vormden.

Beiermeesters

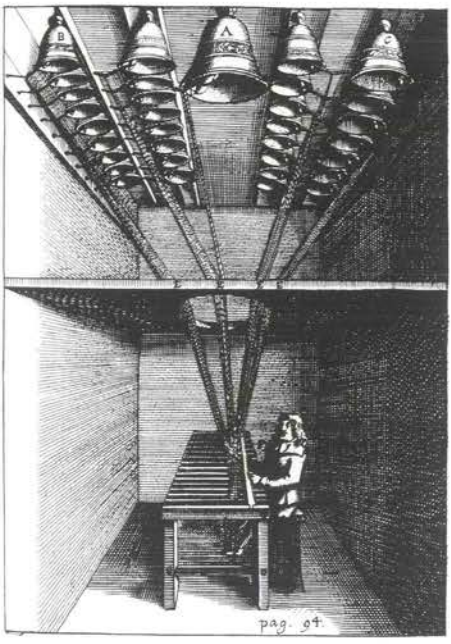
Bij het beieren van een klok wordt de klepel door middel van een touw tegen de binnenkant van de stil hangende klok geslagen. Het beieren is 'een vooral ritmisch bepaald klankspel, waarin ook melodische elementen en klankkleurverschillen tot uitdrukking komen' [16]. Het beieren op vier klokken moest letterlijk met handen en voeten uitgevoerd worden en als nóg meer klokken door één beierman werden bediend, werden hulpmiddelen zoals katrollen aangebracht. De koster of de torenwachter die de klokken luidde, was tevens beierman. De orgeltreder, doodgraver of schoolmeester waren in staat het beieren voor hem waar te nemen. Het is niet mogelijk nauwkeurig aan te geven bij welke gelegenheid klokken werden geluid en wanneer het meer ritmische beieren geschiedde.

De behoefte om melodieën te maken deed het beierklavier ontstaan waarop de beiaardier door middel van 'toetsen' (in de vorm van houten stokken) de klokken zodanig kan aanslaan dat een melodie klinkt. De beiaard is in Utrecht na de Reformatie geïntroduceerd, de bloeitijd viel in de 17de eeuw toen Utrecht vijf beiaards telde. Het Utrechtse stadhuis had al vroeg in de eeuw een beiaard met klavier en speeltrommel waarop de beiaardier een liedje kon versteken, dat was te gebruiken als voorslag van een uurwerk. Op dezelfde wijze wordt dit nu nog steeds toegepast, zoals is te horen bij de Dom: om het kwartier klinkt van de Domtoren een deel van een melodietje, totdat vóór de slagen van het hele uur de melodie compleet is. De grote klokken van de Domtoren werden toen nog uit de hand of hoogstens door middel van een primitief klavier gebeierd. Door het spelen op een beiaardklavier was naast de *beierman* of *beiermeester* een *beiaardier* gekomen.

Beiaardklavier met toetsen voor de handbediening en pedaal, midden 18e eeuw. Beiaardmuseum Mechelen.

De beiaard klonk op vastgestelde dagen en uren en bij bijzondere gelegenheden. In 1624 speelde de Dombeiaard driemaal per week, in 1657 vijf maal en in 1667 dagelijks. In de zomer kwamen daar nog de zondagavond bij en in de maand mei

Fantasietekening van het beiaard in de OLV-kerk te Antwerpen, 1608, naar Hieronymus Magius, De Tintinnabulis *(Amsterdam, 1664). De weergave is niet nauwkeurig.*

nog drie avonden per week, waarop de 'meiklokjes' klonken. De bespelingen van de beiaards van de Dom, het stadhuis, de Janskerk, de Jacobikerk en de Nicolaikerk waren zodanig op elkaar ingesteld dat, als de één ophield, een andere het overnam. De orkaan van 1674 heeft slechts de beiaards van de Dom en de Nicolaitoren gespaard.

De beiaardier Jacob van Eyck stond zowel in als buiten Utrecht bekend om zijn vermogen klokken zuiver te stemmen. De gebroeders François en Pierre Hemony pasten de theorieën van Van Eyck toe op hun giettechniek en slaagden er als eersten in de klokken van de beiaard (het carillon) op elkaar af te stemmen. Zij leverden in 1652 een beiaard voor de Jacobitoren en in 1657 voor de Nicolaitoren.

Vrij gevestigde muzikanten

Musici die niet in stadsdienst werkzaam waren hadden in de Republiek een moeilijk bestaan. Een persoonlijk mecenaat, dat wil zeggen het in dienst hebben van musici, was in de Republiek schaars. Aan het stadhouderlijk hof te Den Haag waren wel muzikale activiteiten, maar deze waren gering in vergelijking met het aristocratische muziekleven in Londen en Brussel, waar vele muzikanten werk vonden. Aan het stadhouderlijk hof te Leeuwarden ontwikkelde zich in het begin van de 18de eeuw een bescheiden muziekleven.

Toen stadhouder Willem IV in 1747 met zijn hofhouding van Leeuwarden naar Den Haag verhuisde werd het muzikale leven daar een stuk levendiger. Met de stadhouder gingen de circa tien musici in vaste dienst mee om op bals en tijdens concerten en maaltijden de muziek te verzorgen. Stadhouder Willem V zette deze muzikale hofcultuur voort [17].

Utrecht had minder werk aan musici te bieden dan Den Haag, maar telde desalniettemin onder zijn inwoners een aantal vrijgevestigde musici. Zij gaven muzieklessen, werden geëngageerd bij feestelijke herdenkingen en ook het Collegium Musicum nam hen als 'meesters' in dienst. Volgens het oudste reglement werd een musicus als *phonascus* in dienst genomen [18]. De *phonascus* moest een half uur vóór een concert aanwezig zijn om de instrumenten klaar te zetten, te stemmen en de muziek uit de kast te halen. In de winter zorgde hij dat het vuur bijtijds brandde. Ieder lid betaalde hem elk kwartaal een rijksdaalder.

Het reglement van 1679 schreef de aanstelling voor van een violist en een zangmeester. Vanaf 1721 moest echter bezuinigd worden, zodat alleen nog meesters werden aangenomen die zowel een instrument bespeelden als konden zingen. De namen van deze meesters zijn pas vanaf 1765 bekend, aangezien de notulen van het Collegium vanaf dat jaar zijn bewaard gebleven.
Het kwam wel voor dat een geëngageerd musicus zozeer werd gewaardeerd dat de stad hem een extra toelage betaalde, in de hoop dat hij niet naar elders zou vertrekken. Zo werd aan François Dahuron, die niet alleen viool speelde, maar ook les gaf aan de leden van het Collegium, boven zijn salaris honderd gulden extra toegekend [19]. Toch werkten de meesters in een ondergeschikte positie. Zij werden geacht die partijen te spelen die hun door het collegelid dat de eerste partij speelde, werd 'geordonneert, zonder eenig tegenzeggen'.

Amateurmusici

In de 17de eeuw kwam de instrumentale muziek in trek. Uit die tijd zijn diverse schilderijen met musicerende burgers overgeleverd en het kan geen toeval zijn dat muziek in gedichten werd bejubeld [20]. Midden 17de eeuw adverteerden couranten dikwijls met boedelverkopen, waartoe muziekinstrumenten behoorden. In de

Musicerend gezelschap. Schilderij van Jan Meense Molenaer. Frans Halsmuseum Haarlem.

Nederlanden moeten derhalve veel muziekinstrumenten zijn geweest. Dat wijst er op dat het musiceren in huiselijke kring toenam. Niet alleen in Utrecht maar ook in andere steden van de Republiek en daarbuiten werden Collegia Musica opgericht [21].

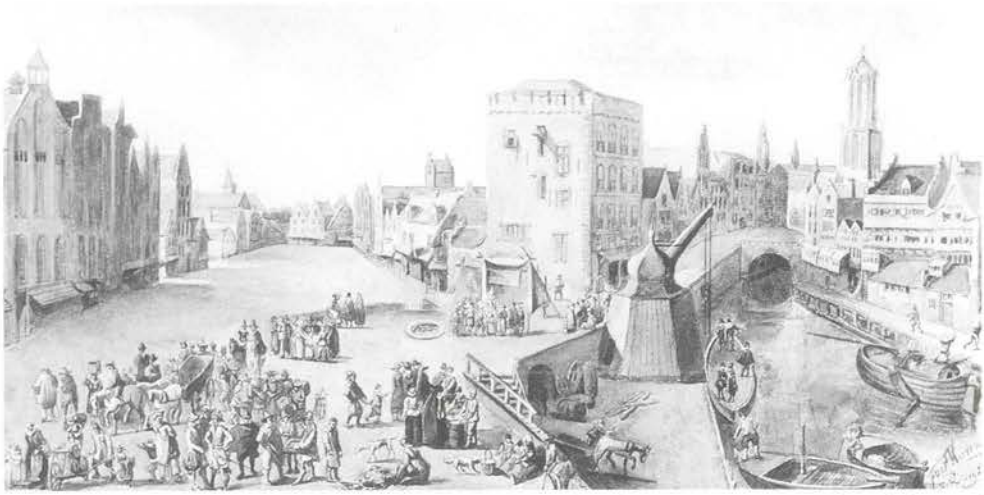
Collegium Musicum Instrumentale

In Utrecht gaven acht welgestelde heren met belangrijke maatschappelijke posities op 1 januari 1631 een officiële status aan hun muzikaal ensemble dat toen reeds enkele jaren actief was. In 1628 had het van het stadsbestuur toestemming gekregen om een kamer in het stadhuis te gebruiken voor hun bijeenkomsten. Zij noemden hun ensemble *Collegium Musicum Instrumentale.*

De handtekeningen van deze oprichters zijn in het oudst bewaard gebleven register van het Collegium terug te vinden [22]. Bovenaan staat Godaert van Dael, schepen van de stad. Dan volgen Louis en Frederic van Renesse van Baer, Johan Godtschalck Schurman, Gaspar van der Borch, Isaac Tentenier, Jacob van Volberghen en Jan Lubbertszoon van Cleef. De maatschappelijke positie van deze heren zal zeker een bijdrage hebben geleverd aan de gunstige gezindheid van het stadsbestuur jegens het muziekcollege [23]. De stad was altijd bereid een ruimte ter beschikking te stellen waar de liefhebbers konden samenspelen of, zoals men zich in resoluties uitdrukte: 'waar de collegianten concert gaven' of: 'waar de liefhebbers vergaderden'. Met 'vergaderen' werd musiceren bedoeld. Enkele malen moest worden verhuisd naar een grotere ruimte. Later kreeg het Collegium een zo grote muziekzaal ter beschikking dat de geldelijke inkomsten de toegenomen uitgaven niet konden dekken en entreegeld geheven moest worden van het toestromende publiek.

De eerste muziekkamer in 1628 lag boven de zogenaamde nieuwe secretarie van het stadhuis. Ieder der acht oprichters schonk een 'Spaanse stoel met een kussen' en de stad leverde 'een bequame uittreckende tafel en een kast [24]. Hieruit valt af te leiden dat de aanwezigen rondom een tafel gezeten musiceerden. In 1632 schonk het stadsbestuur een klavecimbel met twee manualen (klavieren) uit Antwerpen, waarvan de bouwer niet genoemd wordt. Het muziekcollege was inmiddels verhuisd naar een kamer boven de Waag in het huis Het Keyserryck, op de hoek van de Ganzenmarkt. In dit hoge stoere gebouw hadden ook enkele gilden een kamer in gebruik.

In 1650 voldeed de accommodatie van de muziekkamer niet meer. Om die reden stelde het stadsbestuur een ruimte bij de Aalmoezenierskamer ter beschikking. De Aalmoezenierskamer, belast met de stedelijke armenzorg, was gehuisvest in het leeggekomen Brigittenklooster in de Brigittenstraat. Toen na ruim tachtig jaar ook deze kamer te klein werd, verhuisde het Collegium naar een zaal in het Bijlhouwersgildenhuis aan de Oostzijde van het Vredenburg, tussen de Zakkendragerssteeg en de Drieharingensteeg. In deze zaal werden, met toestemming van het stadsbestuur

De Ganzenmarkt vanuit het westen met het huis "Het Keyserrijck", waar het Collegium Musicum een vaste kamer had. Aquarel door J. Hoevenaar naar een schilderij van J.C. Droochsloot, 1876. HUA, Top.Atlas, C.1610 (2).

en na goedkeuring door de decanus van het Collegium, bij gelegenheid ook concerten gegeven door rondreizende virtuozen. Zelfs de instrumenten en muziekpartijen stonden hun ter beschikking. Huur behoefde daarvoor niet betaald te worden, wel werd een bijdrage aan de Aalmoezenierskamer verlangd, en het financiële risico lag bij de virtuoos.

In 1766 verzocht Leopold Mozart een concert te mogen organiseren voor maandag 21 april, waarbij de tienjarige Wolfgang Amadeus en zijn dochter Nannerl van 14 jaar een uitvoering op klavecimbel zouden geven [25]. Op dat tijdstip was de familie Mozart na een lange reis van drie jaar op de terugweg naar Salzburg. Het was niet uitzonderlijk dat musici op reis gingen om naam te maken en in hun levensonderhoud te voorzien. Utrecht is achteraf trots op het bezoek van Mozart; in 1766 gold het echter een routine-aangelegenheid. Mozart was niet het enige virtuoosje dat langs kwam. De notulen van het Collegium meldden dan ook zakelijk dat 'Mons. Mozart, virtuoso, is toegestaan orchest [podium] en instrumenten op de oude voet en condities te gebruiken' [26]. Zoals meestal kwamen ook deze concerten niet in aanmerking voor een verslag in een courant en werd in de advertentie niet vermeld wat gespeeld zou worden.

De laatste verhuizing van het Collegium was die naar de Mariakerk, waarvan het koor, het enige nog stevig overeindstaande deel van het kerkgebouw, was verbouwd tot muziekzaal. Op 22 november 1766 gaf het Collegium een feestelijk openingsconcert in deze 'fraaie zaal, die bijdroeg aan de luister van de stad'. Boven de ingang liet het stadsbestuur met vergulde letters zetten: *Stadsmusicqzaal.*

De publieke belangstelling voor de concerten van het Collegium nam voortdurend toe. De vraag naar instrumentale muziek in het begin van de 17de eeuw was een nieuw verschijnsel dat zich ook elders in Europa voordeed. Het publiek waardeerde

Bijlhouwersgildehuis (ca. 1885), waar het Collegium gezeteld was vanaf de jaren '30 van de 18e eeuw, HUA, Top.Atlas Vredenburg C1885 (2).

de technische vooruitgang van de instrumenten, waardoor de klank fraaier werd. De gemoderniseerde instrumenten inspireerden componisten tot het scheppen van nieuwe vormen. Zij ontwikkelden uit de gewoonte om een werk te schrijven dat zowel vocaal als instrumentaal uitgevoerd kon worden een componeerstijl die voor de stem en voor ieder instrument afzonderlijk verschillend was. Ook in het gebruik van instrumenten trad verandering op. De viool, voorheen een instrument voor de gewone man in de herberg, kwam op de voorgrond in de serieuze muziek en de luit werd bij de ondersteuning van zangers en strijkers verdrongen door een klavierinstrument, vooral het klavecimbel.

Een inventarislijst van de muziekbibliotheek is de enige bron van informatie over de muziek die door het Collegium gespeeld werd. De keuze der muziekstukken is een afspiegeling van de ontwikkeling der muziekgeschiedenis. Instrumentale dansen die vóór 1645 in de meerderheid waren, zijn na 1658 niet meer aangeschaft. Toen lag de nadruk op triosonates, concerten voor orgel en clavecimbel en opera-ouvertures. Na 1750 werden dikwijls symfonieën gespeeld.

Het Collegium begon als een besloten vereniging van amateurs die gezamenlijk muziek maakten. Toen het aantal leden groeide ontstond de wenselijkheid van be-

roepsmatige ondersteuning. Twee jaar na de oprichting werd de stadsorganist verplicht op de zaterdagmiddagconcerten continuo te spelen [27]. Tegelijkertijd speelden stadstrompers als dat nodig mocht zijn. Zij ontvingen hiervoor vooralsnog geen extra toelage. Vanaf 1661 verleende het stadsbestuur een jaarlijkse subsidie van vijftig gulden ten behoeve van de continuospeler. In 1689 volgde een tweede subsidie die het Collegium naar eigen keuze kon besteden.

Mede daardoor was het Collegium niet geheel vrij in zijn beleid en functioneerde het als een stadsmuziekcollege. Het stedelijk cultuurbeleid liet niet toe dat de toegangsdrempel tot de zaterdagse concerten werd verhoogd door het heffen van entreegeld, ook niet toen de financiële nood in 1771, ondanks persoonlijke offers van de leden, hoog opliep. Een tweede verzoek in 1776 werd gehonoreerd. De motivering van het Collegium was tweeledig. Door de entreegelden zou de financiële balans hersteld worden en de handwerkslieden die de concerten verstoorden met hun geklets, zouden voortaan wegblijven, omdat zij hun geld liever op een andere manier uitgaven [28]. Ook buiten de Republiek kwam het vragen van entreegeld voor concertbezoek in gebruik.

De politiek ging niet voorbij aan het Collegium. Er is een duidelijke relatie met de nationale gebeurtenissen in 1672, toen de troepen van de Franse koning Lodewijk XIV op 12 juni de Rijn overtrokken en de stad Utrecht begonnen te belegeren. De burgerij weigerde zich over te geven. Na de aftocht van de Fransen in 1673 werden zittende vroedschapsleden weggezuiverd en eisten de burgers inzicht in het beleid. Samen musiceren was onmogelijk geworden, daar de instrumenten uit voorzorg waren opgeborgen. Het stadsbestuur stopte gedurende enkele jaren de subsidie. Tot 1 januari 1679 geen nieuwe leden van het Collegium ingeschreven.

Honderd jaar later, tijdens de patriottenstrijd, werd de tegenstelling tussen Patriotten en Orangisten in het Collegium zichtbaar. Dit betekende voor het Collegium wel, dat leden opzegden, maar nergens vermelden de notulen iets over interne problemen of discussies op politiek terrein. Slechts werd op 19 september 1788 genotuleerd dat enkele heren zijn weggebleven zonder opzeggen en zonder opgave van verblijfplaats. De contributie hadden zij niet betaald. Op de ledenlijst is een streep gehaald door de namen van Ph. Kuvel, O.D. Gordon, G.A. Visscher, P.Ph.J. Quint Ondaatje en de J.L. de Joncheere.

Collegium Musicum van de H.H. Maghet Maria binnen Utrecht

Op 1 april 1660 richtte een aantal katholieke patriciërs te Utrecht een muziekgezelschap op: 'Het Musiek collegie van de H.H. Maghet Maria' [29]. Het reglement, waarvan de artikelen overeenkomsten vertoonden met die van het stadsmuziekcollege, werd ondertekend door 27 leden. In tegenstelling tot het stadsmuziekcollege werden ook vrouwen als lid toegelaten. De ledenlijst eindigt in 1719. Waarschijnlijk is

hier sprake van een Collegium Musicum Vocale van de in 1818 opgeheven Oud-Roomskatholieke parochie op de Kamp bij de Herenstraat. Hoewel de leden zonder toestemming van de decanus niet in andere kerken of op andere plaatsen mochten concerteren zijn de volgende namen op de ledenlijsten van beide muziekgezelschappen te vinden: Laurens van den Eynden, Benedictus a Sancto Josepho, alias Buns, O.Carm., Willem van Baerle en Emanuel F. van Montfort.

Muziek bij plechtigheden

Weinig steden schonken zoveel aandacht aan muziek als Utrecht [30]. Als hierbij een groot orkest was vereist, zoals bij feestelijke gebeurtenissen ten aanzien van de stadhouderlijke familie of bij jubilea van de universiteit, waren musicerende dilettanten naast beroepsmusici onmisbaar. Leden van het Utrechtse Collegium Musicum waren in die gevallen zeer welkom. Zij namen deel aan deze officiële stedelijke feestelijkheden buiten het verenigingsverband. De overgeleverde beschrijvingen van de feestelijkheden vermelden wel dat liefhebbers waren uitgenodigd, maar hun namen worden slechts een enkele keer genoteerd. Daar zij niet voor hun vrijwillige deelname werden betaald komen hun namen ook in de stadsrekeningen niet voor.
In de notulen van het Collegium (die pas vanaf 1765 zijn overgeleverd) werd deze ledenactiviteit wel vermeld.
In de 17de eeuwse beschrijvingen werd de meeste aandacht geschonken aan de oraties, de belangrijkheid der genodigden, de grootse maaltijd na afloop en de pracht en praal van de plechtigheid [31]. In dit artikel is de beschrijving soberder en vooral gericht op de muziek en de sfeer daaromheen. Over de muzikale aspecten van de bijzondere concerten in de 18de eeuw zijn meer gegevens beschikbaar dan uit de eeuw daarvoor. Er is zelfs muziek bewaard gebleven die in opdracht voor de gelegenheid werd geschreven.
De herdenkingen in de Domkerk waren, evenals de maaltijden, uitsluitend bestemd voor genodigden, maar het kon andere burgers niet ontgaan dat een belangrijke gebeurtenis plaatsvond. Ook buiten het kerkgebouw werd immers muziek van klokken, beiaards, trompetten en pauken ten gehore gebracht.
De bijzondere herdenkingen en concerten worden hieronder in chronologische volgorde beschreven.

Inwijding Illustere School, 17 juni 1634

Met een door muziek opgeluisterde plechtigheid in het kapittelhuis van de Dom werd op 17 juni 1634 de oprichting van de Illustere School ingeluid [32]. Het kapittelhuis was door de school in gebruik genomen en omgebouwd tot groot-auditorium, voorzien van een estrade [= verhoogde plaats] voor een orkest.
Op vele plaatsen in de stad Utrecht en in de andere steden van het gewest brachten

biljetten dit heuglijke feit ter kennis. Zondags tevoren was in alle kerken van de stad de Goddelijke zegen over het aan te vangen werk afgesmeekt. Op de feestdag zelf verzamelden de stadsbestuurders zich om zeven uur 's ochtends op het stadhuis, terwijl stadsdienaars de professoren ophaalden. Gezamenlijk trokken zij in optocht door de Choorstraat, over de St. Maartensbrug, onder de Domtoren door naar de Domkerk en betraden via de kloostertuin het groot-auditorium. In de zaal waren stoelen en banken geplaatst, aan de wanden hingen sierlijke tapijten. Bij binnenkomst klonk volgens de verslagen 'indrukwekkende' muziek die 'stadskunstenaars' vanaf de estrade op hun blaasinstrumenten uitvoerden.

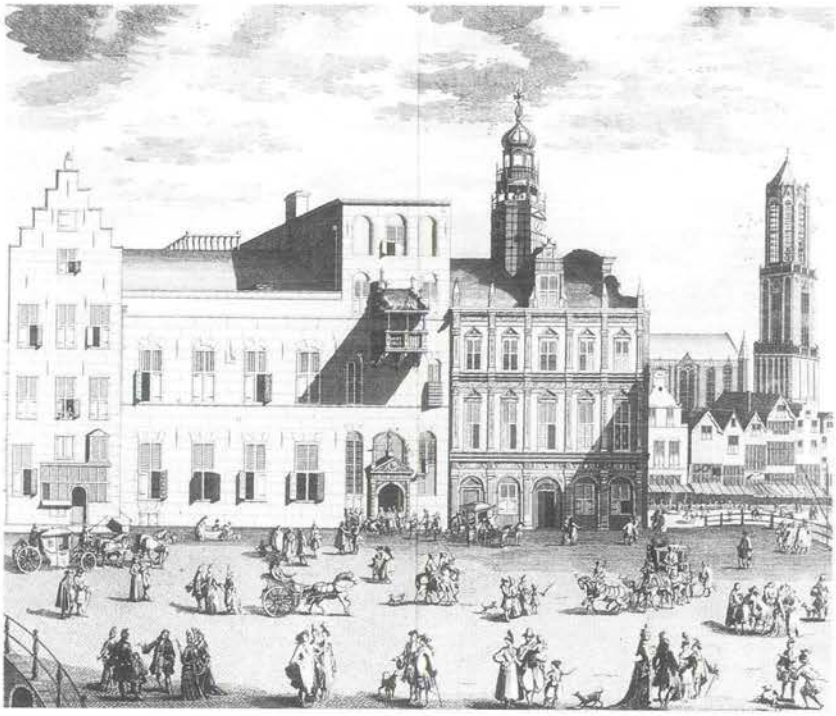
Als eerste spreker hield de stadssecretaris Johan van der Nijpoort een rede in het Latijn. De professoren hielden daarna en ook nog de volgende dag hun oratiën. Muziek op blaas- en strijkinstrumenten van stadsmuzikanten wisselde de toespraken af. Een a-capellakoor, waarin enkele studenten meezongen, bracht enige nummers ten gehore. Niet alleen veel jonge studenten waren komen luisteren, maar ook 'een aantal naar kennis dorstende personen van meer gevorderde leeftijd, edelen en geleerden waar de stad Utrecht rijk aan was'. Een maaltijd in een vertrek van het Agnietenklooster sloot de plechtigheden af.

Inwijding academie 16 maart 1636

In 1636 verhieven de Staten van Utrecht de Illustere School tot academie. De inwijding werd op 16 maart 1636 met een grootse plechtigheid in de Domkerk gevierd [33]. Terwijl de stoet genodigden zich daarheen begaf, bespeelde Jacob van Eyck het beierwerk van de Dom. De stadssecretaris Johan van der Nijpoort beklom ook nu het spreekgestoelte, dat voor de gelegenheid met tapijten was omhangen, om zijn Latijnse rede uit te spreken. Op een teken van zijn kant beïndigden de op de galerij onder het koorgewelf gezeten musici het fraaie voorspel, waarmee zij de plechtigheid hadden ingeleid.

Onder koorzang van studenten werd de nieuwe rector magnificus naar het spreekgestoelte geleid om een korte rede te houden die ook weer door koorzang werd gevolgd. Antonius Aemilius, rector van de Hieronymusschool, sprak de dankrede uit. Tot besluit klonken nog enige fraaie muziekstukken, deels koorwerken met begeleiding van het orgel, deels uitgevoerd op blaasinstrumenten, terwijl de pedel speciaal voor de gelegenheid geschreven gedichten in verschillende talen onder de aanwezigen verspreidde.

Onder het luiden der klokken schreed men vervolgens naar buiten en trok naar het Agnietenklooster, waar de stad een kostelijke maaltijd aanbood, waaraan 102 door geboorte, maatschappelijke betrekking of geleerdheid uitmuntende personen waren aangezeten. In de eetzaal waren twee verhoogde balkons gebouwd, waarop door de stadsmeesters en andere muzikanten vocale en instrumentale muziek ten gehore werd gebracht.

Gezicht op het stadhuis met rechts de Domtoren, 1713. De koetsen zijn die van de ambassadeurs tijdens de vredesonderhandelingen. Gravure door I. Smit. HUA, Na 2.15.

Academie 50 jaar, 16 maart 1686

Ter gelegenheid van het halve eeuwfeest van de Utrechtse academie vond op 16 maart 1686 een feestelijke en plechtige herdenking plaats [34]. Vanaf zeven uur 's ochtends werden alle klokken van kerken, torens en gasthuizen een uur lang geluid [35]. Het gelui werd afgewisseld door trompetgeschal. Vervolgens waren van acht tot negen uur de speelwerken van de Dom en de Nicolaikerk te horen.

Daarna hervatten de luiklokken hun werk tot omstreeks elf uur, op welk moment de genodigden in de Domkerk hadden plaatsgenomen. Stadsmuzikanten en een koor voerden vanaf de estrade een zangstuk uit. Vervolgens hield de hoogleraar Johannes Georgius Graevius de oratie die in de pauze en na afloop werd opgeluisterd met 'muziek van een welbezet orkest van zangers en andere toonkunstenaars'. Op de viering in de Domkerk volgde een maaltijd in het stadhuis en in de avond klonken opnieuw de klokken en trompetten in de stad.

Kroning Willem III en Mary II Stuart, 16 en 21 april 1689

Op 16 april 1689, de dag van de kroning van stadhouder Willem III en zijn vrouw Mary Stuart tot koning en koningin van Engeland, Schotland en Ierland, werd dit door vijf trompetters vanaf het stadhuis feestelijk kenbaar gemaakt. Enkele dagen later, op 21 april, volgde een officiële plechtige viering in de Domkerk [36]. De preek-

stoel, waarop professor Graevius de oratie hield, was met tapijten omhangen. Op een eveneens met tapijten bekleedde verhoging lieten stadsspeellieden en andere muzikanten muziek horen voor de genodigden.

Vrede van Utrecht, 11 april 1713

Het internationale gezelschap dat eind 1711 in Utrecht werd ondergebracht om het sluiten van de Vrede van Utrecht voor te bereiden, was van levenslustige aard en had vrije tijd over om zich te vermaken. Drie toneelgezelschappen waren naar Utrecht gekomen, twee uit Frankrijk en een uit de Republiek. De Franse Opera en de Hollandse Comedie hadden teveel vrijkaartjes uitgegeven en waren al spoedig bankroet. Vele ambassadeurs boden schitterende feesten aan met diners en muziek. Soms werd tot vroeg in de ochtend gedanst [37]. De academie heeft in deze periode niet veel van zich laten horen.

Ook het gewone volk kon genieten van de feestelijke stemming. Op de pleinen werden openbare concerten gegeven, de Domtoren was geïllumineerd, er waren fakkeloptochten door de grachten en sledetochten.

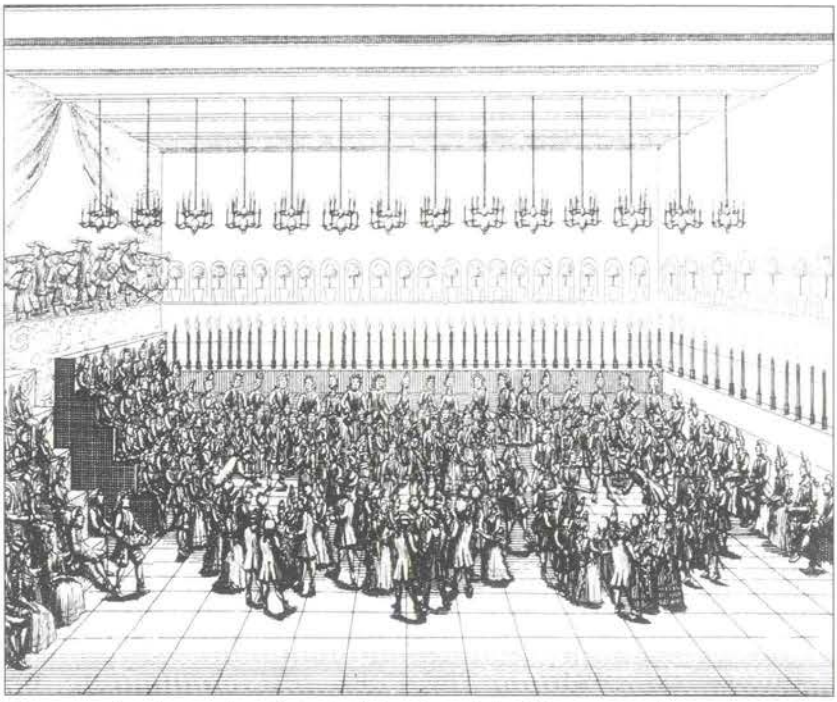
Ter gelegenheid van de Vrede van Utrecht in 1713 componeerde George Frederic Händel een *Te Deum* met Latijnse tekst [38] en een *Jubilate* met Engelse tekst als bewerking van de psalm 'Laudate Pueri' [39]. Beide werken werden op 7 juli in de St. Pauls cathedral ten gehore gebracht. Het is niet bekend of deze werken in 1713 in Utrecht zelf zijn uitgevoerd.

Academie 100 jaar, 27 tot 29 maart 1736

Nadat in 1700 de Gregoriaanse kalender en de daarbij horende tijdrekening in het gewest Utrecht was ingevoerd, werd automatisch ook de oprichtingsdatum van de academie 11 dagen vooruitgeschoven en op 27 maart gesteld [40]. Eind 1735 waren de burgemeesters van Utrecht begonnen met het opstellen van het programma voor de viering van het eeuwfeest op 27, 28 en 29 maart 1736. Gecommitteerden uit de vroedschap nodigden het Collegium uit tot een bespreking om 'tot een exelleerend musyckconcert te mogen geraaken'.

De commissie verlangde een concert met moderne instrumentale en vocale werken. Het Collegium verkeerde op dat moment in zeer goede staat. Alle vijftien leden - de decanus J.B. Blois van Treslong, Willem van Baerle, Iz. de Casembroot, Jan Hendrik van der Does, Jan Jacob de Geer, Everard van Harscamp, Hoppe (waarschijnlijk Thomas Hope), Gerard Kaldenbach, Willem Carel van der Meulen, Joseph Elias van der Meulen, Justus Ormea, Johan Frederik Reitz, Herman de Ruever, Cornelis Everard Voet van Winssen en Eduard van Voorst - speelden mee op het eeuwfeest. Als dank ontvingen zij een zilveren medaille, evenals trouwens de Utrechtse burger Johan van Rhijn, die zich op muzikaal gebied zeer verdienstelijk had gemaakt.

Er werden zes trompetters voor de gelegenheid geëngageerd, drie van het Arnhem-

Bal gegeven door de gezant van Portugal bij de vredesonderhandelingen te Utrecht op 10 januari 1713. Anonieme gravure uit N. Chevalier, Relation des fêtes que le Comte de Tarouca a données (1715). HUA, Historische Atlas, S 13.14.

se cavallerieregiment en nog eens drie uit Hattum en Elburg. Twee van hen kwamen wat eerder in de stad om de trompetten te stemmen op het orgel. De aangetrokken pauker was 'met zijn leedige lijff en zonder keteltrom' in Utrecht gearriveerd, zodat enige mannen op zaterdag 24 maart de trom moesten ophalen. Deze werd zolang in het huis van burgemeester Ubing ondergebracht. Het huis werd streng bewaakt door een ruiter te paard.

In de Domkerk werd links van de preekstoel, achter de vroedschapsbank, een balkon gebouwd ter hoogte van het orgel. Achteraf werd vastgesteld dat de muziek beter zou hebben geklonken als het orkest lager zou zijn opgesteld en men in plaats van het grote orgel twee positieven [huisorgels] had gebruikt. Voor deze gelegenheid schreef Carl Gottfried Geilfuss een Hymnus saecularis, een cantate op tekst van Johan Frederik Reitz, rector van de Hieronymusschool. Reitz schreef als secretaris van het Collegium de volgende opdracht op het titelblad:

Mente pia nostri servate haec Dona Minores,
Quae Patrum nobis obtulit Alma manus
[Laten onze nakomelingen in goede herinnering deze geschenken bewaren,
die de voedende hand van de voorvaderen ons aanbood].

Aan deze wens van Reitz is voldaan; het zangstuk is als handschrift bewaard gebleven in het universiteitsmuseum van Utrecht en als facsimile aanwezig in de letterenbibliotheek van de universiteit.
Johan Philip Albrecht Fischer, stadsorganist en beiaardier, schreef een *Introductio* en *Symphonia*. Op het titelblad van de *Introductio* schreef Reitz:

Illustres Urbis Proceres hoc munere grati,
ditarunt larga scrinia nostra manu
[Illustere vooraanstaanden van de stad hebben, dankzij deze gift,
onze boekenvoorraad ruimschoots met kunst verrijkt].

Op het titelblad van de symphonie schreef Reitz:

Talia nostrorum Procerum monumenta
loquuntur haud operam nostram displicuisse sibi
[Zodanige gedenkschriften van onze vooraanstaanden
zijn het sprekende bewijs dat wij geenszins ontevreden hoeven te zijn over ons werk]

Dit werk van Fischer is eveneens bewaard gebleven in het universiteitsmuseum en is als facsimile aanwezig in de letterenbibliotheek van de universiteit.
De dag voor het begin van de eigenlijke feestelijkheden ontvingen alle studenten uit handen van de vroedschapsraad Caspar Burman een herdenkingspenning. Op 27 maart namen de herdenkingsfeesten 's ochtends vroeg om zes uur een aanvang met het afvuren van twaalf kanonschoten door enkele burgers op het Oudkerkhof. Het programma tussen zeven en tien uur verliep zoals bij het vijftigjarig jubileum, met klokgelui afgewisseld door de beiaard die door de stadsorganist Rutgerus ten Hengel werd bespeeld. De vroedschapsleden kwamen in het stadhuis bijeen terwijl trompetters op het balkon speelden.
Omstreeks tien uur begon de plechtigheid in de Domkerk met de uitvoering van de feestcantate van Geilfuss. Daarna hield de hoogleraar Arnold Drakenborch de feestrede, waarin ter ontspanning van de toehoorders een pauze van een half uur was ingelast voor het uitvoeren van de *Introductio* van Fischer. Voor het probleem hoe de muzikanten zouden weten wanneer de in het Latijn uitgesproken rede zou worden onderbroken werd een eenvoudige oplossing gevonden. De spreker zou 'zijn neusdoek over het gestoelte [laten] afhangen', als de pauze in aantocht was, zodat de muzikanten zich gereed konden maken om op het juiste moment de muziek in te zetten.
Voor de eerste keer maakte het verslag melding van de aanwezigheid van een 'uitgelezen vrouwenschaar'. Doordat dezen een hoed droegen belemmerden zij jammer genoeg het zicht voor velen. Nadat Drakenborch zijn rede had hervat en beëin-

digd werd nu ook de *Symphonia* van Fischer ten gehore gebracht. Om twee uur in de middag gaf een trompet het sein tot vertrek. In 50 koetsen reden de genodigden onder het gelui der klokken naar het Ambachtskinderhuis in het voormalige Agnietenklooster, waar een maaltijd gereed stond. Bij aankomst werden de genodigden vergast op de klanken van de beiaard van de Nicolaikerk, begeleid door trompetten en een keteltrom. Vóór het dessert klonk het 'grof muziek' van keteltrom, trompetten en waldhoorns op de binnenplaats. Tijdens het dessert konden de genodigden genieten van de meer 'fijne muziek', waartoe boven de ingang over de breedte van de eetzaal een balkon voor de muzikanten was aangelegd. Twee vrouwenstemmen zongen Italiaanse en andere muziek onder begeleiding van klavecimbel, fluiten en andere 'douce' instrumenten.

Op de laatste feestdag, 29 maart, promoveerden vier studenten 'met de kap'. Deze *promotio more majorum* hield in dat met groot vertoon de doctorstitel werd uitgereikt, met name tijdens de academische herdenkingsfeesten in 1736, 1786 en voor het laatst in 1836. Het was een kostbare gebeurtenis. De besten der promovendi, die hiermee werden vereerd, ontvingen een gouden ring, een gouden penning, een boek, een tabberd en een zwarte muts met lauweren (lat. *cappa*). Eén van deze promovendi was Everard van Harskamp die nog hetzelfde jaar lid werd van het Collegium Musicum. De avond na de promotie musiceerden beroepsmuzikanten en liefhebbers (die zich vrijwillig hadden aangeboden) tijdens en na de maaltijd op twee trompetten, twee waldhoorns, vier violen, een bas en een klarinet.

Van het eeuwfeest der academie kon de gehele burgerij 's avonds genieten, daar vele gebouwen en particuliere huizen schitterend geïllumineerd waren.

Willem IV stadhouder, 27 juli 1747

Over de inhuldiging in 1747 van prins Willem Karel Hendrik Friso als stadhouder is in 1914 slechts zeer beknopt iets geschreven [31]. Bij aankomst van de prins in de stad op 27 juli vormden de studenten een erewacht. De stoet werd geopend door een muziekcorps, terwijl de stadsorganist en -beiaardier Fischer de beiaard op de Domtoren bespeelde. In de Domkerk hield Arnoud Drakenborch een oratie, die werd afgewisseld met 'stadsmuziek'. Omdat ook enige studenten hadden gevraagd te mogen accompagneren is hier met 'stadsmuziek' mogelijk bedoeld een orkest van muziekmeesters, liefhebbers, trompetters en paukenisten, zoals ook bij vorige gelegenheden het geval was.

Willem V meerderjarig, 9 en 11 juli 1766

Het bereiken van de meerderjarigheid door de prins van Oranje en diens aanvaarding van zijn erfelijke waardigheden in de provincie Utrecht werden op twee dagen gevierd. Op 9 juli 1766 vond de inhuldiging van de prins plaats, op 11 juli werd een plechtigheid gehouden in de Domkerk met een oratie afgewisseld door muziek.

Het stadsbestuur verzocht het Collegium pas eind mei zijn medewerking te verlenen in overleg met de stadsorganist Fischer [42]. Het college meende echter dat de nog beschikbare tijd te kort was om bijtijds voldoende meesters uit andere plaatsen te engageren. Bovendien vond het de galerij naast het orgel in de Domkerk te klein voor een groot orkest. Op voorstel van Fischer werd een beperkt aantal musici aangezocht: 7 violen, altviolen, 3 trompetten, 2 hoorns, een bas, contrabas en een keteltrom. Jacob Hendrik de Ridder van Almkerk, die namens de studenten de prins toesprak, liet zich het jaar daarop na zijn afstuderen inschrijven bij het Collegium.
De *Utrechtsche Courant* besteedde veel aandacht aan de huldiging [43], maar over de in de Domkerk uitgevoerde muziek werd slechts het volgende genoteerd: 'Het musiek 't geen de Oratie precedeerde, was voortreffelijk. Na de Oratie speelden 't orgel en een menigte blaes- en andere tuigen op een verrukkelijke wijze'. 's Avonds reed vooraan in de studentenoptocht een wagen mee met muzikanten, een pauker en twee trompetters en nog eens zes muzikanten speelden in het midden bij de vaandels.

Opening nieuwe muziekzaal op de Mariaplaats, 22 november 1766

Op 22 november 1766, een half jaar na het optreden van de jonge Mozart in Utrecht, werd een nieuwe muziekzaal geopend op de Mariaplaats [44]. De collegeleden besloten de organist Fischer te vragen voor het eerste daar te geven concert een muziekstuk te schrijven. Hoewel nog in october een meerderheid van de leden vond dat de eerste muziekuitvoering maar op de gewone wijze moest plaatsvinden om hoge kosten te voorkomen, werd besloten de nieuwe muziekzaal te openen met een bijzonder muziekprogramma, en wel op 22 november, de feestdag van Sint Caecilia, patroon van de muziek. De voorbereidingstijd was kort en enkele liefhebbers en muziekmeesters in en buiten de stad werden pas vijf dagen tevoren gevraagd mee te spelen.
Het dagprogramma begon half elf 's morgens met het repeteren van de muziek. De geïnviteerde liefhebbers werden 's middags om drie uur ontvangen door de decanus Adrianus Assenborgh en hun dames door diens zuster. Om half vijf reden zij gezamenlijk naar de muziekzaal, waar tussen vijf uur en half acht het feestconcert werd gegeven. Pas nadat de genodigden binnen waren mocht het overige publiek de zaal in, terwijl een onderofficier met zes soldaten op straat en twee stadsbodes in het portaal stonden geposteerd met de opdracht alleen 'fatsoenlijke' lieden binnen te laten. Aangezien de kas van het college de onkosten voor een maaltijd bij kastelein Mos à twee gulden per persoon niet kon dragen, werd de maaltijd na het concert in de muziekzaal geserveerd. In de notulen van de feestdag werd vastgelegd dat 'een considerabel aantal toehoorders 's avonds aanwezig was en dat daarna Cecilia werd gevierd met uitgenodigde gasten, liefhebbers en meesters'.

Collegium Musicum 150 jaar, 1 februari 1781

Een jubileumcommissie bestaande uit decanus Des Tombe en zeven leden had voorgesteld de 150ste jaardag van het muziekcollege te vieren op 18 januari 1781 met een buitengewoon vocaal en instrumentaal concert. Wegens ziekte van één der zangeressen die een belangrijke partij zou zingen, moest deze datum verzet worden naar 1 februari [45].

Als medewerkenden werden uitsluitend liefhebbers, enkele liefhebsters en de meesters van het Collegium uitgenodigd. Zij zouden spelen onder de directie van Jan Pieter Ruloffs uit Amsterdam, die tevens als eerste violist zou optreden. Eerder was het collegelid Otto Dirk Gordon, commandant van het patriottische exercitiegenootschap *Pro Patria et Libertate* gevraagd als dirigent en eerste violist. Gordon, die meer aandacht schonk aan de patriottenstrijd dan aan de muziek, bedankte echter.

De twee hoboïsten en de fagottist uit Amsterdam, die waren uitgenodigd maar slechts voor een zeer hoge prijs hun medewerking wilden verlenen, werden vervangen door twee liefhebbers op de waldhoorn. Daar het garnizoen van Utrecht op het punt van vertrek stond, konden deze keer ook geen pauker en trompetters van daar worden betrokken. De phonascus had daarom voor een keteltrom gezorgd, die hij zelf bespeelde.

De beroepscellist Mattern had op tekst van de secretaris A. de Bucquoy, feestgezangen geschreven waarin de nieuw gebouwde muziekzaal, die 'beroemd was door haar sierlijkheid en praal', werd geprezen. Ook werd de muziekkunst bejubeld, die zelfs zieken kan genezen. In de slotzang werden de stadsbestuurders bedankt voor hun goede zorgen en de verleende gunsten, een blijk van trouw aan het gezag, toen de patriotse protesten tegen de machthebbers al duidelijk weerklank ondervonden. Na het concert werd in het logement van Oblet een souper geserveerd met de meesters (die niets betaalden, als zij tijdens de maaltijd musiceerden). De burgemeesters hadden voor de uitnodiging voor het souper bedankt.

Academie 150 jaar, 31 mei en 1 juni 1786

Het 150-jarig jubileum van de academie in 1786 was de laatste grote plechtigheid uit de periode 1631-1795, waarin het stadsbestuur veel tijd en geld aan muziek besteedde 'tot luister van de stad en de academie'. Wegens de onzekere politieke tijdsomstandigheden kon de magistraat niet tot een besluit komen over de viering van het jubileum van de Utrechtse universiteit [46]. Plechtigheden in de maand maart, zoals bij de honderdste jaardag van de academie, waren hoogst onzeker en politiek riskant. Patriotten en prinsgezinden stonden dreigend tegenover elkaar. De viering werd daarom uitgesteld tot 31 mei en 1 juni 1786, toen het in de stad weer wat rustiger was geworden. Het programma was grotendeels gelijk aan dat van de vorige jubilea. Alle luidklokken werden in afwisseling met beiaardspel geluid tussen zeven en tien uur 's morgens. Voor de plechtigheid in de Domkerk was bij het orgel een gaan-

derij gebouwd voor de vierenzestig liefhebbers en muziekmeesters uit Utrecht en daarbuiten.

Een commissie uit het Collegium bestaande uit de leden Van Romondt, De Ridder, Abbema en Van der Muelen (heer van Maarssenbroek) was belast met de organisatie van de muziek. De organist en beiaardier Frederik Nieuwenhuysen componeerde alle muziek, J.P. Klein schreef de teksten van de zangstukken [97]. Als openingsstuk werd uitgevoerd een *Intrada* voor blaasinstrumenten en slagwerk. Daarop volgde nog vóór de oratie een zangstuk met duo's en koorzang onder begeleiding van blaas- en strijkinstrumenten met slagwerk. Ook na de oratie werd een zangstuk uitgevoerd met koor, aria's en duo's, begeleid door blaas- en strijkinstrumenten met slagwerk. Als afsluiting klonk een ouverture voor violen, blaasinstrumenten en slagwerk.

Na de plechtigheid in de Domkerk reden twintig koetsen met genodigden naar het Fundatiehuis van de Vrijvrouwe van Renswoude, waar de maaltijd gereed stond voor vierenveertig personen. De maaltijd werd deze keer niet begeleid door muziek, daar tijdens het eeuwfeest in 1736 in het Ambachtskinderhuis door ruimtegebrek problemen waren gerezen voor de muzikanten. De volgende dag promoveerden vier studenten 'met de kap', zoals ook in 1736 was geschied. Tot hen behoorde A.G. Smith, die hetzelfde jaar lid werd van het muziekcollege. Deze promoties werden opgeluisterd met muziek. Bij de rijtoer 's avonds reed een wagen met zes muzikanten mee, bespannen met twee paarden.

In het orkest van vierenzestig musici werden partijen meervoudig bezet. De in opdracht geschreven muziek werd uitgevoerd op viool, hobo, clarinet, fagot, waldhoorn, trompet, cello, bas, contrabas en keteltrom.

Nabeschouwing

Vóór de Reformatie was muziek een essentieel onderdeel van de katholieke liturgische eredienst. Muziek gaf luister aan de katholieke kerk. Na de Reformatie bleef muziek in de gereformeerde kerk sober, maar bij officiële stedelijke plechtigheden leverde zij een bijdrage aan de luisterrijke uitstraling van de stad.

Het stadsbestuur stimuleerde de beoefening van wereldlijke muziek door de burgers. Bij feestelijke herdenkingen, waarbij de stad betrokken was, liet het stadsbestuur een ad-hoc-orkest samenstellen uit zowel beroepsmusici als liefhebbers van het Collegium Musicum. De leden van het Collegium hadden ervaring in het ensemblespel en vormden zodoende een waardevolle onderdeel van een orkest, dat de stad naar buiten als visitekaartje kon tonen. De cavallerie van het stedelijk garnizoen werd bij

voorkomende behoefte verzocht trompetters en paukenisten af te staan.
De medewerkers aan een feestelijk concert gaven blijk van inventiviteit en flexibiliteit. Zij waren in staat en bereid zich aan te passen aan plotselinge veranderingen in hun dagprogramma, zoals wanneer muziekmeesters op zeer korte termijn werden gevraagd te komen spelen. Ook toen de cavallerie op het punt stond de stad te verlaten zodat geen pauker beschikbaar was, wist een muziekmeester van het Collegium wel aan een keteltrom te komen en sloeg daar zelf op. De toehoorders moesten zich eveneens schikken toen een concert kort voor de uitvoering twee weken werd uitgesteld omdat een solozangeres ziek was geworden.
De 17de en 18de eeuw waren belangrijk voor de ontwikkeling van het hedendaagse orkest. Aanvankelijk kwamen de leden van een besloten vereniging van heren uit de betere kringen regelmatig in Utrecht bij elkaar om te musiceren. Dit Collegium Musicum groeide na de periode, waarover dit artikel gaat, uit tot een orkest van liefhebbers en beroepsmusici onder leiding van een muziekdirecteur. Het uitvoeren van symfonieën, die behalve strijkinstrumenten ook de toen zelden door amateurs bespeelde blaasinstrumenten vereisen, werd mogelijk. Er was geen gebrek aan publieke belangstelling voor de gratis toegankelijke concerten. De voor zo'n orkest vereiste ruime zaal werd gevonden door de verbouwing van het koor der Mariakerk tot muziekzaal. De fors gegroeide uitgaven konden niet meer gedekt worden door de ledenbijdragen. Als subsidieverlener moest het stadsbestuur wel toestemming verlenen voor de heffing van entreegelden. De intekening voor een serie concerten was het begin van de ontwikkeling naar de huidige concertabonnementen.
Begin 17de eeuw was het nog een nieuwigheid om naar een concert te gaan om muziek te beluisteren. De toenmalige gewoonten brachten ook mee dat er tijdens het musiceren gepraat en gerookt werd. De toehoorders moesten nog leren dat 'muziek houdt van diepe stilte of intense aandacht':
Amat Alta Silentia Musa.

Bijlage

LIJST VAN LEDEN VAN HET COLLEGIUM, INSCHREVEN VAN 1 JANUARI 1631 T/M 14 MAART 1795

Abbema, Andreas (1683-1752), lid: 1731
Abbema, Balthasar Elias (1739-1805), lid: 1766
Assenborgh, Adrianus († 1794), lid: 1758, decanus: 1765
Back, Adriaan Cornelis de, lid: 1769
Baerle, Willem van († 1756), lid: 1721, decanus: 1726, 1727, 1737, 1746
Barchman Wuytiers, Cornelis Gerard (1759-1835), lid: 1791
Barchman Wuytiers, Jan Willem († 1791), lid: 1762, decanus: 1768
Barchman Wuytiers, Johan († 1708), lid: 1689
Barchman Wuytiers, Simon Jan Baptist (1758-1794), lid: 1787, decanus: 1790
Bastianus ab Arkel, Steven van, lid: 1688
Becker, S., lid: 1692
Beeck, Johan Frederik van, lid: 1695
Benedictus a Sancto Josepho, O. Carm., alias Buns (1640-1716), lid: 1695
Bentinck, Jean Charles (1763-1833), lid: 1789, decanus: 1792
Bentinck, Volkier Rudolph (1738-1820), lid: 1791
Beusechem, Lubertus van († 1812), lid: 1792
Beyer, Justinus de (1705-1772), lid: 1722
Beyer, Philips Jacob de (1776-1835), lid: 1792
Bloys van Treslong, I.B., lid: 1721, decanus: 1725, 1736
Boetzelaar, Benjamin van (1742-1807), lid: 1768
Bols, Louis Lucas, lid: 1790
Bom, Willem († 1649), lid: 1631, decanus 1639, 1649
Booth, Everard (1638-1714), lid: 1658, decanus: 1662, 1679
Booth, Willem (1642-1717), lid: 1658, decanus: 1665, 1666
Borch, Gaspar van der, lid: 1631
Borre van Amerongen, Coenraad (1690-1724), lid: 1721
Borre van Amerongen, Diderik († 1703), lid: 1688, decanus: 1693, 1694
Bosschaert, Ambrosius († 1697), lid: 1679, decanus: 1686, 1687
Bosschaart, J.H., lid: 1739
Bouman Boddens, Jan († 1796), lid: 1768
Braconier, Abraham Cornelis de († 1786), lid: 1746
Braem, G., lid: 1695
Bronckhorst, Nicolaas Adriaan van, lid: 1791
Bucquoy, Abraham de, lid: 1748
Burman, Johan, lid: 1755, decanus: 1767
Burman, Kaspar, lid: 1768
Burman, Zeger Theodorus, lid: 1768
Bye, Pieter Jacob de (1766-1836), lid: 1768
Capellen, Alexander Hendrik van der (1699-1740), lid: 1738
Capellen, Daniel Cornelis van der († 1800), lid: 1758
Capellen, Gerlach Theodorus van der (1734-1805), lid: 1758
Capellen, Robert Jasper van der (1743-1814), lid: 1772
Casembroot, Jean Louis de (1709-1777), lid: 1728, decanus: 1735
Casembroot, Louis de, lid: 1694
Casembroot, Leonard de (1660-1719), lid: 1690
Cazius, Unico Wilhelm Teutonicus (1766-1832), lid: 1793
Cleef(f), Jan Lubbertsz. de, lid: 1631
Cocq, David, lid: 1730
Copes, Henrick († 1722), lid: 1667, decanus: 1669
Costerus, D., lid: 1765
Cronström, Isaac (1661-1751), lid: 1695
Daell, Godart van († 1661), lid: 1631, decanus: 1631, 1635, 1637, 1653
Daniels, Carel († 1801), lid: 1742, decanus: 1755
Dielen, Adriaan Jacob Willem van (1772-1812), lid: 1792
Does, Jan Hendrik van der († 1779), lid: 1734, decanus: 1740, 1748, 1753, 1761
Does, Rochus van der († 1707), lid: 1693
Does, Willem Jan van der († 1812), lid: 1789
Domburgh, Cornelis van, lid: 1679, decanus: 1680
Domburgh, Esechiel van († 1673), lid: 1668
Drakenborch, Everard (1655-1722), lid: 1679, decanus: 1697, 1698, 1707, 1716, 1721
Dudok, Everardus, lid: 1766
Dussen, Jacob van der, lid: 1788
Elias, Michiel Wiltschut, (1699-1731)
Ewijck, Cornelis van (1739-1816), lid: 1760
Ewijck, Jan Leonard van (1698-1760), lid: 1731
Eynden, Laurens van der († 1708), lid: 1679
Feith, Frederik Gijsbert (1755-1808), lid: 1790, decanus: 1794
Geer, Barthold de (1761-1838), lid: 1779
Geer, Jan Jacob de (1714-1781), lid: 1735
Geer, Jan Jacob de (1750-1819), lid: 1774, decanus: 1783
Geer, Willem Carel Pieter de (1759-1831), lid: 1779
Gentman, Adriaan († 1726), lid:1679
Geuns, Matthias van (1735-1817), lid: 1792
Gobius, Jacobus (1721-1765), lid: 1743, decanus: 1750, 1754
Godin, Justus († 1775), lid: 1758
Goens, James Quirijn van (1752-1814), lid: 1787, decanus: 1789
Gordon, Otto Dirk (1740-1820), lid: 1786
Gruijs, Sweer Boldewijn lid:1722
Gijpkens, Jan, lid: 1672
Haack de Jongh, Pieter (1664-1721), lid: 1693
Haeften, Johan van († 1748), lid: 1728
Haer, Johan van der, lid: 1644, decanus: 1646, 1654
Hardenbroek, Gisbert van († 1653/1654), lid: 1632
Hardenbroek, Gijsbert Carel Duco van (1769-1851), lid: 1791
Hardenbroek, Johan Adolph van (1721-1791), lid: 1769
Harscamp, Everard van (1714-1775), lid: 1736, decanus: 1743
Hartig, Jean Hubert de, lid: 1694
Hartsoeker, T., lid: 1722
Heerman, Diderik (1671-1712), lid: 1693
Hoeufft, Diederik (1648-1719), lid: 1691, decanus: 1705, 1706
Hoeufft, Gideon (1652-1710), lid: 1679
Hoeufft, Joseph († 1700), lid: 1680, decanus: 1691, 1692
Honthorst, Antony van († 1700), lid: 1655, decanus: 1656
Honthorst, Richard van, lid: 1655, decanus: 1657
Hoogstraten, Jan Willem van (1722-1770), lid: 1749
Hoornbeeck, Hercules van, lid: 1740, decanus: 1751, 1756, 1759
Hope, Thomas, lid: 1735
Hulst, Jan van der († 1787), lid: 1765
Huyssen, Hendrik († 1724), lid: 1694
Isendoorn à Blois, Johan Hendrik van, lid: 1767
Ivoy, Paulus Hendrik Justus van Hangest d' (1742-1831), lid: 1772
Johnson, Thomas, lid: 1767
Joncheere, Jacob Lydias de (1760-1838), lid: 1787
Kaldenbach, Gerard († 1750), lid: 1724, decanus: 1741, 1749
Kerkhof, Anthony († 1759), lid: 1748
Kien, Pieter Theodorus, lid: 1773
Kraanepoock, Hendrik Jacob, lid: 1791
Kuvel, Ph., lid: 1779, decanus: 1785
Lam, Pieter Cornelis 't († 1776), lid: 1752, decanus: 1764
Leeuw, Daniel Cornelis de (1747-1834), lid: 1765, decanus: 1772
Leeuw, Johan de, lid: 1671, decanus: 1688, 1689
Leyssius, Willem Arnoud (1769-1796), lid: 1788
Lindt, Henricus van, lid: 1642

Lockhorst, Cornelis van, lid: 1640, decanus: 1647
Lockhorst, M. van, lid: 1693
Loten, Arnoud (1719-1801), lid: 1739
Loy, Robbertus van, lid: 1669, decanus: 1671
Luchtenburg, Jonathan van († 1707), lid: 1688
Lufneu, Justus (1739-1824), lid: 1762, decanus 1770
Lijnslager, Hendrik Frederik Richard lid: 1768
Maret, Pieter (1742-1826), lid: 1768, decanus: 1777
Marez, Ivan de, lid: 1695
Martens, Paul Engelbert (1713-1780), lid: 1736, decanus: 1747
Maseijs, Cornelis van, lid: 1721
Meinertzhagen, Jacob Daniel († 1793), lid: 1771
Milan Visconti, Gijsbert Franco de († 1780), lid: 1721
Milanen, Guilelmus van († 1637), lid: 1634
Mode, Diederik († 1710), lid: 1694
Montfoort, Emanuel van, lid: 1680
Moreelse, Willem († 1666), lid: 1641, decanus: 1648, 1651
Muelen, Jan Carel van der (1672-1738), lid: 1695
Muelen, Jan Carel van der (1718-1801), lid: 1742
Muelen, Joseph Elias van der (1707-1781), lid: 1726, decanus: 1734
Muelen, Willem van der (1631-1690), lid: 1651
Muelen, Willem van der (1658-1739), lid: 1686
Muelen, Willem Carel van der (1700-1746), lid: 1721, decanus: 1731, 1738
Munnicks, Johan (1652-1711), lid: 1687
Musschenbroek, Jan Willem van (1729-1807), lid: 1754
Muyser, Gerard († 1757), lid: 1751
Nassau, Frederik van (1684-1738), lid: 1709
Nassau, Guillaume van (1649-1708), lid: 1688
Nassau La Lecq, Lodewijk Theodoor van (1741-1795), lid: 1766
Nassau, Lodewijk Adriaan van (1670-1742), lid: 1693
Nellestein, Cornelis Jan van (1759-1832), lid: 1788
Nielen, Pieter Matthijs (1745-1798), lid: 1787
Noest, Gerrit († 1700), lid: 1680
Noirot, Jacob, lid: 1693
Nijpoort, Anthonius van der (1635-1710), lid: 1656, decanus: 1659
Nijpoort, Gerard van der (ca 1599-1683), lid: 1634, decanus: 1667, 1668
Nijpoort, Johan van der († 1662), lid: 1631, decanus: 1636
Nijs, Adriaan de, lid: 1787
Oorschot, Johan F. van, lid: 1768
Ormea, Abraham, lid: 1634, decanus: 1638, 1664
Ormea, Justus († 1770), lid: 1724, decanus: 1732
Outhoorn, Jacob Lodewijk van, lid: 1794
Panhuys, Johan Andriesz. van († 1682), lid: 1669, decanus: 1670
Pauw, Willem van der, lid: 1788
Pels Leusden, G., lid: 1772
Perponcher, A.J.P. de, lid: 1789
Perponcher, Willem Emmery de (1741-1819), lid: 1791
Perponcher Sedlnitsky, Jacob Arent de, lid: 1769, decanus: 1778
Poelwijck, Willem van († 1693), lid: 1680
Polder, J.G. van der, lid: 1787
Poort, Henric van der, lid: 1653, decanus: 1655
Pous, Jacobus lid: 1749
Pronckert, Jan Carel († 1828), lid: 1787
Provoost, Johan († 1684), lid: 1679, decanus: 1684
Quesne, Johan du († 1742), lid: 1721
Quint Ondaatje, Peter Philip Juriaan (1758-1818), lid: 1787
Ram, Philip (1753-1817), lid: 1773
Rechteren, Adolph Hendrik van (1738-1793), lid: 1768
Reede, Adriaan Willem van (1744-1815), lid: 1766
Reede, Diderik Jacob van (1725-1797), lid: 1765
Reede, Frederik Adriaan van (1659-1738), lid: 1689
Reede, Frederik Christiaan van (1668-1719), lid: 1695
Reede, Frederik Christiaan Reindert van (1743-1808), lid: 1766, decanus 1773
Reede, Frederik Willem van (1766-1810), lid: 1788
Reede van Oudshoorn, Lieve Martinus Isaac van, lid: 1769
Reitz, Jan Arnoud, lid: 1747
Reitz, Johan Frederik (1695-1778), lid: 1736, decanus: 1745, 1752, 1757
Renesse van Baer, Frederik van, lid: 1631, decanus: 1633
Renesse van Baer, Louis van († 1640), lid: 1631, decanus: 1632
Renesse van Baer, Wilhelm van (ca 1633-1663), lid: 1656, decanus: 1660
Renesse van Wilp, Johan Pieter Coenraad Hendrik van (1753-1818), lid: 1786
Reijgers, K., lid: 1790
Reynegom, Philippus van, lid: 1639
Ridder, Jacob Hendrik de, lid: 1767, decanus: 1776
Roelands, F.J.C., lid: 1789
Roëll, Pieter Samuel, lid: 1791
Roëll, Johan Frederik (1730-1782), lid: 1751, decanus: 1758
Romondt, Diderik van (1676-1737), lid: 1703
Romondt, Johan Cornelis van, lid: 1793
Romondt, Otto van (1770-1837), lid: 1791
Roosmale, Egbertus Theodorus († 1792), lid: 1755
Rossem, Pieter Godard van († 1732), lid: 1691
Rossijn, Johannes Theodorus (ca 1744-1817), lid: 1791
Rovere van Breugel, J. de, lid: 1789
Royen, Cornelis van (1646-1704), lid: 1679, decanus: 1682, 1683
Ruever, Anthony de (1671-1735), lid: 1690
Ruever, Herman de, lid: 1735, decanus: 1744
Ruever, Jan Wijnand de (1717-1799), lid: 1741
Russell, Thomas lid: 1781, decanus: 1786, 1787
Ruysch, Johan Gijsert († 1704), lid: 1695
Rzewuski, T., lid: 1767
Sadelijn, Jan († 1739), lid: 1729
Schade, Maximiliaan (geb. 1646), lid: 1695
Schaghen, Johan († 1730), lid: 1695
Schodt, Claes, lid: 1656, decanus: 1658
Schrautenbach, L., lid: 1792
Schreuder, C. van der, lid: 1769
Schuere, Amret van der, lid: tussen 1680 en 1686
Schuler, Godard van (geb. 1731), lid: 1760, decanus: 1766, 1771
Schurman, Johan Godtschalck van († 1664), lid: 1631
Sellius, Godfried, lid: 1732
Sem, Gerardus, lid: 1637, decanus: 1642
Senden, Jan Frederik van (geb. vóór 1733), lid: 1747, decanus: 1763, 1769
Sichterman, Gerrit Jan († 1796), lid: 1756
Singendonck, M.S., lid: 1767
Smissaert, Balthasar Constantijn (1737-1784), lid: 1773
Smith, Albertus Gerhardus (ca 1766-1847), lid: 1786, decanus: 1789
Spangen, Carel van, lid: 1721
Stoltz, Paulus Rudolph († 1809), lid: 1787
Straalman, François, lid: 1768
Swellengrebel, Hendrik Constans (1763-1822), lid: 1789
Swellengrebel, Johan Gerard (1766-1854), lid: 1788, decanus: 1791
Swemmelaar, Johannes Matthys (1715-1771), lid: 1769
Sijpenes, Jacobus († 1667), lid: 1633, decanus: 1643
Taets van Amerongen, Gerard Arnoud (1754-1823), lid: 1773, decanus: 1780
Taets van Amerongen, Jan Anthony (1769-1838), lid: 1789, decanus: 1793
Tentenier, Isaac, lid: 1631, decanus: 1634
Tombe, Jacob des (1725-1799), lid: 1773, decanus: 1779

Toussaint, Melchior, lid: 1679
Tuyll van Serooskerken, Diederik Jacob van (1707-1776), lid: 1767
Tuyll van Serooskerken, Jan Diederik van (1773-1834), lid: 1790
Tuyll van Serooskerken, Reinoud Gerard van (1677-1729), lid: 1693
Tuyll van Serooskerken, Vincent Maximiliaan van (1747-1794), lid: 1766, decanus: 1774
Tuyll van Serooskerken, Willem René van (1743-1839), lid: 1767, decanus: 1775
Ubingh, Isaac († 1753), lid: 1695
Utenhove, Hendrik van (1715-1767), lid: 1755, decanus: 1762
Utenhove, Jacob Maurits Carel van (1773-1836), lid: 1792
Utenhove, Maurits Carel (1747-1780), lid: 1765
Utenhove, Maximiliaan Louis van (1772-1864), lid: 1791
Utenhove, Willem Hendrik van (1752-1784), lid: 1770
Velthuysen, Diderik van (1651-1716), lid: 1686, decanus: 1695, 1696
Velthuysen, Huibert van († 1710), lid: 1679
Verborcht, Cornelis, lid: 1688
Vianen van Jaersvelt, Jan van, lid: 1639, decanus: 1640, 1652
Visscher, Gerardus Antoni (1762-1827), lid: 1787
Vivien, Johannes, lid: 1638, decanus: 1641, 1650, 1663
Vivien, Jean Pierre († 1668), lid: 1658
Voet van Winssen, Cornelis Everard († 1743), lid: 1721, decanus: 1733, 1742
Voet van Winssen, Gijsbert, lid: 1695, decanus: 1722, 1723, 1724
Voet van Winssen, Paulus († 1720), lid: 1679, decanus: 1681, 1685, 1703, 1704
Voet van Winssen, Paul Engelbert, lid: 1773, decanus: 1782
Volberghen, Jacob van, lid: 1631
Voorst, Eduard van († 1741), lid: 1721, decanus: 1728, 1729, 1739
Wassenaer, Petrus van († 1688), lid: 1657, decanus: 1661
Weede, Johan van (1658-1724), lid: 1688
Westrenen, Philippus Leonard van (1715-1753), lid: 1750
Westrenen, Pieter Hieronymus van (1768-1845), lid: 1787
Wieling, Carel Balthazar (1728-1796), lid: 1752, decanus: 1760
Woertman, Johan Jacob (1753-1809), lid: 1778, decanus: 1784, 1785
Wttewaal, Ferdinand (1733-1803), lid: 1768

Literatuur

Bannier, 1934 ▸ W.A.F. Bannier, 'Beschrijving Vrede van Utrecht 11 april 1713', *Jaarboekje van Oud-Utrecht*, 1934, 103-137.
Bruinsma, 1954 ▸ H.A. Bruinsma, 'The organ controversy in the Netherlands Reformation to 1640', *Journal of the American Musicological Society*, (1954) 205-212.
Graafhuis, 1956 ▸ A. Graafhuis, 'Utrechtse musici concerteerden samen met Mozart', *Maandblad Oud-Utrecht*, 1956, 17-21.
Herwaarden, Van, 1976 ▸ J. van Herwaarden, 'Jubels en maskeraden aan de Utrechtse Universiteit', *Jaarboek Oud-Utrecht*, 1976, 136-181.
Hul, Van den, 1982 ▸ D. van den Hul, *Klokkenkunst te Utrecht tot 1700*. Stichtse Historische Reeks 8, Zutphen, 1982.
Huyghens, 1641 ▸ C. Huygens, *Gebruyck of Ongebruyck van 't Orgel in de Kercken der Vereenighde Nederlanden* (1641), heruitgave door D.N.J. van der Paauw, Rotterdam, 1937.
Kernkamp, 1936 ▸ G.W. Kernkamp, *De Utrechtse Academie 1636-1815*. Utrecht, 1936.
Luth, 1999 ▸ J.R. Luth, *Daer wert om 't seerste uytgekreten. Geschiedenis van de gemeentezang c1550-c1852 in het Nederlandse gereformeerde protestantisme*, Kampen, 1986.
Loncq, 1886 ▸ G.J. Loncq, *Historische schets der Utrechtsche Hoogeschool*, Utrecht, 1886.
Rasch, 1998 ▸ R.A. Rasch, *Muziek in de Republiek, tweehonderd jaar Nederlandse muziek*. Syllabus, Utrecht, 1998.
Rebling, 1950 ▸ E. Rebling, *Den Lustelycken Mey. Muziek en Maatschappij in de 17de eeuw in Nederland*, Amsterdam, 1950.
Riemsdijk, Van, 1881 ▸ J.C.M. van Riemsdijk, *Het Stads-Muziek Collegie te Utrecht 1631-1881. Eene bijdrage tot de geschiedenis der toonkunst in Nederland*, Utrecht, 1881.
Saar, Du, 1942 ▸ J. Du Saar, 'Uit de geschiedenis van het Collegium Musicum', *Vlaamsch Jaarboek over muziekgeschiedenis*, 1942, 111-121.
Staats Evers, 1874 ▸ J.W. Staats Evers, *Het Caecilia-concert te Arnhem, opgericht in 1591, uit het archief beschreven*, Arnhem, 1874.
Swillens, 1929 ▸ P.T.A. Swillens, 'Een R.K.Muziekcollege in de 17de eeuw', *Maandblad Oud-Utrecht*, 1929, 63-66.
Swillens, 1937 ▸ P.T.A. Swillens, 'Johan Philip Albrecht Fischer, een muzicus te Utrecht in de 18de eeuw', *Jaarboek Oud-Utrecht*, 1937, 81-137.
Vente, 1965 ▸ M.A. Vente, *Ommegang door Utrechts muzikaal verleden*, Utrecht, 1965.
Vredenburch, Van, 1914 ▸ W.C.A. van Vredenburch, *Schets van eene geschiedenis van het Utrechtsche studentenleven*, Utrecht, 1914.
Vries, De, 1787 ▸ C. de Vries, *Naauwkeurige beschrijving en verhaal van alle plegtigheden ter gelegenheid van de honderdvijftigste verjaring der Utrechtse Hoogeschool op 31 mei 1786*, Utrecht, 1787.
Water, Van de, 1729 ▸ J. van de Water, *Groot Placaatboek vervattende alle de placaten, ordonnantiën en edicten [- - -] 's lands van Utrecht*, 3 dln; Utrecht, 1729.

Noten

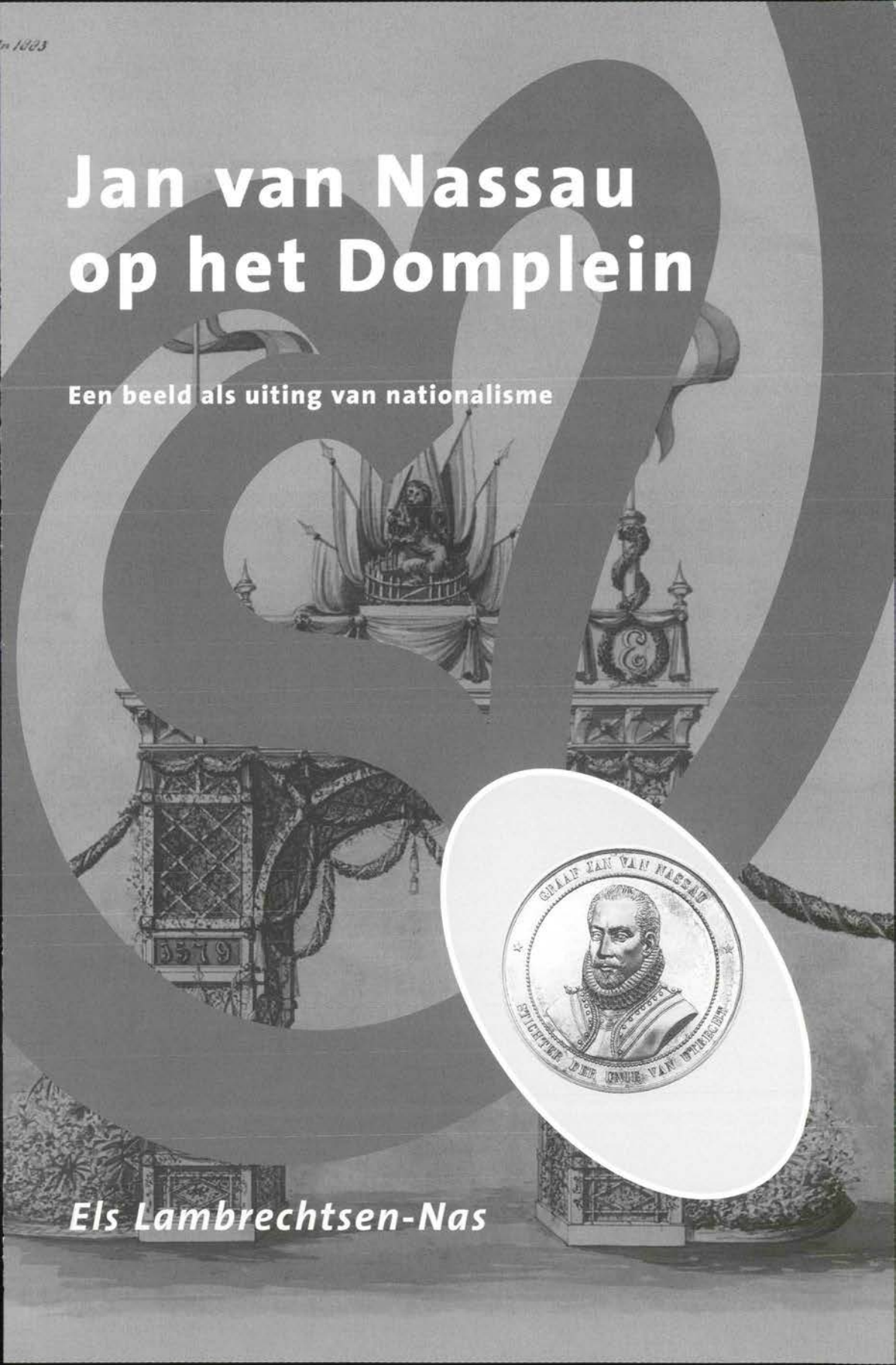
De auteur dankt Saskia Kersenboom en Rudolf Rasch voor hun kritische opmerkingen

1 Bruinsma, 1954, 205-212.
2 HUA, SA II, inv.nr 1259.
3 Luth, 1999, 5-7; Berg, Van den, 1986.
4 Vente, 1965, 8 e.v.
5 Huygens, 1641.
6 In de tweede helft van de 18de eeuw schreef de overheid jaarlijkse biddagen voor in de protestantse kerken opdat het volk van de protestantse Republiek Gods steun zal behouden.

7 HUA, SA II, inv.nr 1259.
8 Water, Van de, 1729, 504.
9 Vroedschapsresolutie 5 juni 1640.
10 Idem 30 nov. 1685.
11 HUA, SA II, inv.nr 1259, 1642; Doove, 1975.
12 Riemsdijk, Van, 1881, 34.
13 HUA, Arch. Collegium Musicum, inv.nr 5 (30 aug. 1776).
14 HUA, SA II, inv.nrs 1018 en 1019, 1736.
15 Hul, Van den, 1982, 15.
16 Idem.
17 Rasch, 1998, 111.
18 HUA, Arch. Collegium Musicum, inv.nr 3.
19 HUA, SA II, 9 nov. 1711.
20 Rebling, 1950.
21 Staats Evers, 1874, Het eerste Noord-Nederlandse Collegium Musicum werd in 1591 opgericht in Arnhem. Nijmegen volgde in 1632, Groningen in 1689. Verder nog in Alkmaar, Breda, Delft, Deventer, Dordrecht, Enkhuizen, Hoorn, Leeuwarden, Middelburg, Rotterdam en Zutphen.
22 HUA, Arch. Collegium Musicum, inv.nr 3.
23 Saar, Du, 1942.
24 HUA, SA II, inv.nr 65.
25 Graafhuis, 1956.
26 HUA, Arch. Collegium Musicum, inv.nr 5.
27 Vroedschapsresolutie 28 oct. 1633. Basso continuo (de doorlopende bas) is een begeleiding volgens bepaalde harmonisatieregels uitgevoerd op een toets- of snaarinstrument gebaseerd op een uitgeschreven baspartij. Zij was gebruikelijk in de 17de en 18de eeuw.
28 HUA, Arch. Collegium Musicum, inv.nr 3, art. 14.
29 Swillens, 1929.
30 In Leiden maakte men voor het eerst muziek bij academische plechtigheden nadat een orgel was geschonken door Sir Baldwin Hamey uit dankbaarheid voor zijn studie medicijnen en zijn promotie. Pelinck en Vlam, *Leids jaarboekje*, 55 (1963).
31 Herwaarden, Van, 1976.
32 Loncq, 1886.
33 HUA, SA II, inv.nr 1016, 1577-1795; idem, inv.nr 1017; Kernkamp, 1936; Bergh, Van den, 1837.
34 Kernkamp, 1936.
35 HUA, SA II, inv.nr 1260 (acquitten 1689), met vermelding van alle luidklokken in de stad Utrecht: Dom, Pieterskerk, Janskerk, Buurkerk, Nicolaaskerk, Catharijnekerk, Weeskerkje, Bartholomeusgasthuis, St. Jobsgasthuis, Kraangasthuis.
36 HUA, SA II, inv.nr 1260 (acquitten 1689): 'Memorie van verschot gedaan bij de Kameraar De Milan op het vieren van de kroning van hare Majesteyten Willem III ende Maria II, koning en koningin van Engeland, Frankrijk en Ierland, den 21 april 1689'.
37 Bannier, 1934, 127.
38 HUA, Bibl. VI B 30.
39 HUA, Bibl. V G 5.
40 Swillens, 1937; Kernkamp, 1936, 308.
41 Vredenburch, 1914, 41-46.
42 HUA, Arch. Collegium Musicum, inv.nr 5 (26 mei 1766).
43 HUA, *Utrechtsche Courant* 1766, no 83.
44 HUA, Arch. Collegium Musicum, inv.nr 5.
45 HUA, Arch. Collegium Musicum, inv.nr 54: 'Feestgezangen ter gelegenheid van de viering van het honderdvijftigjarig jubileum van het Stadsmuziecq collegie, opgericht den 1 january 1631 en gevierd den 1 februarij 1781. Te Utrecht bij A. Stubbe, boekverkoper op de Oude Gragt bij de Hamburgerbrug'.
46 Vries, De, 1787; HUA, SA II, inv.nrs 1018, 1020 en 1288.
47 Jan Pieter Klein werd geboren in Arnhem en overleed daar in 1805. Hij studeerde aanvankelijk Oosterse talen, daarna rechten met tegelijk dichtkunst en muziek. In 1789 huwde hij Antoinetta Ockerse. Samen schreven zij krijgsliederen en gaven die uit, *Caeciliatijdschrift*, 1846, 195; HUA, SA II, inv.nr 1021, 1-4.

Jan van Nassau op het Domplein

Een beeld als uiting van nationalisme

Els Lambrechtsen-Nas

De oprichting van een monument in de stad Utrecht ter herdenking van de 300ste verjaardag van de Unie van Utrecht was het initiatief van een aantal burgers uit die stad. Na een mislukte poging tot het oprichten van een gedenkzuil op het Lepelenburg werd uiteindelijk het bekende standbeeld van Jan van Nassau op het Domplein onthuld.

Els Lambrechtsen - Nas (1935) studeerde MO Geschiedenis aan de Vrije Leergangen te Amsterdam. Daarna gaf zij tot 1992 les aan de RSG Erasmus te Almelo. In 1997 behaalde zij haar doctoraal examen aan de Open Universiteit. Haar afstudeer scriptie behandelde de nationalistische motieven bij het tot stand komen van de gedenktekens voor de Slag bij Heiligerlee in 1826 en 1873.

Inleiding

In de negentiende eeuw werd in ons land, in vergelijking met voorafgaande eeuwen, een aanzienlijke hoeveelheid monumenten en standbeelden opgericht ter nagedachtenis aan grote personen of belangrijke gebeurtenissen uit het nationale verleden. In andere Europese landen verrezen weliswaar nog meer beelden, maar toch kan men ook in Nederland van een *statuomanie* spreken. Tot de negentiende eeuw was het overgrote deel van de standbeelden die in het openbaar opgesteld waren, gewijd aan vorstelijke personen, en de meest voorkomende vorm hierbij was die van een ruiterstandbeeld, vaak midden op een plein geplaatst. Aan het eind van de achttiende eeuw begonnen er in de maatschappij veranderingen op te treden, die ook invloed zouden krijgen op de gang van zaken rond de oprichting van monumenten. De burgerij werd steeds machtiger, zowel op politiek als op economisch terrein, en liet zich op allerlei gebieden steeds meer gelden en zij ging zich ook bezig houden met het oprichten van monumenten. Dat bracht niet alleen een verandering in de onderwerpskeuze met zich mee, maar veroorzaakte ook op andere punten veranderingen, zoals bij het vaststellen van de vorm, het aantrekken van een beeldhouwer en de financiering [1]. De oprichting van zo'n monument was een kostbare onderneming. Meestal namen particulieren of burgerlijke genootschappen het initiatief en het vergde grote inspanning om de gelden voor zo'n werk bij elkaar te krijgen. Via vaak landelijke collecten werd de bevolking erbij betrokken.

Er is een relatie aan te wijzen tussen deze standbeelden-epidemie en het in de negentiende eeuw groeiende nationalisme. De behoefte aan verheerlijking van personen en gedenkwaardige personen is als een uiting daarvan te zien. De negentiende eeuw werd gekenmerkt door een golf van nationalisme die in heel Europa invloed had. Dit nationalisme uitte zich niet alleen op politiek gebied, maar had ook culturele dimensies. Bank spreekt over 'cultureel nationalisme' [2]. In dit verband is ook de standbeeldenepidemie in deze periode te beschouwen. De oprichters van de beelden hoopten dat via deze beelden de bevolking kon worden opgevoed tot bewuste burgers die de waarde van de afgebeelde figuur of gebeurtenis voor de eigen natie onderkenden. Talloze voorbijgangers vonden deze gedenktekens dagelijks op hun weg. Ze trokken grote belangstelling en hebben zeker bijgedragen aan de bewustwording van een gezamenlijk verleden. De opvatting dat beelden een exemplarische functie konden hebben was niet nieuw, en kwam al voor in de oudheid.

Wat betreft de nationalistische achtergrond bij de oprichting van een dergelijk monument heb ik onderzoek gedaan naar de totstandkoming van het standbeeld voor Graaf Adolf in 1873 in Heiligerlee [3]. Ook bij het oprichten van het standbeeld van Jan van Nassau in Utrecht zijn zulke beweegredenen bij de initiatiefnemers aan te wijzen.

Nationalistische theorieën

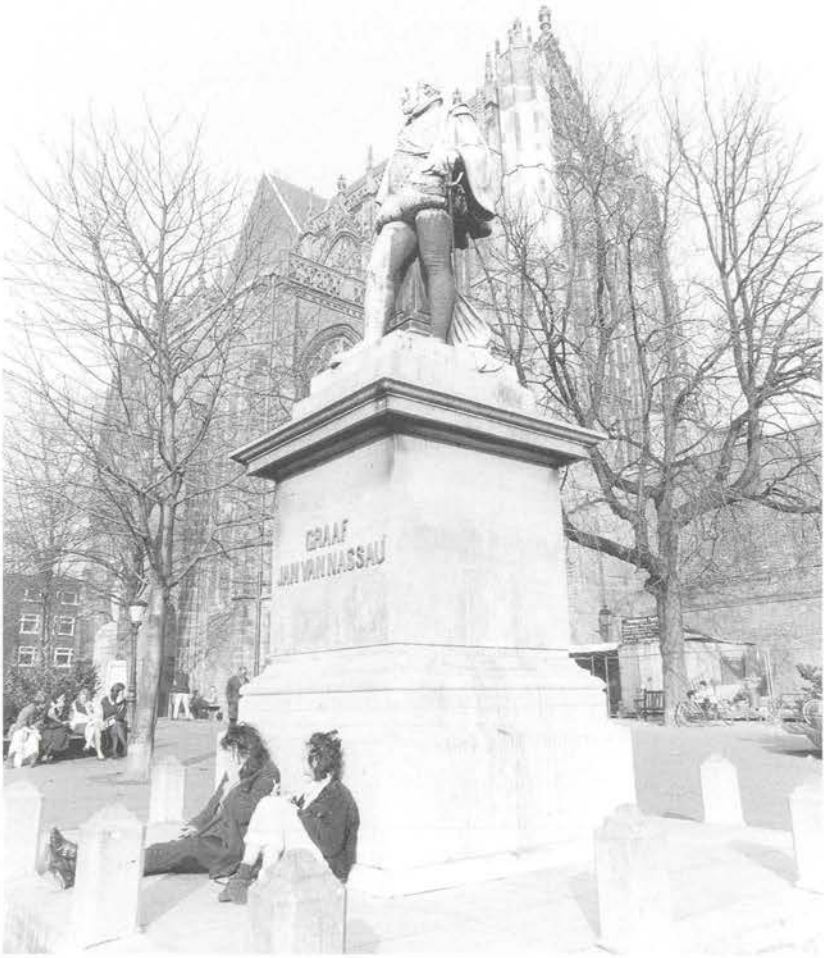
Bij dit nationalisme kan men een onderscheid maken tussen de staatskant en de natiekant. Over de staatskant spreekt men wanneer door dat nationalisme naties ontstaan, splijten of worden bevestigd. Dit is de politieke dimensie die echter gevoed wordt door een culturele dimensie. Deze culturele dimensie vormt de natiekant: in taal, etniciteit en een als gemeenschappelijk ondervonden verleden wordt deze ervaren. Een aantal theoretici heeft getracht een verklaring te vinden voor het feit dat het nationalisme in de negentiende eeuw een zo belangrijk fenomeen is geworden: natiestaten, waaronder Nederland, zijn erdoor ontstaan. Gellner past het nationalisme in een algemene moderniseringstheorie. Het wordt dan gekoppeld aan die ontwikkelingsfase waarin een land een sprong maakt van een traditionele maatschappij met een agrarisch karakter naar een moderne industriële samenleving met een vergaande arbeidsverdeling [4].

Hobsbawm ziet het nationalisme in de negentiende eeuw als een instrument in handen van de zich door democratie bedreigd voelende politieke elite. De band tussen volk en natie wordt gezien als een *civil religion*, een noodzakelijke voorwaarde tot behoud van de politieke constellatie in de negentiende eeuwse staat [5].

Hroch onderscheidt bij de ontwikkeling van het nationalisme drie fasen [6]. In de eerste fase kunnen we de nationale gedachte als culturele traditie beschouwen, zonder politieke boventonen. In de tweede fase wordt dit natiebesef actief gemobiliseerd door een groep uit de intelligentsia. In fase drie wordt het een massaverschijnsel. Ook lagere klassen en minderheden die zich politiek gaan emanciperen, worden gegrepen door het bewustzijn tot een unieke natie te behoren.

In Nederland heeft Van Sas zich over het nationalisme gebogen [7]. Hij onderscheidt twee kanten aan het proces van natievorming: een hard proces van staatsvorming en een zacht proces van natievorming. Dat zachte proces is volgens hem ook zelf weer tweezijdig: naast gestuurde natievorming van bovenaf, bijvoorbeeld via de school, is er ook een groeiend natiebesef van onderaf nodig. Beide zijn nauw met elkaar verbonden. Zonder een draagvlak in de natie en het rekening houden met de daar levende wensen, zal een natievormende overheidspolitiek niet levensvatbaar zijn. In dit proces van natievorming spelen mythen een belangrijke rol. Het nationale denken creëert zijn eigen verleden met eigen helden en legenden en verschaft de nieuwe natie zo een eigen identiteit. Natuurlijk moet er bij het scheppen of uitvinden van mythen wel sprake zijn van het inspelen op tendenties of behoeften in de maatschappij. Aan het eind van de achttiende eeuw ziet hij de nationale gedachte als culturele traditie, zonder politieke kanten, groeien. Deze culturele traditie is verbonden met de Verlichting. In het begin van de negentiende eeuw komt daar verandering in en wordt het natiebesef in Nederland actief gemobiliseerd door een groep uit de intelligentsia waartoe hij ook ambtenaren, onderwijzers en dominees rekent. De maatschappij tot Nut van 't Algemeen en de vele 'spectatoriale' geschriften [8] spelen daarbij een rol. Na de Franse tijd heerste er onder de patriotten en Orangisten een stemming van vergeven en verge-

ten. Door deze atmosfeer van verbroedering kreeg het Nut ook gelegenheid om de nationale cultuur te propageren. Als haar voornaamste taak zag ze de opvoeding van het volk tot staatsburgers, wat een onderdrukking van lokaal en regionaal besef ten gunste van een nationale oriëntatie veronderstelde. Na 1848 drukte een dominant liberalisme zijn stempel op de activiteiten van de staat. Overeenkomstig de ideeën van de liberalen diende de staat zich van bevoogding te onthouden: propaganda voor de nationale gedachte behoorde tot het domein van de samenleving en niet tot dat van de staat. De Rooms Katholieken die zich sinds 1848 emancipeerden, hadden ook warme gevoelens voor het vaderland, al was hun interpretatie van het verleden anders dan die van de protestanten: de Tachtig Jarige Oorlog had hun geen vrijheid gebracht, maar onderdrukking.

Standbeeld van Jan van Nassau op het Domplein door J.Th. Stracké. Fotodienst Het Utrechts Archief. Neg. nr L 4157.

Tot 1870 waren nationalistische emoties vooral opgetreden wanneer onze landsgrenzen werden bedreigd of aangetast. Dat was het geval geweest in 1812-1813 (bevrijding van de Franse overheersing), 1830 (afscheiding van België) en in de jaren 1866-1870 (Pruisische expansie). Vanaf de jaren 1870 veranderde er veel. Aanleidingen voor nationalistische emoties hadden weinig meer met dergelijke bedreigingen te maken. De verzuiling werd sterker en de democratisering diende zich aan. Er werden vraagtekens gezet achter de dominante positie van de gegoede burgerstand en verschillende cultuuridealen botsten op elkaar. Nationalisme kreeg een nieuwe betekenis: pacificatie van tegenstellingen, opwekken van gemeenschappelijke kracht in een periode van verdeeldheid.

Dit artikel wil achterhalen of bij de oprichting van het beeld van Jan van Nassau op het Domplein, nationalistische motieven een rol hebben gespeeld, en in hoeverre dat in overeenstemming is met de bovenstaande theorieën. Met dit beeld werd het sluiten van de Unie van Utrecht herdacht waarbij Jan van Nassau een belangrijke rol had gespeeld. Deze Unie was in 1579 bedoeld als een defensief verbond waarbij zeven opstandige gewesten in de Nederlanden zich verenigden tegen de Spanjaarden. Zonder dat de vergaderden in 1579 daar besef van hebben gehad, is de Unie van Utrecht uiteindelijk de grondslag van de Nederlandse staat geworden. Al snel na de totstandkoming van de Unie greep men er bij gebrek aan beter op terug als staatsregeling, en ze heeft als zodanig gedurende de hele periode van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden gefunctioneerd. Daarom kan men de Unie van Utrecht beschouwen als de grondslag van de Nederlandse staat die uit die Republiek is voortgekomen.

Een eerste poging tot oprichting van een monument

Al in 1829 werd ter gelegenheid van de tweehonderdvijftigste gedenkdag van de Unie van Utrecht het idee voor een nationaal gedenkteken geopperd [9]. De Utrechtse kerkhistoricus professor H.J. Royaards merkte toen in een herdenkingsrede op:

'De Geschiedenis vraagt van Nederland eene kleine schatting van hulde en eerbied aan het voorgeslacht: zij vraagt op het plein voor onze akademische gehoorzaal, als historisch gedenkteeken (...) eene eenvoudige eerzuil voor de Unie van Utrecht en voor Jan van Nassau, den bewerker der Unie' [10].

Veel gehoor vond hij niet, want pas zestien jaar later werd een dergelijk plan weer gelanceerd door dominee M.A. van der Bank. Deze stelde tijdens een vergadering van de sectie letterkunde, wijsbegeerte en geschiedenis van het Provinciaal Utrechtsch Genootschap voor, een standbeeld op te richten voor graaf Jan van Nassau 'als grondlegger en hoofdbewerker der Unie, welke meer dan twee eeuwen de hoeksteen was van ons staatsgebouw' [11]. Een commissie om de uitvoerbaarheid van het voorstel te onderzoeken, berichtte een jaar later dat een standbeeld te duur zou worden. Een eenvoudig gedenkteken voor de Unie van Utrecht leek echter wel haalbaar. De Amster-

Prof. dr H.J. Royaards (1794-1854). Silhouet ca. 1840 HUA IA Royaards, H.J. (1). Neg. nr C 50.923.

damse architect D.D. Büchler had, op verzoek van de commissie, een aantal tekeningen van zo'n gedenkteken gemaakt. De sectie ging hiermee accoord en de commissie werd uitgebreid met twee leden, onder wie Büchler. In 1847 werd in een verslag vermeld, dat het Neude de meest geschikte lokatie was voor het op te richten gedenkteken. Op verzoek van de commissie had Büchler een schets gemaakt van het monument, dat zou moeten bestaan uit een voetstuk waarop een rechtopstaande pijlenbundel geplaatst was met daaromheen een wimpel geslingerd met het opschrift 'Concordia res parvae crescunt, discordia maximae dilabuntur' [12]. Tijdens de algemene vergadering van het Genootschap was echter het enthousiasme niet zo groot en hoewel veel leden het plan positief beoordeelden, was men toch van mening, dat de uitwerking ervan 'minder regtstreeks tot den werkkring des genootschaps' behoorde. Daarom werd besloten het, 'althans vooreerst', niet uit te voeren. Van der Bank probeerde in 1848 nogmaals zijn plan aan de algemene vergadering voor te leggen, maar zijn verzoek werd afgewezen. Toen zocht hij andere wegen: tijdens een bezoek van Willem III aan de Domstad in 1853 richtte hij zich tot de koning met een adres, waarin hij er de aandacht op vestigde dat er in die stad geen monument bestond ter herdenking van de Unie van Utrecht. Hij bracht het vroegere plan daartoe in herinnering en vroeg de vorst een commissie in te stellen voor de oprichting van een dergelijk gedenkteken. Burgemeester en wethouders, die door de koning om advies waren gevraagd, namen naar aanleiding hiervan contact op met de directeuren van het Provinciaal Utrechtsch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen. Dezen konden, evenals in 1847, niet tot een eensluidende aanbeveling komen [13]. Zo liep ook deze laatste poging van Van der Bank op niets uit. Hij overleed in 1862.

Pas bij het naderen van het derde eeuwfeest van de Unie in 1879 werd het plan weer actueel. Een 'vertegenwoordiging' uit de provincie Utrecht wendde zich begin 1877, met een voorstel een standbeeld voor Jan van Nassau op te richten tot prins Hendrik, een broer van koning Willem III [14]. De prins antwoordde echter niet en de 'vertegenwoordiging' sloot zich aan bij het initiatief van ene Servaas van Rooyen, die in de zomer van dat jaar een advertentie plaatste, waarin mensen die de 300-jarige gedenkdag van de Unie van Utrecht niet ongevierd voorbij wilden laten gaan, werden opgeroepen zich bij hem te melden. Een van degenen die daarop reageerde, was Nicolaas Beets, sinds 1875

hoogleraar kerkgeschiedenis en christelijke ethiek aan de Universiteit van Utrecht en vanaf 1877 rector magnificus.

Tijdens een vergadering van belangstellenden in september 1877, die onder voorzitterschap stond van Beets, werd besloten een overkoepelende commissie in te stellen die de komende festiviteiten zou moeten organiseren. Professor W.G. Brill, hoogleraar Nederlands en geschiedenis, nam de taak op zich daarvoor geschikte personen te benaderen, die hij zocht onder de 'eerstewaardigheidsbeklederS in de provincie en in de stad Utrecht en (...) vertegenwoordigers der geslachten die blijkens die geschiedenis in vroegeren en lateren tijd steeds hebben meegewerkt ter verhoging, ter bevordering, ter handhaving van den onafhankelijken Staat der Nederlanden' [15].

Op 17 oktober 1877 werd de 'Hoofd-Commissie ter waardige viering in Jan. 1879 van het 3de Eeuwfeest van de Unie van Utrecht' ingesteld, die zesentwintig leden telde [16]. Een van haar eerste besluiten was het voorzitterschap aan te bieden aan Prins Hendrik, de al eerder genoemde broer van koning Willem III, omdat deze een rechtstreekse afstammeling van Jan van Nassau was en als Heer van Soestdijk tot de aanzienlijke burgers van de provincie behoorde. De prins aanvaardde het voorzitterschap na overleg met de koning. Vervolgens hield de hoofdcommissie zich bezig met de vraag op welke manier de Unie herdacht zou moeten worden, waarbij het idee om een monument op te richten weer werd opgenomen [17]. De samenstelling van de commissie werd begin december bekendgemaakt. Veel leden waren van adel en velen bekleedden hoge maatschappelijke functies, zoals Beets, die uit hoofde van zijn functie als rector magnificus was aangezocht [18]. Het ontbreken van vertegenwoordigers van de Utrechtse burgerij wekte de nodige opschudding. In een ingezonden brief in het Utrechtsch Dagblad vroeg een niet met name genoemde schrijver zich bijvoorbeeld af: 'Meent men, dat titels en praedikaten noodig zijn om gelden te verkrijgen tot stichting van een nationaal gedenkteeken?' [19]

Eenzelfde kritiek leefde bij sommige mensen die de vergadering in september hadden bijgewoond. Tijdens een volgende bijeenkomst, op 15 december, deed Brill verslag van zijn werkwijze. Hij merkte daarbij op dat hij de bezwaren tegen de samenstelling van de hoofdcommissie ook had vernomen, maar dat hij ervan overtuigd was dat die uit de weg geruimd konden worden door een 'eenvoudigen ontleding van den aard der commissie'. Zijn verklaring luidde als volgt: 'Zij bestaat uit leden der 1e Kamer, leden der 2e Kamer en leden der Provinciale Staten, mannen derhalve die hun naam en kwaliteit dank weten aan de burgerij. Dat zijn de natuurlijke vertegenwoordigers van de burgerij.' In de hierop volgende discussie bleek bij de aanwezigen nogal wat verschil van mening te bestaan over de juiste inhoud van de opdracht die aan Brill gegeven was. Men betreurde het echter wel algemeen dat de burgerij niet vertegenwoordigd was in de hoofdcommissie. Desondanks werd besloten niet meer te proberen hieraan nog iets te veranderen, en in het gebeurde te berusten [20].

De hoofdcommissie was inmiddels al met haar werkzaamheden begonnen en had uit haar midden een Commissie van Uitvoering gevormd [21]. Deze stelde de tekst op van een circulaire, die aan de Nederlandse gemeenten werd rondgestuurd Daarin werd opgeroepen tot het instellen van subcommissies die zowel de viering van de herdenking in hun woonplaatsen zouden moeten regelen, alsook geld inzamelen voor het nationaal gedenkteken dat in Utrecht opgericht zou worden.

Op 24 december 1877 vergaderde de commissie over de vraag waar het monument het best geplaatst kon worden en welke vorm het zou moeten krijgen. Beets legde onverwachts een al tamelijk ver uitgewerkt plan voor. Om een beter idee te krijgen had Beets een van zijn zoons een model laten maken, dat de commissieleden bij hem thuis konden komen bekijken. Op een vergadering begin februari 1878 bleek de commissie ingenomen te zijn met de 'hoofdgedachte' van Beets' ontwerp. Op diens voorstel werd vervolgens besloten de architect J.F. Nieuwenhuis, die onder andere belast was met de restauratie van de Domkerk, te vragen een aantal tekeningen naar het ontwerp te maken en een kostenberekening op te stellen. Deze zouden dan op 6 april aan de algemene vergadering kunnen worden voorgelegd. De hoofdcommissie had voor die algemene vergadering ook de afgevaardigden van de subcommissies uit alle provinciehoofdsteden en uit Amsterdam en Rotterdam uitgenodigd om haar terzijde te staan bij haar werkzaamheden. Alleen Den Bosch, dat destijds bij de Unie van Utrecht geweigerd was, en Maastricht waar de zaak niet 'in den geest' van de bevolking viel, werden niet uitgenodigd [22]. Met deze uitbreiding met plaatselijke commissies kwam men enigszins tegemoet aan de al eerder genoemde kritiek op de te eenzijdige samenstelling van de hoofdcommissie. Ook hoopte men, door andere delen van het land actief bij de voorbereidingen te betrekken, de algemene belangstelling te vergroten.

'Ontwerp van een monument ter eere van het 3e eeuwfeest der Unie van Utrecht' door F.J. Nieuwenhuis (1878) naar een idee van Nicolaas Beets. Tekening van E.F. Georges naar F.J. Nieuwenhuis. HUA HA T 77.4. Neg. nr C 50.925.

Op de vergadering van 6 april 1878 werd aan de afgevaardigden van de subcommissies het uitgewerkte plan ter beoordeling voorgelegd. Vóór het begin van de vergadering konden de afgevaardigden kennis nemen van de tekeningen en de memorie van toelichting, waarin het ontwerp en de ideeën die erin verwerkt waren als volgt beschreven stonden:

'De leidende gedachte is hierin een kolom (de Nederlandsche staat) samengesteld uit 7 kleinere

kolommen (de 7 provinciën die aan de Unie van Utrecht deelnamen voorstellende, en als zoodanig gekarakteriseerd door de wapenschilden der provinciën) welke kolom het beeld der Vrijheid omhoog houdt.. . Als onderbouw komt .... een breed achtkant waarvan op 7 zijden de namen der 7 provinciën geschreven zijn, terwijl de 8e zijde, tevens de ingangzijde voor de kolom vormende, het opschrift Oranje Nassau of Jan v. Nassau zoude kunnen bekomen. Vier leeuwen op dezen onderbouw geplaatst die de afgeworpen ketenen in den bek houdende, daarmee den toegang afsluiten, bewakende aanranding der vrijheid. De leeuw boven den ingang is in staande houding gedacht met het wapenschild van Oranje Nassau'[23].

In de zuil was een trap geprojecteerd, waarmee men de omloop onder het beeld zou kunnen bereiken en genieten van het uitzicht over het Lepelenburg, waar de commissie onder het voorbehoud dat het gemeentebestuur daarmee zou instemmen, het gedenkteken wilde oprichten.

Op deze vergadering van de hoofdcommissie deed de afgevaardigde van Amsterdam de suggestie om het beeld van de vrijheid te vervangen door een standbeeld voor Jan van Nassau. Daarop verklaarde de Rotterdamse afgevaardigde dat hij in de veronderstelling verkeerd had, dat er een standbeeld voor de graaf werd opgericht, maar dat hij inzag dat dit niet op het aan de vergadering getoonde voetstuk paste. De zwaarste kritiek kwam echter van een lid van de hoofdcommissie, die het hele ontwerp wegens 'karakterloosheid' afkeurde en voorstelde ervoor in de plaats een voetstuk met levensgrote beelden van de 'bewerkers' van de Unie op te richten[24]. Na deze opmerkingen mocht Beets zijn ontwerp verdedigen:

'Het is niet een beeld voor Jan van Nassau dat thans het onderwerp der beraadslagingen uitmaakt, maar een beeld, een gedenkteeken voor de Unie niet alleen voor het begin maar voor de gansche Unie: indien men de voorkeur aan ene groep zou willen geven dan gaat men van een gansch ander denkbeeld uit, dan moet er iets anders komen en kan dit ontwerp daartoe niet vervormd worden. De leeuw moet als de bewaker van de geheele Staat der Nederlanden daar in een imposante houding zijne plaats vinden.'

Hierna vond de stemming plaats, waarbij het voorgelegde ontwerp met 23 tegen 2 stemmen werd aangenomen. Op dezelfde vergadering werd ook vastgesteld, dat het leggen van de eerste steen van het monument op 23 januari 1879, de gedenkdag, zou plaats vinden.

Het geheel zou wel kostbaar worden. Omdat het volgens de memorie van toelichting 'niet voor jaren, maar voor eeuwen' gebouwd zou worden, was het belangrijk duurzame materialen te gebruiken. De kosten werden beraamd op *f* 102.000 of *f* 73.000 of zelfs *f* 59.000, al naar gelang de gebruikte steensoort. De subcommissies waren ingesteld om landelijk in te zamelen met het oog op het landelijk belang van de Unie van Utrecht. Maar de feestviering, besloot de vergadering, zou beperkt blijven tot de Domstad, die de kosten daarvan zelf zou moeten dragen.

Na deze bijeenkomst op 6 april 1878 werd in mei een circulaire verspreid, waarin werd

opgeroepen om bij te dragen om 'een gedenkteeken te doen verrijzen duurzaam van inhoud en schoon van vormen, dat tot de beschouwer spreekt en hem de overtuiging schenkt, dat de Nederlander niet alleen den moed, het beleid en de opoffering der vaderen weet te waardeeren, en de vereeniging onder het Huis van Oranje tot stand gebracht op hoogen prijs stelt, maar tevens een diep gevoel heeft voor alles wat schoon en harmonisch is, en het licht der Kunst dat in de 17de eeuw onder de Unie van Utrecht zoo glansrijk schitterde, ook thans nog onder het koninkrijk der Nederlanden uitblinkt' [25].

Hoewel iedere Nederlander aan het monument kon bijdragen, leek het de Amsterdamse subcommissie verstandiger alleen die mensen te benaderen 'bij wie men verwachten kan dat zij eenig begrip hebben van hetgeen de Unie voor ons vaderland is geweest.' Het Amsterdamse commissielid zag het somber in of er wel genoeg geld bijeengebracht kon worden, want, merkte hij op: 'Veel sympathie is er niet' [26]. Misschien kwam dat omdat het ging om de herdenking van een vrij abstracte gebeurtenis, die waarschijnlijk lang niet iedereen aansprak. Ook in Utrecht koos men voor een gerichte aanpak: daar werden alleen de mensen met kiesrecht aangesproken. Desondanks viel de opbrengst erg tegen, in november 1878 had men landelijk nog maar bijna ƒ 14.000 bij elkaar, waaruit de voorzitter van de commissie van uitvoering op de vergadering van 23-11-1878 concludeerde dat het plan 'geene sympathie bij de natie' had ontmoet. Hij stelde daarom voor de hoofdcommissie te adviseren 'van de zaak af te zien' en de ontvangen gelden te retourneren. De overige leden stemden hiermee, zij het 'met groot leedweezen', in [27]. Nog drie jaar later meldde het *Nieuws van de Dag* van 5 september 1881 dat op een reünie van oud-strijders was herinnerd aan het allertreurigst mislukken van de herdenking der Unie van Utrecht.

'Maar dat had misschien een zeer gegronde reden. De Unie was iets abstracts, iets grondwetachtigs. En voor zulke dingen schijnen alleen onze Kamerleden bijzonder hart te hebben. Het volk wil iets concreets, het sluit zich het gemakkelijkst aan bepaalde feiten en liever aan personen. Zoo zijn groote en kleine kinderen. Het wil ook het liefst zoo dicht mogelijk bij het heden blijven. Feiten, drie en meer eeuwen geleden, kunnen moeilijk belangstelling, hoogst zelden geestdrift wekken, tenzij men ze kan vastknoopen aan een eminente persoonlijkheid.'

De Prins-voorzitter overleed op 13 januari, tien dagen vóór de eigenlijke herdenkingsdag. Daardoor kon er geen sprake zijn van een grote feestelijke viering. Daarnaast viel de uiteindelijke opbrengst van de inzameling erg tegen: er was slechts ƒ 16.292,52 bijeengebracht, waarvan de helft uit Utrecht afkomstig was. Op 22 februari 1879 belegde de hoofdcommissie nogmaals een vergadering in Utrecht met de afgevaardigden van de plaatselijke commissies. Daar werd met elf tegen acht stemmen besloten, het idee van de oprichting van een monument te laten varen en het geld terug te geven aan de plaatselijke commissies.

Er klonken proteststemmen tegen de onverschilligheid van de bevolking tegenover de

herdenking. In een anoniem, ongedateerd artikel wordt met verontwaardiging vermeld dat 'Velen in den lande tamelijk koud en onverschillig voor 't verleden (zijn)... Het verraadt volslagen gemis aan het warme nationaliteitsgevoel, 't welk met kinderlijken eerbied op het leven en strijden der voorgeslachten terugziet; gemis aan dien kloeken volkszin, die het heden wijdt aan al wat schoon en goed is, en de toekomst weet te beheerschen, door de historiebladen aan het jonge geslacht voor te houden' [28]. Maar het afgelasten van de door de hoofdcommissie geplande festiviteiten betekende niet dat er helemaal geen aandacht aan de herdenking werd geschonken. Op 23 januari waren er bijvoorbeeld in Tivoli een bal, een concert en tableaux vivants [29]. De tableaux vivants stelden allegorische taferelen uit de geschiedenis voor: de Wet der Unie, Koophandel en Zeevaart en Mars temidden van de kring der Goden; het hoogtepunt was de intocht van graaf Jan van Nassau. Rond diezelfde datum had de sigarenhandelaar Van Looy het model van de Uniezuil in zijn etalage aan de Oude Gracht tentoongesteld, waar veel Utrechters het 'met genoegen in oogen schouw' namen. Het *Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad* van 23 januari 1879 verscheen met een rouwrand en belichtte in een kort hoofdartikel de betekenis van de Unie. Vermeld werd ook dat de correspondent van de *Times* speciaal uit Berlijn was overgekomen om verslag uit te brengen van de feestelijkheden. Als troost voor zijn vergeefse moeite kreeg hij een gedenkpenning.

Het initiatief voor deze gedenkpenning was in oktober 1878 genomen door een aantal burgers die de herdenking van de Unie niet onopgemerkt voorbij wilden laten gaan [30]. Waarschijnlijk hebben zij gedacht dat zij die wel voor het monument hadden ingetekend op zijn minst met een herdenkingspenning - de initiatiefnemers spraken van medaille - beloond konden worden. Het was de bedoeling dat hij zou worden uitgereikt op de gedenkdag. Wegens het uitstel van de herdenking door de dood van Prins Hendrik wilde men die nu laten plaatsvinden op 5 mei. Op die dag zou prins Willem van Oranje in 1579 na veel aarzeling de Unie hebben ondertekend. Maar deze datum werd niet gehaald omdat men te lang moest wachten op koninklijke instemmming. De dood van de kroonprins in juni in Parijs was oorzaak van nieuw uitstel. Nu ontstond de vrees dat het jaar om zou zijn voordat de viering had plaats gevonden. Tot verrassing van het medaille-comité nam in augustus de Vereeniging tot Veredeling van Volksvermaken in Utrecht het initiatief voor een viering op 20 september in Tivoli [31].

Penning geslagen ter ere van de onthulling van het standbeeld van Jan van Nassau op het Domplein. 1879. Zilver. Centraal Museum Utrecht, Catalogus van het Historisch Museum (1928) 73. Voorzijde: Graaf Jan van Nassau stichter der Unie van Utrecht. Keerzijde: Dankbaarheid, Eendracht, Vrijheid. Foto Centraal Museum Utrecht. Neg. nr P12.

Van katholieke zijde protesteerde J.A. Alberdingk Thijm op 18 januari 1879 in het *Utrechts Dagblad:* 'Een aandachtige herlezing van de Unie van Utrecht zal het voor ieder duidelijk maken, waarom het mij bedenkelijk voorkomt, dat eenig Nederlandsch katholiek, die prijs stelt op zijn waardigheid, aan de viering van het eeuwfeest zou deelnemen. Ik eindig niet zonder de hoop uit te spreken, dat allengs de gelegenheden tot viering van nationale feesten, die de bevolking niet verdeelen maar hoe langer hoe inniger vereenigen, zich mogen vermenigvuldigen.'

Het *Utrechts Dagblad* reageerde daarop met een spijtbetuiging dat de heer Alberdingk Thijm zijn brief openbaar had gemaakt en sprak de hoop uit dat 'dergelijk opzweepen, dergelijk drijven (...) bij onze katholieke landgenooten geen sympathie (zou) vinden'[32].

Op 20 september 1879 vond de plechtige bijeenkomst plaats in het Gebouw van Kunsten en Wetenschappen. Voor de medaille hadden zich 133 inschrijvers opgegeven. Aan hen werd op deze bijeenkomst de medaille uitgereikt. Aan de ene zijde waren de buste van Graaf Jan van Nassau en het opschrift 'Stichter der Unie van Utrecht' aangebracht. Op de andere zijde stonden de motto's Dankbaarheid, Eendracht en Vrijheid en de jaartallen 1579-1879. Daar stond ook de Nederlandse leeuw met zwaard en pijlenbundel en om hem heen de elf sterren van de provinciën. Een van de belangrijkste initiatiefnemers, J.W. Schubart, arts en oud officier van gezondheid, sprak namens het feestcomité:

''t Is een behoefte voor elk Nederlander op de gedenkwaardige dagen zijner geschiedenis, het Vaderlandsch hart voelende kloppen, het met den mond uit te spreken, dat na de dankbaarheid aan hem, die alles bestuurt, diepe erkentelijkheid ons bezielt voor het fiere voorgeslacht dat onze vrijheid heeft bevochten en beveiligd, en aan ons te bewaren heeft overgegeven. Onder die voorzaten zijn het vooral de leden van ons geliefd vorstenhuis en in de eerste plaats de grondleggers onzer vrijheid, die wij steeds herdenken. Op het derde eeuwfeest der Unie van Utrecht herdenken alle weldenkenden met warme belangstelling en dankbaarheid het voorgeslacht, in de eerste plaats den grooten Willem, en daarbij zijne broeders, allen gevallen voor de zaak van het Vaderland, behalve één, wien wij op dezen Uniedag vooral hulde willen brengen[---]. Eenige warme harten hebben gemeend, den graaf te moeten vereeren door zijn beeld te doen slaan op den gedenkpenning, waarop met uitstekend talent zijn edel gelaat is aangebracht door den heer J.Ph.M. Menger.'[33].

A.J. Nijland (1826-1916). Foto (1896). HUA IA Nijland, A.J. (3). Neg. nr C 50.925.

Een historische tentoonstelling in K. & W. was ingericht door hoofdonderwijzer A.J. Nijland met historieplaten uit eigen verzameling. Een gipsen buste van Jan van Nassau, gemodelleerd door P.M.S. Swillens, werd in een aangrenzende zaal onthuld. In optocht trok men naar het stadhuis waar, na een toespraak door A.R. Ruitenschild, lid van het comité, de medailles werden aan geboden. Daarop vertrok men naar de Uniezaal, aula van de Universiteit, waar gespeecht werd door het kamerlid jhr J. Roëll, waarna men naar de firma Klokke in de Keistraat trok voor een feestmaal.

Het *Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad* gaf voor de gelegenheid een 'feestnommer' uit. Om de feestviering meer betekenis te geven, kregen onderwijzers, 'indien daartoe de nodige medewerking wordt verleend', feestplaten met verzoek die aan leerlingen uit te reiken en tevens de Unie te bespreken [34].

Het initiatief voor een beeld van Jan van Nassau

Tijdens het feestmaal bij de firma Klokke werd het idee geboren voor een echt bronzen beeld van Jan van Nassau. Een der aanwezigen bood spontaan ƒ 100.- aan, waarop een ander veronderstelde dat iedere deelnemer aan het uitbrengen van de penning graag het dubbele bedrag zou geven. Besloten werd dat het uitvoerend comité binnen zes weken de 133 deelnemers zou samenroepen [35].

Deze deelnemers vergaderden op 20 oktober 1879 over de oprichting van een standbeeld voor graaf Jan van Nassau binnen Utrecht in het Gebouw voor Kunsten en Wetenschappen [36]. J.W. Schubart opende de vergadering, waarna een commissie van uitvoering uit deelnemers in Utrecht werd aangewezen:

J.W. Schubart, oud-officier van gezondheid en arts, voorzitter
G.A. Hulsebos, conrector van het gymnasium, 1e secretaris
F.W. Klokke, commies bij het Muntcollege, 2e secretaris
Jhr K.A. Godin de Beaufort, lid Provinciale Staten en gemeenteraad, penningmeester
W.R. Boer, burgemeester van Utrecht
J.M. Enderlé, hoofdonderwijzer
J. Duyvis, lid gemeenteraad, koopman
E.C.U. de Balbian van Doorn, notaris
D. Ragay, rentmeester kroondomeinen en lid gemeenteraad
Y. van Nooten, ambtenaar Provinciaal Bestuur
A.R. Ruitenschild, predikant Nederlands Hervormde gemeente.

Later werden daar nog aan toegevoegd:

S.L. de Beer, industrieel, die in 1882 naar Amsterdam vertrok
Th.J. van Everdingen, oudste wijkmeester
C.R. Merkus, lid gemeenteraad, commies ter provinciale griffie
R. Mijsberg, kolonel-commandant Stedelijke Schutterij, koopman en drogist.

J.W. Schubart (1831-1897), de voorzitter van 'Het uitvoerend comité der hoofdcommissie voor het oprigten van een standbeeld voor graaf Jan van Nassau. Foto (1865). HUA IA Schubart, W.J. Neg. nr C 50.927.

De notulen van deze commissie melden een regelmatig bijeenkomen, waarbij de belangrijkste aandachtspunten waren het organiseren van een prijsvraag voor een ontwerp en het inzamelen van de benodigde gelden. Men verkreeg koninklijke toestemming voor de oprichting van het monument.

Voor de prijsvraag werd een jury benoemd, bestaande uit afgevaardigden van de Polytechnische School in Delft, Pulchri Studio in 's-Gravenhage, Arti et Amicitiae in Amsterdam, de Nederlandse Maatschappij voor Bouwkunde en van het genootschap Kunstliefde in Utrecht. In de *Staatscourant* werd de prijsvraag bekend gemaakt [37], waarop er in een groot aantal dag- en weekbladen bekendheid aan werd gegeven. Kunstenaars werden uitgenodigd een ontwerp te maken voor een beeld van Jan van Nassau, dat de aanleiding, namelijk de stichting van de Unie van Utrecht 300 jaar geleden, duidelijk zou doen uitkomen. De kosten mochten de dertig duizend gulden niet te boven gaan.

Op 24 september 1880 maakte de jury aan het uitvoerend comité bekend dat een prijs van *f* 500.- werd toegekend aan J.Th. Stracké, directeur van de Koninklijke School voor Nuttige en Beeldende Kunsten in Den Bosch. Deze had zijn ontwerp ingediend onder het motto 'Trouw en Standvastig'; het stelde Jan van Nassau voor 'in het moment na de ondertekening der Unie', in rustend staande houding. Op het voetstuk moest aan de voorzijde het familiewapen van Nassau worden aangebracht, links het wapen der Nederlanden en rechts dat der Unie. Aan de achterzijde zou in een inscriptie de toewijding van het Nederlands volk worden vermeld. De commissie besloot het ontwerp in andere steden op natuurlijke grootte in gips tentoon te stellen [38].

Het inzamelen van de benodigde gelden vroeg de meeste aandacht. Het ontwerp van Stracké zou in brons worden gegoten en was begroot op *f* 30.000, inclusief een stenen voetstuk. Leden van de koninklijke familie gaven persoonlijk bijdragen. De commissie besloot in grotere steden zelf personen uit te nodigen subcommissies te vormen om de benodigde gelden in te zamelen. De benaderde personen behoorden tot de aanzienlijke inwoners [39].

In kleinere gemeenten zou men het gemeentebestuur verzoeken zijn medewerking te verlenen. In tegenstelling tot het initiatief voor het eerst geplande beeld werd nu Maastricht wel benaderd. Ook in het buitenland zou men bekendheid geven aan het

initiatief. Zo werd de Gouverneur-Generaal van Nederlands Oost-Indië gevraagd zich voor de zaak in te zetten. In Duitsland werden in verschillende kranten advertenties gezet. De gezant in Londen had al gemeld dat zich in die stad een comité had gevormd. Op 12 november 1880 was daar ƒ 439,05 ingezameld. Uit vele steden in het buitenland kwamen giften. Soms, zoals bijvoorbeeld uit Shanghai, met een geringe bijdrage waarvoor men excuses aanbood, omdat de daar wonende Nederlanders 'dikwijls hulpbehoevend' waren. Uit Yokohama kwam 56 dollar, met de mededeling dat de meeste daar wonende Nederlanders 'sinds zij de schoolbanken verlaten hebben, den naam van graaf Jan van Nassau nooit meer gehoord hebben en over de verdiensten van Zijne Hoogheid als stichter der Unie van Utrecht weinig of niet hebben nagedacht.' Een artikel in Eigen Haard in 1883 meldt dat de commissie zich bewust was dat het bijeenbrengen van gelden geen eenvoudige taak was:

'Maar des te aangenamer zullen zij verrast geweest zijn door de levendige, hartelijke sympathie, de krachtige medewerking, die haar streven al spoedig vond. Van vele zijden, waarvan het niet verwacht was, - uit streken, waaraan niemand zou gedacht hebben, stroomden hun bijdragen toe. De eerste gift voor het standbeeld kwam uit St. Petersburg, en zij was de voorbode van meer andere uit alle oorden der wereld. Veel kwam uit Engeland, waar zelfs armen bijdragen leverden; uit vèrverwijderde oorden, uit Curaçao, uit San Francisco, uit Baraquilla in Zuid Amerika werd geld gezonden. En niet alleen Nederlanders, ook buitenlanders steunden de onderneming. Niet slechts zonden Duitschers uit Neuwied hunne giften maar zelfs een Fransche graaf uit Smyrna, een Atheens bankier achtten dit eene welkome gelegenheid om aan oud-Holland hunne hulde te brengen' [40].

In Utrecht wilde men eerst geld vragen aan de Commissaris van de Koning, baron de Vos van Steenwijk, waarna men zich tot de andere aanzienlijken zou wenden. Verder besloot men onder de bevolking per wijk inzamelingen te houden. In veel plaatselijke kranten verscheen een oproep om een bijdrage te leveren. Als voorbeeld een oproep in de *Weesper Courant* van 6 juni 1880:

'De oprichting, binnen Utrecht, van een standbeeld van Graaf Jan van Nassau, den Stadhouder van Gelderland, - die de hoofdbewerker was der voor ons zelfstandig volksbestaan den grondslag gelegd hebbende Unie van Utrecht, - is een uitgesproken wensch, welke hare verwezenlijking nadert. Een comité is tot dat doel te Utrecht werkzaam en vraagt de ondersteuning van alle Nederlanders, die een warm hart voor Oranje en onze geschiedenis hebben. Een som van ƒ 30.000 zal noodig zijn. Wij gelooven, dat het voldoende is, dit mede te deelen, om velen op te wekken een steentje bij te dragen voor een blijk van waardeering der vele ten behoeve van ons land door Graaf Jan van Nassau gebrachte offers, die zijn goederen verkocht of verpandde en bovendien nog in schulden geraakte, welke te zamen meer dan ƒ 600.000 beliepen' [41].

Toch duurde het geruime tijd voor de benodigde gelden bijeen waren.

Een eindverantwoording met een lijst van bijdragen, zoals die is uitgegeven door de

commissie voor het beeld in Heiligerlee [42], is helaas niet te vinden. Wel is een aantal stortingsbewijzen bewaard gebleven, waaruit blijkt dat bijdragen uit het hele land kwamen, ook - zij het minder dan uit het midden van het land - uit Noord Brabant en Limburg. Maar daar kan men geen totaalbeeld door krijgen; de stortingen van grote steden zijn bijvoorbeeld niet terug te vinden. Wel worden in Utrecht de ingezamelde gelden per wijk vermeld [43]. Omdat echter de wijken geen homogeen karakter hadden [44], is er over de sociale gelaagdheid van degenen die een bijdrage afstonden, weinig te zeggen.

De onthulling

In 1883 naderde het beeld zijn voltooiing. De onthulling werd vastgesteld op 15 oktober 1883 en werd door de commissie groots voorbereid. Belangrijk was natuurlijk de aanwezigheid van koning Willem III. Het duurde lang voordat men daar zekerheid over had, maar op de vergadering van 2 oktober was die er. In april was al begonnen met het repeteren van een feestcantate. Deze was gecomponeerd door Richard Hol op tekst van A.J. Servaas van Rooijen, die bij de tekst de volgende toelichting gaf:

'Daar ik bij het dichten dezer cantate voornamelijk het oog heb gehad op een volksfeest, - een oud vaderlandsch volksfeest in den waren zin des woords, een volksfeest, zooals wij zóó dikwijls met Oranje gevierd hebben, meende ik zoo bevattelijk mogelijk te mogen zijn. Daarom laschte ik ook in: de dichtvormen der drie volksliederen bij uitnemendheid, ja durfde met een paar coupletten van het bekende lied van onze Tollens te sluiten. De componist heeft mijn bedoeling volkomen begrepen en de aangegeven melodieën behouden. Ik hoop, dat wij beiden er in geslaagd zijn om door de uitvoering, en het verder bekend worden van dichtstuk en toonzetting, de liefde voor vorst en vaderland te verfrisschen, te verlevendigen en te versterken!' [45].

A.R. Ruitenschild, de feestredenaar bij de onthulling van het beeld van Jan van Nassau in 1883. Foto M. Verveer (1876). HUA IA Ruitenschild, A.R. (3). Neg. nr C 50.924.

Het beeld zou worden onthuld op het Oud-Munsterkerkhof, het zuidelijk deel van het tegenwoordige Domplein, vlakbij de zaal waarin de Unie was gesloten. Koning Willem III en koningin Emma werden aan het Rijnspoorstation ontvangen door de Commissaris van de Koning 's Jacob en burgemeester Boer van Utrecht. Schubart sprak namens het feestcomité, waarna men per rijtuig in optocht naar het feestterrein ging. Langs de route waren

erepoorten en vele versieringen aangebracht, waarbij groenguirlandes en bloemen waren verwerkt en koninklijke monogrammen, wapenspreuken en jaartallen waren aangebracht. De firma Sinkel op de Oude Gracht had 3000 meter oranje lint voor kokardes en strikken uitgereikt. Op het Domplein was aan de zuidzijde een tribune opgesteld, waar de koning en koningin met hun gevolg konden plaats nemen. Alleen kinderen die moesten zingen mochten gratis op het feestterrein, alle anderen moesten ƒ 2.50 betalen, waarbij als voorwaarde werd gesteld dat men in 'officiëel costuum' zou komen. Aanwezig waren ook Eerste Minister Heemskerk en de voorzitters van de Eerste en Tweede Kamer. Schubart sprak het openingswoord, waarna een gemengd kinderkoor het Wilhelmus ten gehore bracht. Het commissielid Ruitenschild hield een rede:

'Hier staan wij op denzelfden grond, waar voor drie eeuwen het verbond werd gesloten, dat ons volk vrij en groot onder de volken van Europa heeft gemaakt. Hier zijn wij voor het aangezicht des Konings als kinderen van hetzelfde vaderland vereenigd, vereenigd door de leus, waarin het voorgeslacht machtig, ja onoverwinnelijk was: Voor God, voor Oranje en Nederland! Hier treedt al wat ons onderling verdeelt terug voor het gevoel van reine vreugde, die onze borst doorstroomt. Onze ogen mogen het zien, dat althans iets van de schuld der dankbaarheid wordt afgedaan aan Graaf Jan van Nassau. Zij heeft weerklank gevonden de stem, die den landgenoot opriep, om dien heiligen volksplicht te vervullen, en zelfs de Nederlander, die ver van het lieve vaderland in vreemde oorden woonde, heeft de trouw niet verloochend aan den doorluchtigen vorst, die de stichter, de ziel, de held der Unie geweest is...' [46].

Halverwege onderbrak hij de redevoering, waarop na een wenk van Zijne Majesteit, de heer Schubart het kleed wegtrok. Onderwijl zong het kinderkoor een cantate van Bronsveld. De heer Ruitenschild vervolgde zijn redevoering:

'Het is geschied. Het standbeeld, opgericht door Nederlandsche dankbaarheid en trouw, is onthuld voor het oog des Konings. Koning en volk hebben alzoo te zamen hulde gebracht aan dien edelen uit het voorgeslacht, aan wien, met zijn vorstelijke broeder vereenigd, Nederland naast God zijn volksbestaan heeft te danken...'

Hierop zongen de kinderen het 'Wien Neêrlands Bloed'. Schubart droeg daarna het beeld aan de gemeente over, waarbij hij sprak: 'Het is goed dat in deze dagen zulk een beeld daar staat, ook als een bewijs dat Nederlanders, al zijn zij verre van hun vaderland, niet vergeten wat zij aan het Huis van Oranje te danken hebben' [47].

De koning kreeg een krans aangeboden namens de commissie om deze aan het beeld te hechten. Het *Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad* van 15 oktober berichtte:

'Hij begaf zich naar het beeld, waar hij diep aangedaan herhaaldelijk de krans kuste. Dat was een ogenblik vol geestdrift. De hoerah's, die bij het vallen van het kleed oprezen verdubbelden en werden nog luider en krachtiger toen ook Z.M. het hoofd ontblootte en met de juichtoonen der menigte instemde.'

Daarna mocht een leerling van de H.B.S. ook een krans ophangen. Het muziekkorps van de schutterij bracht het Nassaulied ten gehore.

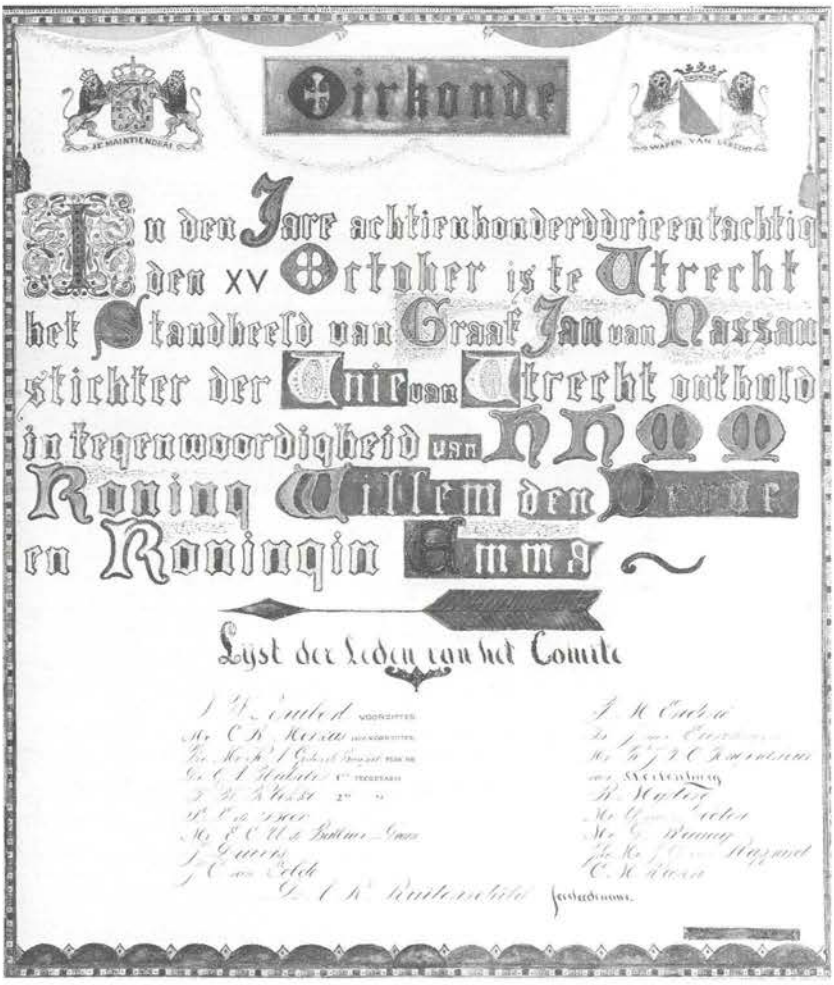

De onthulling van het standbeeld van graaf Jan van Nassau in aanwezigheid van koning Willem III en koningin Emma op 15 oktober 1883. De koning staat geheel links op de voorgrond. Foto P. Baarspul. HUA HA T 83.6. Neg. nr C 11.356.

Hierop begaf het gezelschap zich naar de Uniezaal waar een oorkonde werd ondertekend. Vervolgens ging men naar het Paushuis, waar de koning als huldeblijk van de Utrechtse burgerij een kastje van ebbenhout met zilver gemonteerd kreeg aangeboden. In het kastje zaten Utrechtse stadsgezichten en de namen van hen die het huldeblijk hadden gefinancierd. Met een 'smakelijk déjeuner' werd de ochtend besloten.
Op het Lucasbolwerk en het Vredenburg werden muziekuitvoeringen gehouden. De mensenmassa die daar op de been was, werd 'aangenaam beziggehouden'. Na een feestconcert in Tivoli, waar o.a. de cantate van Richard Hol werd uitgevoerd, en een feestmaal voor het standbeeld-comité werd het geheel besloten met een groot vuurwerk op het Vredenburg.
Na deze feestdag kwam de commissie nog een paar keer bijeen. Een uiteindelijk tekort van *f* 1000.-, kon uit een waarborgfonds worden betaald [18].

De invloed van nationalistische motieven

In hoeverre hebben bij deze geschiedenis nationalistische motieven meegespeeld?
In de negentiende eeuw groeide het besef bij de Nederlandse bevolking dat men deel uitmaakte van de natiestaat Nederland. Vooral in de tweede helft van die eeuw werd dat een bewustzijn dat niet alleen bij de intellectuele elite leefde. Al bestond er een grote politieke, economische en sociale kloof tussen de hogere burgerij en de overige

Oorkonde ter gelegenheid van de onthulling van het standbeeld van graaf Jan van Nassau op 15 oktober 1883 in aanwezigheid van koning Willem III en koningin Emma. Tekening J. Haring. HUA HA T 83.8. Neg. nr C 15.252.

bevolking, het besef samen deel uit te maken van het Nederlandse vaderland was ook bij het volk aanwezig. Gesteld kan worden dat juist dit besef de groeiende sociale tegenstellingen en ook de steeds sterker wordende verzuiling heeft helpen overbruggen. De Oranjes hebben daarbij een belangrijke nationale symboolfunctie gehad. Met name in het laatste kwart van de negentiende eeuw kregen de Oranjes als symbool steeds meer aandacht. Niet voor niets zal prins Hendrik voorzitter van de eerste commissie geweest zijn. En de aanwezigheid van de koning bij de onthulling van het monument gaf daar een extra dimensie aan.

Dat niet alleen de elite zich geroepen voelde de herinnering aan de Unie van Utrecht levend te houden, blijkt al uit de protesten in 1877 tegen de te elitaire samenstelling van de commissie voor het eerst geplande monument. Ook de proteststemmen tegen de onverschilligheid voor het verleden, en de initiatieven om aan de eigenlijke gedenk-

dag van de Unie toch een feestelijke tint te geven, tonen dat velen zich toch bewust waren van de historische betekenis van de Unie.

Hoe belangrijk de nationale symboolfunctie van de Oranjes was, blijkt wel uit de bijval die er kwam voor het beeld van Jan van Nassau, die immers de directe voorvader van ons vorstenhuis is, tegenover het weinige enthousiasme voor de 'abstracte' zuil. In een tijd van verzuiling was de herdenking van de Unie voor de Rooms-Katholieken geen reden tot feestvieren, omdat voor hen met het begin der Opstand de onderdrukking was begonnen. Het ingezonden stuk van J.A. Alberdingk Thijm laat aan duidelijkheid niets te wensen over. Toch wenste ook Alberdingk Thijm nationale feesten te vieren die de bevolking inniger zouden verenigen. En uitdrukkelijk uitten de katholieken hun aanhankelijkheid aan het Huis van Oranje. Waarschijnlijk dat de commissie voor het beeld van Jan van Nassau, de voorvader van koning Willem III, daarom ook niet aarzelde om deze keer Maastricht, waar de katholieken een zeer grote meerderheid hadden, wel te benaderen. De bijdragen die uit Noord Brabant en Limburg kwamen, tonen dat men daar ook positief tegenover het initiatief stond.

Onder de leden van de commissie waarvan dat was na te gaan, waren geen Rooms Katholieken; wel vindt men onder de protestanten vele denominaties.

Een beeld van de hele bevolking?

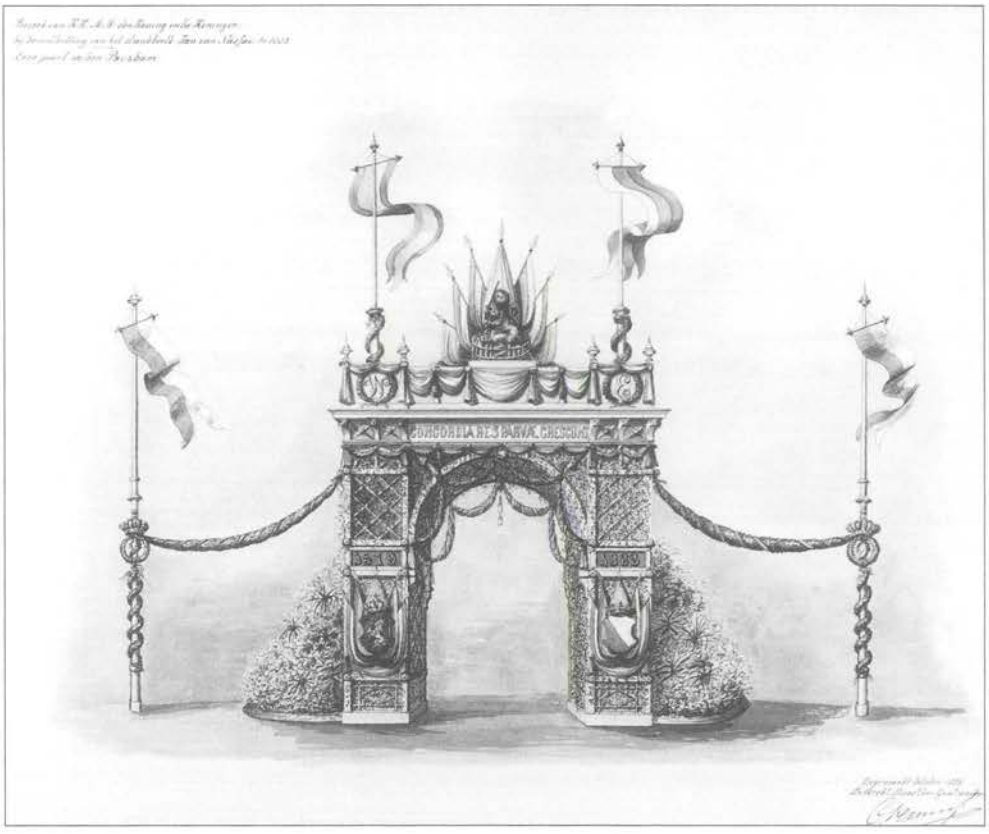
Is nu de conclusie gerechtvaardigd dat hier sprake is van een initiatief dat door een groot deel van de bevolking werd gedragen?

Kijkt men naar de samenstelling van de commissie onder leiding van J.W. Schubart, dan is op te merken dat, in tegenstelling tot de eerste elitaire commissie, er nu ook leden tot wat men de sub-elite zou kunnen noemen toe behoorden: een schoolhoofd, een industrieel, een koopman. Misschien kan zelfs gesteld worden dat met het lidmaatschap van het oudste wijkmeester er ook iemand van het 'gewone volk' toe behoorde. Hier was in ieder geval een commissie aan het werk die zich vertegenwoordiger voelde van de bevolking van Utrecht. Dat men zich voor het vormen van subcommissies in andere grote steden tot de elite wendde, is niet verwonderlijk: dat waren de personen die geld hadden. In de kleinere gemeenten werd het gemeentebestuur benaderd, waarschijnlijk had men daar geen relaties. Duidelijk was het de bedoeling de hele bevolking erbij te betrekken.

Helaas is nergens vermeld hoe het bijeenbrengen

De erepoort op de Pausdam gezien naar de Trans. Foto P. Baarspul. HUA HA T 83.14. Neg. nr C 50.928.

De erepoort op de Pausdam. Ontwerp door C. Vermeijs, oktober 1883. De tekst linksboven luidt: 'Bezoek van HHMM den Koning en de Koningin bij de onthulling van het standbeeld Jan van Nassau in 1883. Eerepoort op den Pausdam'. Rechtsonder: 'Opgemaakt October 1883. De Architect Directeur der Gemeentewerken [w.g.] C. Vermeijs. HUA HA T 83.12. Neg. nr C 15.250.

van de benodigde gelden in zijn werk ging of tot wie men zich om een bijdrage wendde. Ook wat betreft de bijdragen uit de wijken in Utrecht is het moeilijk te beoordelen welke mensen geld gaven. In wijk C, een echte volkswijk, werd ƒ 128,50 opgehaald. De bevolking van deze wijk was uitgesproken orangistisch, en droeg het initiatief een warm hart toe.

De gevraagde ƒ 2,50 entree voor het feestterrein zal voor het gewone volk een te hoog bedrag zijn geweest, te meer omdat ook nog een 'officiëel costuum' vereist was. De muziekuitvoeringen op het Lucasbolwerk en het Vredenburg voor de bevolking en ook het grote vuurwerk geven de bedoeling weer om er een waar volksfeest van te maken. De pers spreekt daarbij van de mensenmassa die op de been was:

'Volle straten, eene groote levendige menigte in feestgewaad gekleed en met oranje gesierd, vlaggen op den Domtoren en uit bijna alle woningen, groen en bloemen vóór en op en tegen de huizen van alle voornaamste straten, eene eerepoort aan de Willemsbrug en eene dito, maar veel fraaier aan Paushuizen, het carillon van den Dom, het gejubel van ons altijd oranjegezinde volk, kondigden aan ieder die het nog niet

weten mocht aan, dat onze Koning en HD. gemalin onze stad zouden komen bezoeken. Vooral langs den weg, dien de koninklijke stoet zou volgen, was het al vroeg in den morgen zeer levendig'[49].

Ook de toelichting van Servaas van Rooijen bij de tekst voor de feestcantate spreekt van een 'vaderlandsch volksfeest'. Al zal lang niet iedereen die aanwezig was zich bewust zijn geweest van de historische betekenis, de commissie had in ieder geval de intentie die aan zoveel mogelijk mensen duidelijk te maken. Dat was ook het geval bij de feestplaten die in het onderwijs werden uitgedeeld: de leerlingen moesten de betekenis van de Unie begrijpen. Het onderwijs speelde een belangrijke rol bij de opvoeding tot ware vaderlanders.

Zijn theorieën over nationalisme hier van toepassing?

Volgens de theorieën over nationalisme stelde Gellner dat het nationalisme pas echt wortel schiet in een gemoderniseerde industriële samenleving, waar een culturele en linguïstische homogeniteit bestaan. Een eigen cultuur, met natuurlijk de daarbij behorende eigen geschiedenis waren daarvoor voorwaarde. In Nederland begon in het laatste kwart van de negentiende eeuw de industriële revolutie. Nederland beantwoordt in deze periode aan Gellners theorie. Het willen benadrukken van de betekenis van de Unie van Utrecht waar de kiem voor het latere Nederland werd gelegd, geeft aan dat de initiatiefnemers voor het beeld van Jan van Nassau de eigen geschiedenis aan de bevolking tot voorbeeld wilden stellen. De benadering van alle delen van het land via burgemeesters of via subcommissies laat zien dat hier geen sprake meer is van louter regionale oriëntatie. Men was zich bewust van de betekenis voor het hele land.

Het Domplein omstreeks 1890 met het standbeeld van Jan van Nassau. Foto E.A. Blitz & Zn. HUA TA Domplein c. 1890 (2). Neg. nr C 50.929.

Niet duidelijk is of hier sprake is van een zich bedreigd voelende elite, waar Hobsbawm over spreekt. Toch is ook hier wel een zekere 'uitvinding' van tradities aan te wijzen: belangrijke historische gebeurtenissen moesten worden gevierd, in een koninkrijk dat pas sinds 1830 zijn definitieve constellatie had. Het belang van de Unie van Utrecht moest aanschouwelijk worden gemaakt, een *civil religion* moest ontstaan die een warm vaderlands gevoel kon opwekken. En hoe kon dat beter dan door middel van een beeld waar dagelijks vele mensen langs liepen?

Van Sas laat de derde fase van Hroch, waarin het nationalisme een massaverschijnsel wordt, plaats vinden in het laatste kwart van de negentiende eeuw. In het door hem gesignaleerde proces van zachte natievorming is hier duidelijk sprake van een groeiend natiebesef van onderaf. Dat noodzakelijke draagvlak in de natie is te herkennen in het initiatief tot en het werk voor het monument. Daarbij werd het eigen verleden met een eigen held tot een 'mythe' verheven die in Nederland de eigen identiteit moest bevestigen. En het was de bedoeling dat de hele bevolking zich hiervan bewust was.

De verschillende cultuuridealen werden met de verzuiling sterker, maar het nationalisme met zijn grote bindende kracht heeft de tegenstellingen gepacificeerd. Het beeld van Jan van Nassau heeft een steentje bijgedragen aan het vaderlands bewustzijn.

Gebruikte afkortingen

GAU Gemeentelijk Archief Utrecht

Bronnen

Gemeentearchief Amsterdam
- PA 40-3

Het Utrechts Archief
Archief Provinciaal Utrechts Genootschap (PUG)
- Verzameling bescheiden betreffende de herdenking van het derde eeuwfeest van de Unie van Utrecht.

Literatuur

Bank, 1989 ▸ Bank, J., *Het roemrijk vaderland, cultureel nationalisme in Nederland in de negentiende eeuw*, 's-Gravenhage 1989. Inaugurele rede RU Leiden.

Denig, 1995 ▸ Denig, C., *Utrecht van ancien régime tot nieuwe tijd. De bewoning van de Utrechtse binnenstad in haar ruimtelijke structuur 1793-1891*, Utrecht 1995.

Gellner, 1991 ▸ Gellner, E., *Nations and nationalism*, New York 1991.

Hobsbawm, 1990 ▸ Hobsbawm, E.J., *Nations and nationalism since 1789. Program, Myth, Reality*, Cambridge 1990.

Hroch, 1978 ▸ Hroch, M., 'Das Erwachen kleiner Nationen als Problem der komparativen sozialgeschichtlichen Forschung', in: H.A. Winkel (ed.), *Nationalismus*, Königstein 1978.

Lambrechtsen-Nas, 1997 ▸ Lambrechtsen-Nas, E., *Een beeld voor graaf Adolf. Een beeld als uiting van nationalisme*, Almelo 1997. Doctoraal scriptie Open Universiteit.

PUG, 1846 ▸ *Aanteekeningen van het verhandelde in de sectie-vergaderingen van het Utrechtsch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen ter gelegenheid van de algemene vergadering gehouden in het jaar 1845*, Utrecht 1846.

Sas, Van, 1992 ▸ Sas, N.C.F. van, 'De mythe Nederland', *De negentiende eeuw*, maart 1992.

Snoep, 1978 ▸ Snoep, D.P., 'De vieringen van de unie van Utrecht 1579-1929', *Jaarboek Oud-Utrecht 1978*, 192-213.

Wal, Van der, 1979 ▸ Wal, M. van der, *Zes monumenten uit de negentiende eeuw*, Amsterdam 1979. Doctoraal scriptie Universiteit van Amsterdam.

Wal, Van der, 1984 ▸ Wal, M. van der, 'Een kleine schatting van hulde en eerbied. De mislukte poging tot oprichting van een monument voor de Unie van Utrecht', in: *Met eigen ogen*. Opstellen aangeboden door leerlingen en medewerkers aan Hans L.C. Jaffé, Amsterdam 1984.

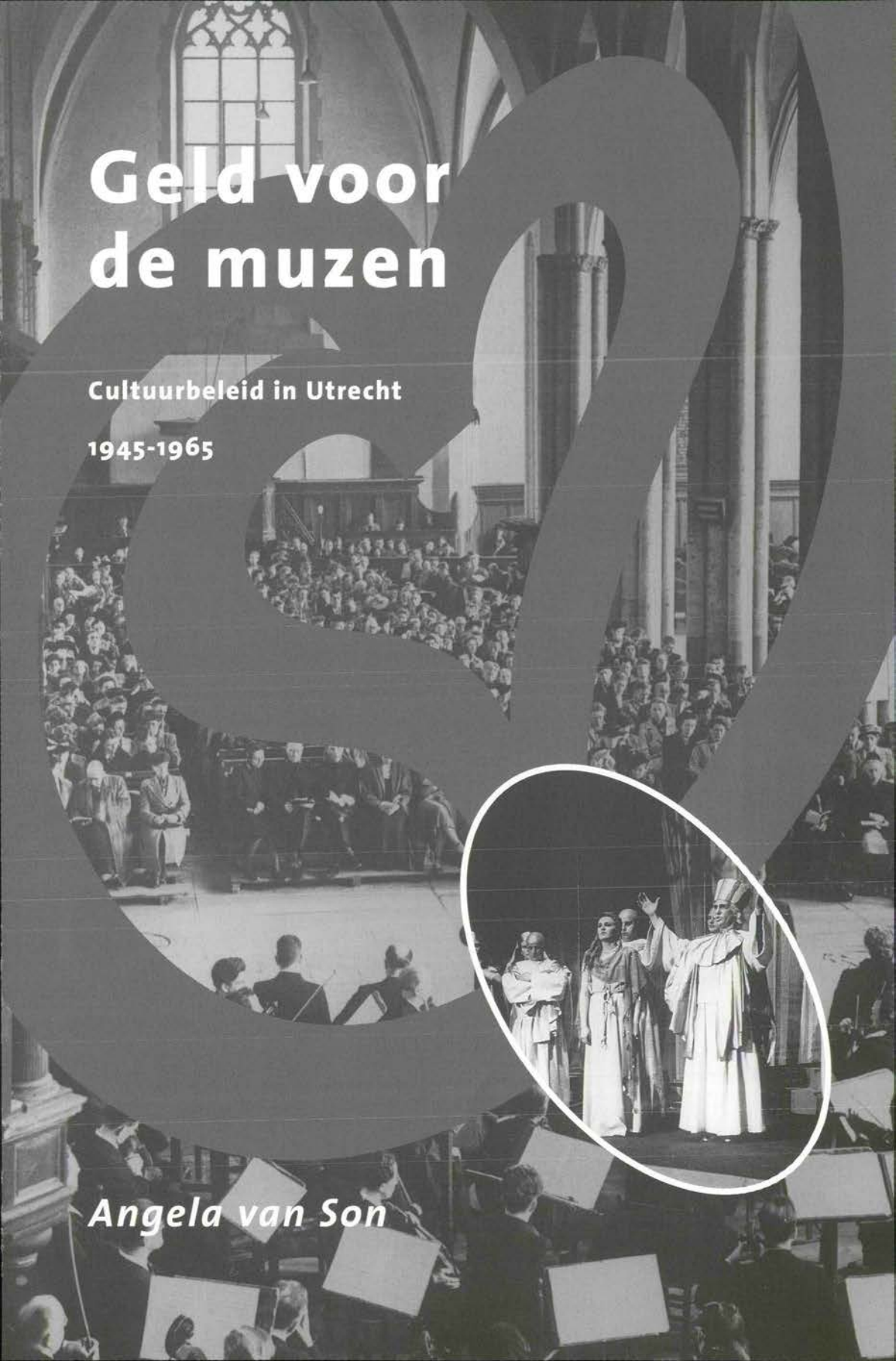
Noten

1 Wal, van der, 1979. De auteur heeft deze scriptie zeer ruimhartig ter beschikking gesteld. Daarvoor bedank ik haar hartelijk. Veel van de beschreven gegevens over het eerste initiatief zijn aan deze scriptie en aan Wal, van der, 1984 ontleend.
2 Bank, 1989, 9.
3 Lambrechtsen-Nas, 1997.
4 Gellner 1991, 6.
5 Hobsbawm 1990, 81-85.
6 Hroch 1978, 157-158.
7 Sas, van, 1992, 11 ev.
8 Spectatoriale geschriften waren 'morele' weekbladen waarin de cultuurgeest van de Verlichting belichaamd was. De artikelen hadden een beschouwend en didactisch karakter.
9 Wal, van der, 1984. GAU, Verzameling bescheiden herdenking Unie van Utrecht, I a 364.
10 Geciteerd in *Utrechts Provinciaal en Stedelijk Dagblad*, 29-9-1877.
11 PUG 1846, 49 in GAU, Archief PUG nrs 10 en 11. PUG 1846, 49.
12 Eendracht maakt kleine zaken groot, tweedracht maakt grote zaken kapot.
13 GAU, Archief PUG nrs 11-13. Brief van de Directeuren van het PUG aan B&W van Utrecht dd 24-10-1853.
14 Snoep 1978, 199.
15 Wal, van der, 1984, 139.
16 De commissie bestond uit: Prins Hendrik (voorzitter), E.C.U. van Doorn (vice-voorzitter), mr N.P.J. Kien, mr W.R. Boer, jhr mr J. Huydecoper van Maarsseveen, mr E. du Marchie van Voorthuijzen, J.N. Bastert, jhr mr J. Roëll, mr H.G. Römer, mr H. Royaards van Scherpenzeel, mr Y.I.H. de Kock, dr N. Beets, dr Th.W. Engelmann, mr I.H. Telders, I.P. Holtzchue, mr A.W. Wichers, jhr mr A.A. van Oldenbarneveld, gen. Witte Tullingh, mr W.R. baron van Tuyll van Serooskerken van Zuijlen, jhr E. van Weede van Dijkveld, G.C.D. d'Aumale baron van Hardenbroek, mr M.J.L. baron Taets van Amerongen van Renswoude, graaf van Limburg Stirum, E. baron van Lijnden, mr C. Th. baron van Boetzelaer, jhr mr M.M. van Asch van Wijck, C.A.L.H. van Heeckeren, mr A.R. Falck (secretaris).
17 Wal, van der, 1984, 139.
18 *Utrechts Provinciaal en Stedelijk Dagblad*, 4-12-1877.
19 Idem, 9-12-1877, tweede blad.
20 Idem, 17-12-1877.
21 Wal, van der, 1984, 140. De leden van de Commissie van Uitvoering waren E.C.U. van Doorn, mr W.R. Boer, dr N. Beets, jhr mr J. Huydecoper van Maarsseveen, mr H.G. Römer en mr A.R. Falck.
22 Wal, van der, 1979, 13-14.
23 Wal, van der, 1984, 140. 'Memorie van toelichting tot het ontwerp van een Monument ter Herinnering van het 3e Eeuwfeest der Unie van Utrecht'.
24 Wal, van der, 1984, 141. Het lid van de hoofdcommissie, baron Van Lijnden, beëindigde zijn lidmaatschap van de hoofdcommissie toen de algemene vergadering instemde met de uitvoering van Beets' ontwerp.
25 GAU, Verzameling Unie van Utrecht, VIII E 5, 20-9-1879.
26 Gemeente-archief Amsterdam, PA 40-3, brief van H.J. van Lennep, 7-4-1878.
27 Wal, van der, 1984, 141.
28 GAU, Verzameling Unie van Utrecht, VIII E 4, bijlage III, 23.
29 Snoep 1978, 201.
30 Idem, 201-202.
31 Idem, 201.
32 Idem, 201.
33 *Utrechts Provinciaal en Stedelijk Dagblad*, 21-9-1879.
34 GAU, Verzameling Unie van Utrecht, VIII E 5, circulaire.
35 *Utrechts Provinciaal en Stedelijk Dagblad*, 21-9-1879, tweede blad.
36 GAU, Verzameling Unie van Utrecht, V 388 F 1: notulen van de commissie van uitvoering van een monument voor Jan van Nassau. Hierna te noemen: notulen.
37 *Staatscourant* 90, 1880.
38 GAU, Verzameling Unie van Utrecht, V 388 F 1, notulen 28-9-1880.
39 Idem, notulen 20-2-1880. In Amsterdam werd bijvoorbeeld jhr Roëll benaderd en in Den Haag jhr Beelaerts van Blokland.
40 GAU, Verzameling Unie van Utrecht, VIII E 4; Eigen Haard 42 (1883), 516-518.
41 GAU, Verzameling Unie van Utrecht, V 388 F 2.
42 Lambrechtsen - Nas 1997, 60-63.

43 GAU, Verzameling Unie van Utrecht, V 388 F 3, bijlage 5.
Wijk A: ƒ 752,25.
Wijk B: ƒ 874,00.
Wijk C: ƒ 128,50.
Wijk D: ƒ 224,50.
Wijk E: ƒ 200,60.
Wijk F: ƒ 676,00.
Wijken G en H: ƒ 777,00. Van deze wijken wordt de opbrengst gezamenlijk vermeld.
Wijk J: ƒ 400,00.
Wijk M: ƒ 70,00.
44 Denig 1995, 17.
45 GAU, Verzameling Unie van Utrecht, VII E 5, circulaire.
46 Feestnommer behoorende bij het *Utrechts Provinciaal en Stedelijk Dagblad*, 15-10-1883.
47 *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 16-10-1883.
48 GAU, Verzameling Unie van Utrecht, notulen 2-1-1884.
49 Idem, notulen 16-10-1883.

Geld voor de muzen

Cultuurbeleid in Utrecht 1945-1965

Angela van Son

We zijn er aan gewend dat de overheid een van de belangrijkste financiers van kunst en cultuur is. Alleen al de gemeente Utrecht begroot voor het jaar tweeduizend netto ongeveer 45 miljoen gulden voor cultuur. De grote rol die de gemeente tegenwoordig in het culturele leven speelt, was vroeger niet voor haar weggelegd. Hoewel het steeds gebruikelijker werd om bij de overheid aan te kloppen voor financiële ondersteuning, was het in de eerste helft van deze eeuw verre van vanzelfsprekend dat de overheid cultuur steunde.

Angela van Son studeerde in 1998 af aan de Universiteit Utrecht, in Cultuurgeschiedenis en Economisch Historische Studies. Zij is momenteel werkzaam bij het Onderzoekinstituut voor Geschiedenis en Cultuur van de Universiteit Utrecht, waar zij als junioronderzoeker onderzoek verricht naar de maatschappelijke betekenis van het spaarbankwezen in Nederland. Onderstaand artikel is gebaseerd op haar afstudeerscriptie Geld voor de muzen. Cultuurbeleid in Utrecht 1945-1965.

Na de oorlog veranderde dit langzaam. De vooroorlogse cultuurzorg werd voortgezet, maar ook uitgebreid en vernieuwd.

Deze ontwikkelingen vonden ook in Utrecht plaats. Het gemeentebestuur nam meer verantwoordelijkheid op zich voor het culturele leven in Utrecht, en trachtte dit ook meer te sturen. In dit artikel wordt bekeken hoe het Utrechtse cultuurbeleid zich ontwikkelde tussen 1945 en 1965 - het jaar waarin het Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk van start ging en cultuur niet langer bij Onderwijs en Wetenschappen op de begroting stond.

Cultuurbeleid tot aan de Tweede Wereldoorlog

Saai, grauw en levenloos; dit zijn contemporaine beschrijvingen van Utrecht in de negentiende eeuw. Godsvrucht en stijfheid zouden de sfeer in de stad weinig aantrekkelijk gemaakt hebben, is het oordeel dat ook nu nog geveld wordt in publicaties over Utrecht in de vorige eeuw.[1] In *Jaarboek Oud-Utrecht* 1995 toonde een aantal auteurs aan dat het wel meeviel met de levenloosheid. Vooral in de tweede helft van de negentiende eeuw kregen de Utrechters steeds meer mogelijkheden om uit te gaan. Er ontwikkelde zich een kleine vermaaksindustrie die in de toegenomen vraag naar vertier voorzag.[2] De nieuwe evenementen werden deels commercieel en deels door niet op winst gerichte verenigingen georganiseerd. De gemeente steunde de ontwikkeling van het culturele leven financieel en materieel, bijvoorbeeld door gratis huisvesting.

Uit een artikel van Monique Dirven in het genoemde jaarboek blijkt dat de gemeentelijke bemoeienis met cultuur in deze periode passief en niet planmatig was, maar dat het College van B&W in elk geval regelmatig over cultuur sprak.[3] Het gemeentebestuur reageerde vaak positief op subsidieverzoeken van particuliere verenigingen die 'hoger' vermaak verzorgden. Commerciële bedrijven die populair vermaak boden, kregen echter geen steun. Hierbij speelde de beschavingsgedachte een rol - het idee dat kunst een beschavende werking uitoefent op degenen die er mee in aanraking komen. Maar het streven om 'het zedelijk peil' van de bevolking te verhogen, was niet het enige motief van de gemeente. Zij wilde ook door middel van voldoende culturele voorzieningen de welgestelden - die veel belasting betaalden - meer aan de stad binden.[4] In de eerste helft van de eeuw telde dit laatste argument het zwaarst en werden vooral culturele activiteiten voor de elite ondersteund. Later in de eeuw werd de verheffing van het volk een belangrijker argument en steunde de gemeente vooral activiteiten die voor iedereen toegankelijk waren. Het waren dus zowel eigenbelang als algemeen belang die de grondslag vormden voor de gemeentelijke bemoeienis met cultuur in de negentiende eeuw. Dit zou in de twintigste eeuw zo blijven.

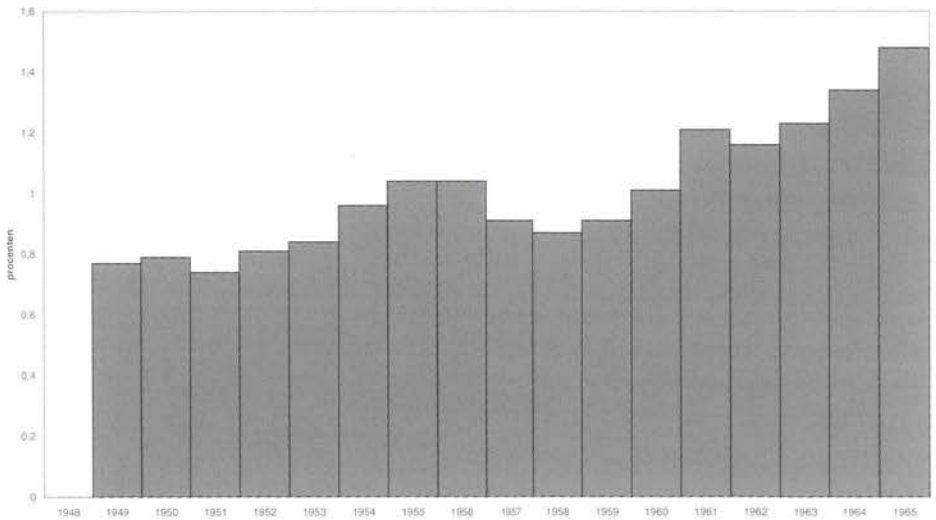
Tot aan de Tweede Wereldoorlog toonde het gemeentebestuur zelden eigen initiatief en reageerde het slechts op subsidieverzoeken - vaak afwijzend. De grootste subsidies werden verleend aan de openbare leeszalen en het Utrechts Stedelijk Orkest (USO). Indien noodzakelijk verhoogde de gemeente deze subsidies, maar met tegenzin. Toch breidde de gemeentelijke bemoeienis met cultuur zich langzaamaan uit. Gemeentearchivaris Muller kreeg in 1918 toestemming het gemeentelijke Museum van de Oudheden om te vormen tot het Centraal Museum en de activiteiten van het museum uit te breiden. Om de bevolking meer bij de kunsten te betrekken, ging de gemeente in de jaren negentientien en -twintig over tot het organiseren van goedkope toneelvoorstellingen en gratis, openbare parkconcerten. Daarnaast nam de gemeente na 1935 deel aan het Voorzieningsfonds voor de Kunstenaars, om de kunstenaars te steunen. Deze ontwikkeling naar meer gemeentelijke zorg voor cultuur zette na de oorlog versneld door.

Cultuurbeleid na de Tweede Wereldoorlog

De Tweede Wereldoorlog vormde in meerdere opzichten een keerpunt in het cultuurbeleid in Nederland, zowel op rijks- als gemeentelijk niveau. Tijdens de bezetting werd veel dieper ingegrepen in het culturele leven in Nederland dan men tot dan toe gewend was. Dit gold zowel in organisatorisch opzicht - bijvoorbeeld door vergaande censuur en de instelling van de Kultuurkamers -, als in financieel opzicht. De overheid gaf meer en grotere subsidies, en bovendien aan takken van kunst die tot dan toe niet of nauwelijks gesteund werden, zoals ballet. Een aantal van de positieve maatregelen werd na de oorlog gehandhaafd.

De oorlog bleek ook een keerpunt in die zin, dat de bereidheid van de Nederlandse overheid om de kunsten te steunen, toegenomen was. De bezetting leidde tot een versterkt besef van de waarde van de eigen cultuur en nieuwe ideeën over de rol die de overheid kon spelen bij het bevorderen van cultuur. Hoewel de overheid telkens weer haar voorkeur uitsprak voor het particulier initiatief, was zij in de praktijk bereid steeds meer verantwoordelijkheid op zich te nemen voor de organisatie van het culturele leven. Dit gold ook voor Utrecht.

De veranderde houding van de gemeente is af te lezen aan de bedragen die Utrecht aan

Aandeel van cultuur op de begroting van de gemeente Utrecht.

cultuur besteedde. In 1946 begrootte de gemeente slechts 135.000 gulden voor cultuur, in 1965 al 3,7 miljoen (zie bijlage). Gecorrigeerd voor inflatie is dat nog steeds een stijging van meer dan 450%.[5] In de grafiek is duidelijk te zien dat de bestedingen aan cultuur ook ten opzichte van de begroting als totaal toegenomen zijn: in 1946 besteedde de gemeente nog geen half procent van de totale uitgaven aan cultuur, in 1965 bijna twee procent.

Het is opmerkelijk dat Utrecht het budget voor cultuur uitbreidde in een periode dat de stad er financieel niet altijd even goed voor stond. Tot 1952 lukte het de gemeente meestal niet om de begroting sluitend te krijgen. De uitgaven aan cultuur namen desondanks elk jaar toe - hoewel niet zo snel als de inflatie. Tussen 1952 en 1956 vertoonde de rekening overschotten, maar vanaf 1956 kampte de gemeente met een structureel tekort. Dit weerhield het gemeentebestuur er echter niet van het aandeel van cultuur op de begroting uit te breiden, niet alleen door er niet op te bezuinigen, maar ook door er daadwerkelijk meer geld aan te besteden.

De stijging van de uitgaven ging gepaard met enkele belangrijke organisatorische veranderingen. Zo werd in 1954 voor het eerst een wethouder van cultuur aangesteld in Utrecht, en kwam datzelfde jaar een Culturele Commissie tot stand. Dit betekende dat het cultuurbeleid niet langer afhankelijk was van de persoonlijke (des)interesse van de burgemeester, tot wiens portefeuille cultuur tot dan toe hoorde. Burgemeester De Ranitz, die bekend stond als cultuurliefhebber, had er naar verluidt moeite mee om zijn verantwoordelijkheid op het gebied van cultuur los te laten. Achter de schermen bleef hij zich met het cultuurbeleid bemoeien, soms tot irritatie van de wethouder.[6] De Culturele Commissie had weinig macht, maar fungeerde prima als waakhond en denktank. Ze hield zowel het gemeentebestuur als de subsidieontvangende organisaties in de gaten en deed regelmatig suggesties voor het bevorderen van cultuur. Hoewel het gemeentebestuur vooral zijn eigen gang ging, heeft de Culturele Commissie zeker haar sporen in het beleid achtergelaten.

Continuïteit

Utrecht stond er in de eerste jaren na de oorlog financieel niet best voor, net als de meeste andere Nederlandse gemeenten. Cultuur had geen prioriteit op de begroting. De gemeente deed in de eerste naoorlogse jaren niet veel meer dan de bestaande subsidies voor het Centraal Museum, de leeszalen en het USO voortzetten.

Bibliotheken

De bibliotheken hadden veel schade geleden tijdens de bezetting. Veel boeken waren verdwenen (bijvoorbeeld omdat zij als brandstof gebruikt waren) en de boeken die er nog waren, waren vaak letterlijk stukgelezen.[7] Herstel van de boekenvoorraad was hard nodig, maar in eerste instantie onmogelijk door de papierschaarste die in Nederland heerste. Toen deze opgelost was, kreeg de bibliotheek te maken met een door de regering afgekondigde verplichte loonstijging. Tussen 1945 en 1947 kostten de loonstijgingen de bibliotheek 12.000 gulden, terwijl de gezamenlijke subsidies van rijk, provincie en gemeente maar met 7.750 gulden stegen. De leeszaal moest dus ruim 4.000 gulden zelf zien te bekostigen, wat ten koste van het herstel van de collectie ging.[8] Het duurde tot 1948 voordat de gemeente extra bijsprong. Met het oog op 'de belangrijke

culturele taak' van de bibliotheken kende het gemeentebestuur de bibliotheken een incidentele subsidie toe voor de aanschaf van nieuwe boeken. De openbare en katholieke bibliotheek ontvingen respectievelijk 10.000 en 5.000 gulden extra, en in 1949 nog eens 6.200 en 2.000 gulden.[9] De gemeente probeerde het rijk en de provincie te laten delen in de extra lasten, maar zonder succes. Het rijk vond dat bibliotheken van plaatselijk belang waren en daarom voornamelijk een zaak voor de gemeente. Waarschijnlijk heeft ook de provincie zich op dit argument beroepen. Het lukte wel om een aantal randgemeenten van Utrecht tot een financiële bijdrage te bewegen, wier bewoners ook van de bibliotheken gebruik maakten. Deze bijdragen stopten in 1954, toen door een gemeentelijke herindeling de betreffende randgemeenten een deel van Utrecht werden.

De bibliotheken zaten in een moeilijke positie. Zij konden hun inkomsten nauwelijks vergroten. De Openbare Bibliotheek had dit in 1947 geprobeerd, maar de verhoging van het leesgeld van f. 2,50 naar f. 3,50 had een daling van het aantal leden met 850 veroorzaakt. Op die manier werd het kind met het badwater weggegooid. Bezuinigen was voor de bibliotheken ook niet mogelijk zonder het voorzieningenniveau aan te tasten. De gemeente voerde daarom in 1952 een nieuwe subsidieregeling in, die de grootste nood van de bibliotheken moest verlichten.[10] Voortaan hoefden de bibliotheken nog maar een kwart van hun uitgaven zelf te bekostigen. De gemeente zou het overige driekwart voor haar rekening nemen, met aftrek van de subsidies van provincie en rijk. Wel eiste de gemeente voortaan inzage in de rekeningen, om toezicht te houden op een doelmatige besteding van de gelden. In latere jaren zou de gemeente zelfs meer dan driekwart van de kosten op zich gaan nemen, wat volgens B&W 'volkomen verantwoord' was, ook vergeleken met de bijdragen die andere gemeenten aan hun bibliotheken verleenden. Op de bibliotheken met hun belangrijke opvoedende functie mocht niet beknibbeld worden.

USO

De gemeente zette ook de subsidie aan het USO onverminderd voort. In welke vorm was aanvankelijk nog niet duidelijk, want twee dagen na de bevrijding verzocht het opnieuw ingestelde ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen (OKW) aan de gemeenten om geen contracten aan te gaan met orkesten, toneelgezelschappen en andere kunstorganisaties, totdat er een nationale steunregeling ontworpen zou zijn. Het tot stand komen van die regeling kostte echter tijd, en de gemeente deelde de minister nog diezelfde maand mee dat in afwachting van de nieuwe regeling over 1945 een subsidie van 51.000 aan het USO toegekend was.

De rijksregeling voor de orkesten die uiteindelijk tot stand kwam, betekende voor Utrecht een financiële aderlating. Om deel te nemen aan de regeling moest ze haar bijdrage aan het USO verhogen tot 120.000 gulden, wat meer dan een verdubbeling was - en meer dan de helft van het in dat jaar in totaal begrote bedrag voor cultuur. De pro-

Concert van het Utrechts Stedelijk Orkest met burgemeester jhr C.J.A. de Ranitz als solist aan de vleugel (1954) Pentekening door Chris Schut. Foto HUA, Hist.Atlas V 54.9.29.

vincie weigerde bij te springen, omdat het USO overwegend plaatselijk belang zou hebben. Om dezelfde reden weigerde de provincie te bemiddelen bij andere gemeenten voor een bijdrage aan het USO. Het orkest protesteerde hiertegen, omdat 26,5% van de abonnementen verkocht werd aan niet-stadsgenoten. Zo woonden in De Bilt, Zeist en Maartensdijk respectievelijk negen, zeven en zes procent van de abonnees. Het USO vroeg deze gemeenten daarom 10.800, 8.400 en 7.200 gulden subsidie. De Bilt weigerde wegens gebrek aan financiële armslag - de gemeente was dankzij bezuinigingen net uit de steunregeling voor noodlijdende gemeenten getreden. Zeist weigerde 'om verschillende redenen', maar overwoog in 1948 subsidie te verlenen als het USO ook ter plaatse zou optreden. Maartensdijk besloot wel subsidie toe te kennen, maar slechts 2.000 gulden. Utrecht kon wat extra steun voor het USO goed gebruiken, want net als bij de bibliotheken drukten de loonstijgingen zwaar op het budget van het orkest. Bovendien ging de gemeente steeds meer bijdragen in andere kosten van het orkest, zoals de pensioenlasten. Dit zal onder het kopje 'uitbreiding' aan de orde komen. De subsidie aan het USO steeg in totaal van ruim 50.000 gulden in 1946 naar bijna 950.000 gulden in 1965. [11]

Het gemeentebestuur liet het USO wel werken voor het geld. Al voor de oorlog hoorde het tot de subsidievoorwaarden dat het orkest een bepaald aantal openbare uitvoerin-

gen per jaar moest geven op een door B&W aan te wijzen plaats. De uitvoeringen moesten in de regel minimaal 1,5 uur duren. Als het orkest niet kon op een bepaalde datum moest het op eigen kosten voor vervanging zorgen. [12] Op deze manier kon de gemeente het USO inzetten voor het geven van jeugd-, volks- en vakbondsconcerten. Hoewel deze concerten goed bezocht werden, waren ze voor het orkest niet altijd een prettige verplichting. Ze beïnvloedden het speelschema, en ook de keuzevrijheid bij het bepalen welke werken er in een jaar gespeeld werden.

Centraal Museum

Ook het Centraal Museum kreeg te maken met de verplichte loonstijgingen. Aangezien de gemeente de eigenaar van het museum was, moest zij vanzelfsprekend deze verhoging van de kosten dragen. De gemeente was daarnaast verantwoordelijk voor de huisvesting van het museum dat sinds 1921 samen met het Aartsbisschoppelijk Museum was gevestigd in het voormalige Agnietenklooster aan de Agnietenstraat. Vreemd genoeg was er in het gebouw geen rekening gehouden met de mogelijkheid tot uitbreiding van de verschillende collecties. Er waren geen depots en bovendien nauwelijks ruimtes voor het personeel. Het nijpende ruimtegebrek leidde meermalen tot grote onenigheid tussen het Centraal Museum en het Aartsbisschoppelijk Museum. Na de oorlog bood de gemeente het Centraal Museum ruimtelijke uitbreiding aan, in de vorm van het voormalige Sint Catharijneconvent. Het rijk, de provincie en de gemeente Utrecht betaalden gezamenlijk de restauratie van het pand. Het museum hoefde geen huur te betalen, het moest slechts de exploitatielasten dragen. Omdat in het Catharijneconvent echter nog een gymnastiekzaal en enkele andere musea gevestigd waren, was de extra ruimte waarover het museum kon beschikken, beperkt. In 1948 diende het dan ook al een uitbreidingsplan in bij de gemeente. Het wilde de cavaleriestallen die achter het museum lagen in gebruik nemen als ruimte voor tijdelijke tentoonstellingen. De vaste collectie kon dan permanent opgesteld worden. De gemeente steunde het plan en kende een verbouwingskrediet van 89.000 gulden toe. De verbouwing werd echter in 1951 al weer uitgesteld omdat de gemeente de plannen te duur vond. Als tijdelijke oplossing besloot het gemeentebestuur daarna Maliebaan 42, het Fentener Van Vlissingen-huis voor het Centraal Museum in te richten. Het museum kon dit pand in 1956 in gebruik nemen.

Het Centraal Museum hield veel tentoonstellingen, die vaak een groot succes waren. Er kwamen meestal in totaal meer bezoekers op af dan op de vaste collectie. Voor de gemeente was 'het grote culturele belang van dergelijke manifestaties voor onze stad' een reden om het tentoonstellingsbudget van het museum in 1954 te verhogen van 15.000 tot 25.000 gulden. De batige saldi van tentoonstellingen werden gestort in het Museumfonds. Dit was het aankoopfonds van het museum, waarin de gemeente ook af en toe wat extra's stortte als de gemeentelijke rekening een overschot vertoonde.

De financiële betrokkenheid van de gemeente bij het Centraal Museum omvatte alle

kosten, van het aankoopbudget tot en met de verwarmingskosten. Deze betrokkenheid had echter ook nadelen. De directrice, mevrouw Houtzager, moest bijna al haar plannen eerst voorleggen aan het gemeentebestuur, of het nu ging om wijziging van de toegangsprijs en openingstijden of de aankoop van dure nieuwe stukken. Het gemeentebestuur keurde meerdere malen plannen niet goed, of oefende druk uit om ze te laten wijzigen. Zo verboden B&W in 1958 het museum een tentoonstelling te houden van de werken van Erich Wichmann. Deze Utrechtse kunstenaar had zich in 1924 na een reis door Italië tot het fascisme bekeerd, en had enige jaren meegewerkt aan het Nederlandse fascistische tijdschrift *De Bezem*. Het College vond politieke overwegingen zwaarder wegen dan artistieke en liet de tentoonstelling afgelasten - tegen het advies van de Culturele Commissie in. [13]

Een terugkerend punt van onenigheid tussen de directrice en de gemeente was het aankoopbeleid van het museum. De gemeentelijke Museumcommissie boog zich in 1952 over het aankoopbeleid als geheel, en in 1955 kwam het ook in de Culturele Commissie aan de orde. Die concludeerde dat er teveel aandacht was voor oude kunst in vergelijking met moderne, en vroeg zich af of het museum de jeugd nog wel aansprak. De commissie wilde graag dat de collectie eigen kunst van het museum uitgebreid zou worden, hoewel 'hypermoderne kunst' hiervan uitgesloten mocht worden. [14] Mevrouw Houtzager was echter fel tegen moderne kunst gekant en wilde het aankoopbudget van het museum hier niet aan besteden. In 1962 klaagde de Culturele Commissie opnieuw dat het Centraal Museum slechts incidenteel eigentijdse kunst aankocht. Wethouder Van der Vlist verdedigde het museum en stelde dat oude kunst nu eenmaal in de belangstelling stond en toeristen trok. Er zou pas extra aandacht voor eigentijdse kunst komen als er meer geld en meer ruimte voor het museum beschikbaar kwamen. Vanaf 1963 verhoogde de gemeente de bijdrage aan het Museumfonds met 25.000 gulden, bedoeld om in de toekomst een collectie eigentijdse kunst te realiseren. In 1965 werd hier een begin mee gemaakt, buiten de directrice om.

Uitbreiding

De gemeentelijke zorg voor cultuur breidde zich langzaamaan uit. Naarmate er meer culturele instellingen bij de gemeente aanklopten om financiële steun, werden ook meer aanvragen toegekend. Soms liep de uitbreiding via het rijk, dat van de gemeente een bijdrage voor het een of ander wenste - zoals bij de hierboven besproken koppelsubsidies voor orkesten. Soms ook nam de gemeente zelf initiatief. Hier komt eerst de uitbreiding van de cultuurzorg in de sectoren waar de gemeente al bij betrokken was aan de orde.

Toneel

De eerste uitbreiding kwam al snel na de oorlog en betrof het toneel. Voor de oorlog

steunde de gemeente het toneel door het organiseren van volksvoorstellingen. Zij zorgde ervoor dat af en toe 'leerrijke en kunstzinnige' toneelstukken tegen gereduceerde prijzen toegankelijk waren, en droeg soms het financiële risico van abonnementsvoorstellingen in de stadsschouwburg. Het ging hierbij om bedragen van enkele honderden guldens per jaar. Tijdens de bezetting steeg het voor toneel begrote bedrag enorm, zelfs zoveel dat Gedeputeerde Staten de gemeentelijke begroting niet wilden goedkeuren omdat zij de post van 25.000 gulden voor toneel te hoog vonden. [15] Na de oorlog bracht de gemeente de begrotingspost voor toneel terug tot 2.000 gulden. Het rijk gooide echter roet in het gemeentelijke eten.

De regering wilde een subsidiestelsel tot stand brengen waarin rijk, provincie en gemeenten gezamenlijk de grote toneelgezelschappen steunden. Een koppelsubsidie dus, net als bij de bibliotheken en orkesten. Utrecht wilde hier niet aan meewerken. B&W verklaarden dat zij er de voorkeur aan gaven om bijzondere en goedkope voorstellingen te subsidiëren in plaats van bepaalde gezelschappen. Het ministerie had echter een sterke troef in handen om Utrecht te bewegen deel te nemen aan het stelsel van koppelsubsidies. Een roulatiesysteem verplichtte de gesubsidieerde gezelschappen om een aantal voorstellingen te geven in de steden die deelnamen aan het subsidiestelsel. Als Utrecht besloot er buiten te blijven, kon het wel eens zijn dat de stad niet meer in het speelprogramma van de gezelschappen opgenomen zou worden. Na intensief overleg met het Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen besloten B&W eieren voor hun geld te kiezen. Ondanks eerdere ferme woorden stelden zij de gemeenteraad voor om voortaan een jaarlijkse subsidie van 20.000 gulden aan toneelgroep Comedia te verlenen. [16] Utrecht werd met Haarlem de gedeelde standplaats van het gezelschap.

De regeling werd echter geen succes. De gemeenteraad klaagde dat het niveau van de voorstellingen van Comedia te laag was, en B&W vonden dat de andere gezelschappen te weinig naar Utrecht kwamen. Bovendien speelde Comedia veel vaker in Haarlem dan in Utrecht, terwijl de steden evenveel subsidie verleenden. Tot overmaat van ramp liep het exploitatietekort van Comedia snel op door dalende bezoekersaantallen en stijgende personeelkosten. In 1952 werd het gezelschap opgeheven en ging de inmiddels tot 30.000 gulden gestegen subsidie geruisloos over op de Nederlandse Comedie. Dit gezelschap beloofde om premières zoveel mogelijk in Utrecht en Haarlem te doen plaatsvinden. Een jaar later werd het echter de vaste bespeler van de Amsterdamsche Schouwburg, en besloot Utrecht niet langer een bepaald gezelschap te subsidiëren. Voortaan kende de gemeente de hele subsidie toe aan het landelijke coördinatiebureau voor toneel. Dit zou de subsidie dan onder verscheidene gezelschappen verdelen. Toen het coördinatiebureau (vanaf 1959 Toneelfonds geheten) in 1963 zijn werkzaamheden stopte, ging Utrecht weer over tot het rechtstreeks subsidiëren van gezelschappen. In verband met de hoge kosten van toneelvoorstellingen verhoogde de gemeente de subsidie tot 54.000 gulden per jaar.

Musea

Wat betreft de musea hield de gemeente zolang mogelijk vast aan steun in de vorm van gratis huisvesting, en niet meer dan dat. Het kleine Oud-katholiek Museum kreeg op zijn verzoek in 1954 voor het eerst incidenteel 1.000 gulden subsidie van de gemeente, als bijdrage in de verwarmingskosten. Tot dan toe kreeg het museum alleen een gratis suppoost.

Het in het Catharijneconvent gehuisveste Goud- en Zilvermuseum vroeg datzelfde jaar een vaste subsidie aan, om zijn activiteiten te kunnen uitbreiden. De eigen inkomsten van 4.500 gulden per jaar waren slechts voldoende voor het beheer van de collectie, en het museum wilde meer dan dat. Het kostte zes jaar overleg met het gemeentebestuur voordat het museum vanaf 1960 een vaste jaarlijkse bijdrage kreeg, van 12.000 gulden. De gemeente bracht toen voortaan wel huur, verlichtings- en verwarmingskosten aan het museum in rekening, een bedrag van zo'n 7.000 gulden per jaar. Dit betekende dat het museum slechts 5.000 gulden extra per jaar te besteden had. Van dit bedrag moest het zowel een zaalwachter als een kunsthistorisch geschoolde museumassistent betalen. Het College van B&W hoopte dat het museum voortaan 'een meer duidelijke en uitgesproken functie zal vervullen in het culturele leven van stad en land'.[17] De ambities van het gemeentebestuur overstegen dus de stadsgrenzen.

Na enkele jaren rezen er problemen met het museum, toen in 1964 een lid van de Culturele Commissie het betichtte van wanbeheer. Dit lid, mevrouw Beyaert, stelde dat de bestuursleden van het museum laks waren en vooral in hun eigenbelang handelden, en bovendien nagelaten hadden subsidie aan te vragen bij andere instanties dan de gemeente. De commissie vroeg B&W om in te grijpen: om opheldering vragen en eventueel dreigen de subsidie stop te zetten. Er volgden meerdere gesprekken tussen het museum en de burgemeester, waarbij de laatste de subsidie inderdaad als pressiemiddel gebruikte. Het resultaat van de besprekingen was dat het bestuur van het museum uitgebreid zou worden met een vertegenwoordiger van de gemeente. De Culturele Commissie droeg hiervoor mevrouw Beyaert voor, tot ongenoegen van de burgemeester. In een informele notitie noemde hij haar betrokkenheid 'een soort psychose' en stelde hij dat haar benoeming de verhouding met het museum niet ten goede zou komen.[18] Desondanks werd zij in 1965 door het gemeentebestuur tot bestuurslid van het Goud- en Zilvermuseum benoemd. Het museum was niet blij met deze uitbreiding van de gemeentelijke controle, maar stemde er onder financiële druk mee in.

Het Museum van Speelklok tot Pierement had een betere relatie met de gemeente. De oprichting ervan vloeide voort uit een tentoonstelling die de nauw met de gemeente samenwerkende Stichting Stadsontspanning in 1956 georganiseerd had, 'Van speeldoos tot pierement'. De tentoonstelling was een gigantisch succes, ze trok in twee weken meer dan 13.750 bezoekers. Naar aanleiding van het succes overwogen de organisatoren een particulier nationaal museum van draaiorgels en speeldozen op te zetten. Het College van B&W was enthousiast over dit idee. Een museum van draaiorgels

en dergelijke paste volgens hen goed bij de stedelijke muziekcultuur en zou ook diegenen trekken die niet deelnamen aan het 'officiële muziekleven'.[19] De gemeente kende de aangevraagde subsidie voor de aankoop van enkele objecten van de tentoonstelling welwillend aan de organisatoren toe, maar op voorwaarde dat de instrumenten aan de gemeente zouden toevallen als het museum zich buiten Utrecht zou vestigen of de oprichting ervan niet door zou gaan. Ze stelde haar investering dus veilig: het geld was bedoeld om de oprichting van een nieuw Utrechts museum te stimuleren en kon op deze manier ook alleen daarvoor gebruikt worden. Als de instrumenten inderdaad aan de gemeente zouden toevallen, wilde deze ze verkopen. Ze had, alvorens de subsidie toe te kennen, zelfs laten controleren of de instrumenten makkelijk en zonder verlies van de hand zouden zijn te doen.[20]

Het museum kreeg onderdak in het overvolle Catharijneconvent. Het trok meer bezoekers dan alle andere musea. Vanaf 1965 kreeg het een vaste bijdrage van 500 gulden per jaar, om een verruiming van de openingstijden mogelijk te maken. Het wilde behalve op donderdagavonden en zaterdagmiddagen ook op woensdagmiddagen geopend zijn. De gemeente kende de subsidie toe 'op grond van het cultureel belang van het museum voor de stad'.[21]

Zo goed als de relatie van het Museum van Speelklok tot Pierement en de gemeente was, zo slecht was die van het Aartsbisschoppelijk Museum en de gemeente. De Rijkscommissie voor de Musea stelde er in 1952 zelfs een onderzoek naar in, naar aanleiding van de vele ruzies tussen het Aartsbisschoppelijk en het Centraal Museum over de verdeling van de beschikbare ruimte in het Agnietenklooster. Pas toen het Aartsbisschoppelijk Museum in 1959 naar Amersfoort dreigde te verhuizen, greep de gemeente in. Na onderhandelingen met het museumbestuur besloot de gemeente voortaan de personeelskosten van het museum op zich te nemen en een jaarlijkse garantie van 20.000 gulden te geven voor te houden tentoonstellingen. (Het Centraal Museum kreeg op dat moment jaarlijks zo'n 55.000 gulden voor tentoonstellingen.) De gemeente weigerde bij te dragen aan het aankoopfonds of mogelijke exploitatietekorten van het museum, hoewel ze volgens een lid van de Culturele Commissie misschien best 'af en toe een gebaar kon maken'.[22] Hoewel de financiële positie van het museum moeilijk bleef, lukte het om het voor de stad te behouden.

Muziek

De uitbreiding van de gemeentelijke bemoeienis met het muziekleven in Utrecht ging wat meer van harte. Zo continueerde de gemeente de subsidie van het USO niet alleen, ze breidde deze ook nog uit. Hoewel de koppelsubsidieregeling de gemeente er niet toe verplichtte, besloot ze om ook het salaris van de dirigent en van administratief en hulppersoneel te financieren. Daarnaast nam zij vanaf 1951 de kosten voor een betere pensioenregeling voor een groot deel op zich. De gemeente had sinds de totstandkoming van de oorspronkelijke regeling in 1917 haar bijdrage van 2.600 gulden aan de pensioe-

Uitvoering van de Mattheus Passion in de Buurkerk door het Toonkunstkoor en het Utrechts Stedelijk Orkest o.l.v. Willem van Otterloo (1949). Foto HUA, Hist.Atlas V 49.4.15.

nen niet meer verhoogd. Het kostte 27.500 gulden om het orkest onder de Pensioenwet van 1922 te brengen. Omdat het niet lukte om het rijk tot een bijdrage in de pensioenen te bewegen, vroeg de gemeente het orkest om zelf daarvoor 5.000 gulden op te brengen.

De gemeentelijke zorg voor muziek beperkte zich niet tot het USO. In 1946 bracht de

gemeente verschillende muzikale initiatieven onder in een overkoepelende stichting, het Collegium Musicum Ultrajectinum (CMU). De stichting bestond aanvankelijk uit drie afdelingen: afdeling A voor orkestmuziek (het USO dus), afdeling B voor kamermuziek en afdeling C voor academische muziek. Ze werd in 1948 uitgebreid met een afdeling D voor jeugdconcerten, E voor volks- en vakbondsconcerten, F voor orgelconcerten en G voor kooraangelegenheden. De afdeling jeugdconcerten organiseerde vier concerten voor de jeugd per jaar, die door het USO gegeven werden. Deze afdeling ontving verder geen subsidie. Hetzelfde gold voor de afdeling voor volks- en vakbondsconcerten. De koorafdeling kreeg een subsidie van 3.000 gulden per jaar, onder andere om elk jaar de Mattheus Passion en de Johannes Passion van Bach uit te voeren.[23]

Hoewel niet duidelijk is waarom, staat vast dat Utrecht veel subsidie verleende aan muzikale activiteiten. Kwam het door de lange traditie in het steunen van muziekgezelschappen? De eerste subsidie aan muziek, verleend aan het toenmalige Collegium Musicum Ultrajectinum (waarnaar het CMU vernoemd is), stamde al uit 1661. Of was het de persoonlijke voorkeur van Burgemeester De Ranitz - die een verdienstelijk pianist was - die meespeelde in de vorming van het beleid? Het kan ook zijn dat negentiendeeeuwse ideeën over muziek als kunst die het meest direct op mensen inwerkte, een rol speelden. De archiefstukken van de gemeente geven hier helaas geen uitsluitsel over. Zij documenteren slechts de uitbreiding van de gemeentelijke zorg die vanaf de tweede helft van de jaren vijftig intensiever werd.

Vanaf 1956 ontving de Utrechtse Kring jaarlijks 4.000 gulden subsidie voor het organiseren van een serie kamermuziekconcerten. De in 1950 opgerichte kunstkring had zich ten doel gesteld kunst meer onder de aandacht van het publiek te brengen. Zij beperkte zich niet tot muziek, maar hield zich ook bezig met de beeldende kunsten en de letteren. Op het gebied van muziek slaagde zij in elk geval in haar doelstellingen: de concerten trokken elk jaar meer bezoekers.[24]

Een ander initiatief dat de gemeente steunde, was een serie orgelconcerten in de zomermaanden. In 1956 had een lid van het CMU op eigen kosten zo'n serie georganiseerd. Een jaar later achtten B&W 'een dergelijke traditie voor onze stad met haar rijke orgelbezit van een dusdanige culturele betekenis' dat zij een garantie van 2.200 gulden voor de concerten verleenden en ze lieten organiseren door de afdeling orgelconcerten van het CMU.[25] Een 'garantie' hield in dat de gemeente de subsidie alleen zou verlenen als er sprake was van een exploitatietekort - een veel voorkomende subsidievorm in de culturele sector.

De gemeente koos deze vorm ook toen zij in 1959 besloot een concertserie van hedendaagse muziek te steunen, waarbij ook lezingen gegeven werden. Volgens B&W was de concertenserie 'pedagogische arbeid op het gebied van de toonkunst'. Zij benadrukten dat 'op het gebied van contemporaine muziek hier te lande een achterstand bestaat vergeleken met andere landen', en verwezen naar enkele passages in de cultuurnota waarin gesproken werd over het belang van de stimulering van eigentijdse kunstuitin-

gen.[26] Uit de hoeveelheid argumenten waarmee B&W de voordracht aan de gemeenteraad omkleedden, blijkt dat zij groot belang hechtten aan de toekenning van de subsidie.

Muziek was de kunstvorm die de gemeente het breedst steunde. Naast de al genoemde subsidies steunde zij na de oorlog ook actief het muziekonderwijs - van conservatorium tot wijkmuziekschool -, speciale muziekuitvoeringen voor de jeugd en muziekbeoefening door amateurs. De steun aan amateurs bestond al voor de oorlog. Sinds de jaren twintig liet de gemeente door de Utrechtse harmonie- en fanfarecorpsen openbare muziekuitvoeringen verzorgen in parken. De korpsen kregen hiervoor een vergoeding van 60 gulden per concert. Omdat de gemeente wel zeker wilde zijn van de kwaliteit van de korpsen liet ze hen elk jaar auditie doen. Alleen de korpsen die goed genoeg bevonden werden, mochten de gemeentelijke 'parkconcerten' geven.

Na de oorlog zag het er even naar uit dat de gemeente de concerten, die in 1945 afgelast waren, geen nieuw leven in zou blazen. De korpsen deden in 1947 bezorgd een brief uitgaan, waarin zij B&W vroegen voortaan weer parkconcerten te organiseren. Harmonie- en fanfaremuziek konden dan misschien niet tot de kunsten gerekend worden, schreven de korpsen, maar zij waren wel van belang voor de muzikale ontwikkeling van de mensen. Zelf musiceren leidde volgens hen tot meer waardering voor en inzicht in de grote werken. De gemeente liet zich door deze argumenten overtuigen en stelde vanaf 1948 jaarlijks 2.500 gulden beschikbaar. Om ook muziekuitvoeringen bij slecht weer mogelijk te maken, trok zij bovendien 15.000 gulden uit voor de aankoop van een verplaatsbare muziektent.

Inspecteur der Militaire Muziek Walther de Boer zou de proefspelavonden voorzitten, net als hij voor en tijdens de oorlog gedaan had. Hij kreeg hiervoor een vergoeding van vijftig gulden per avond; de korpsen kregen niets. Op 19 en 22 maart speelden acht korpsen elk een half uur aan de inspecteur voor. De Boer was niet enthousiast over wat hij hoorde. Het peil van de korpsen was sterk gedaald, vergeleken met de laatste auditie van voor de oorlog. De Boer achtte het Utrechtse PTT Fanfarekorps 'Onder Ons', het korps van het Leger des Heils en de Utrechtse Christelijke Muziekvereniging De Bazuin in staat om in de zomer twee à drie concerten te geven. De Rooms-katholieke Harmonie St. Caecilia en het Verenigd Harmonie Orchest Utrecht zouden één, hoogstens twee concerten kunnen geven. Het Koninklijk Utrechts Dilettanten Orkest en het korps Forssando mochten wegens zeer zwakke prestaties hoogstens één concert geven. Over de Utrechtse Harmonie Vereniging 'Voorwaarts' oordeelde De Boer dat hij ze niet kon aanbevelen. Eén korps was verhinderd op de audities en dit bezocht hij achteraf tijdens een repetitie. Het was de muziekvereniging van de Utrechtse Melkcentrale, die volgens hem op het hoogste niveau speelde.[27]

De gemeente volgde bij het vaststellen van de parkconcerten de raad van De Boer op, maar niet helemaal. 'Voorwaarts' kreeg wel een concert toegewezen, ondanks het afwijzende oordeel van de inspecteur. Waarschijnlijk vond de gemeente het belangrijk

om alle korpsen weer op gang te helpen na de oorlog, ook als ze op dat moment slecht presteerden. Het bedrag per concert ging omhoog van 60 naar 70 gulden. Omdat De Boer de slechte prestaties van de korpsen deels geweten had aan de kwaliteit van de instrumenten, besloot de gemeente in 1948 eenmalig 10.000 ter beschikking te stellen voor de verbetering van het instrumentarium. [28] Deze gift financierde de gemeente uit een meevaller in de inkomsten uit vermakelijkheidsbelasting, de belasting die geheven werd op kermissen, toneeluitvoeringen, filmvoorstellingen, et cetera. De korpsen die parkconcerten gaven kregen 750 gulden voor de verbetering van hun instrumentarium, de andere 300 gulden. Toen de kwaliteit van de korpsen daarna nog steeds te wensen overliet, besloot de gemeente in 1950 een bijdrage te bieden in de kosten van een cursus bij het conservatorium, voor korpsleden die deze niet zelf konden betalen. [29]

Het systeem van audities was niet populair bij de korpsen. De Federatie van Harmonie- en Fanfarecorpsen stelde in 1951 voor dat de korpsen voortaan een vergoeding van 50 gulden zouden krijgen voor hun deelname aan de audities, en dat deze voortaan openbaar zouden zijn en beoordeeld zouden worden door een deskundige jury van twee personen. De koren - die ook auditie moesten doen - vonden dat hun kwaliteit inmiddels bij de gemeente bekend was door hun jaarlijkse uitvoeringen van de Passionen en vroegen om vrijstelling van de audities. De gemeente stemde alleen toe in het openbaar maken van de audities. Het Koninklijk Utrechts Mannenkoor 'Euterpe' was hier zo ontevreden over dat het de eerstvolgende auditie niet op opdagen. Dit kostte het koor bijna het ene concert dat ze jaarlijks mocht geven, en dus ook bijna het kleine bedrag aan subsidie dat het daarvoor kreeg.

Het enige amateur-muziekgezelschap dat een vaste subsidie kreeg, was de Utrechtse Orkest Vereniging. Vanaf 1953 kreeg dit orkest een jaarlijkse bijdrage van 500 gulden, wegens de bijzondere positie die het innam. Het was het enige amateur symfonieorkest in Utrecht, en bood als zodanig amateurs en leerlingen van het conservatorium die graag beroepsmusicus wilden worden de kans om ervaring op te doen. Bovendien werkte het orkest vaak samen met de koren en gaf het veel liefdadigheidsconcerten. [30]

Beeldende kunst

Een laatste gebied waarop de gemeente haar bemoeienis uitbreidde, was de beeldende kunst. In 1953 verscheen Genootschap Kunstliefde weer op de begroting. De gemeente had dit genootschap in de negentiende eeuw al lange tijd gesteund, met gratis huisvesting en een subsidie van enkele honderden guldens. Onder druk van de gemeenteraad was deze subsidie in 1877 afgeschaft. De raad vond dat de uit belasting betaalde subsidies aan grotere groepen van de bevolking ten goede moesten komen dan het elitaire tekenclubje dat Kunstliefde op dat moment was. Het genootschap zette zijn activiteiten, waaronder tentoonstellingen en wekelijkse tekenavonden, zonder steun van de gemeente voort. Het kostte echter steeds meer moeite het hoofd boven water te houden. Kunstliefde probeerde meerdere malen om opnieuw gemeentelijke steun te ver-

Een tekenavond van Genootschap Kunstliefde in een van de zalen aan de Nobelstraat (1947). V.l.n.r. Joh. Uiterwaal, Eka Thoden van Velzen, Gé ter Horst, Sonja Westerhout, Jopie Moesman, Joop Hekman, Fedde Weidema, Anne van den Bos. Foto HUA, Hist.Atlas V 47.1.12.

werven. Uit de subsidieaanvraag van 1953 blijkt enige irritatie over de houding van de gemeente: 'vooral na 1938 heeft het genootschap ook voor het contact tussen het publiek en de moderne kunst veel gedaan, waarvoor het zich grote opofferingen heeft moeten getroosten; een taak die het thans nog steeds voortzet, zonder welke inspanning er in Utrecht bitter weinig op het gebied van moderne kunst te zien zou zijn, in tegenstelling met hetgeen er op dit gebied wordt verricht in andere steden van de grootte van Utrecht'. [31] De gemeente kende een jaarlijkse subsidie van 3.000 gulden toe, op grond van 'het verdienstelijke werk dat het genootschap verrichtte voor haar leden en voor de culturele ontwikkeling van de stad'. [32] Met dit laatste werden waarschijnlijk de kunsttentoonstellingen bedoeld die het genootschap organiseerde.

B&W stelden voor om ook de Utrechtse Kring voortaan subsidie te verlenen. Een jaar eerder hadden B&W dit nog geweigerd omdat zij de Kring niet van voldoende algemene betekenis achtten. Nu stelden zij echter dat het doel van de stichting hun volledige sympathie en waardering had. De subsidie was bedoeld om haar werk ('oriëntatie, representatie en documentatie op het gebied van muziek, de beeldende kunsten en de letteren') *in het algemeen* mogelijk te maken. Voor specifieke activiteiten zoals de eerder genoemde kamermuziekconcerten wist de kring later apart subsidie te verwerven. Uit de oplopende subsidies voor de Utrechtse Kring na 1953 bleek dat de gemeente al snel meer waardering had voor het werk van deze jonge stichting dan voor de activiteiten van Kunstliefde.

De subsidies aan Genootschap Kunstliefde en de Utrechtse Kring maakten deel uit van het spreidingsbeleid van de gemeente; zij waren bedoeld om kunst 'aan de man' te brengen. De gemeente steunde daarnaast ook de kunstenaars zelf, bijvoorbeeld door deelname aan de in 1956 door het rijk ingevoerde Beeldende Kunstenaars Regeling (BKR). De regeling hield in dat de gemeente kunstwerken aankocht en elke week een deel van de koopsom betaalde, met een maximum van 26 weken. Het rijk nam een deel van deze aankoopkosten op zich. Zowel rijk als gemeente boekten deze uitgaven niet onder de uitgaven aan cultuur maar onder sociale steun, waaruit blijkt dat inkomenssteun bij deze regeling voorop stond. Zoals gebleken is, verdwenen veel kunstwerken na aankoop in depots.

De door de gemeente in 1954 ingestelde percentageregeling, waarbij een gedeelte van de bouwkosten van scholen en overheidsgebouwen besteed mocht worden aan kunst (respectievelijk 1 en 1,5%), combineerde spreidingsbeleid en inkomensbeleid. Het nadeel van de regeling was dat deze slechts steun voor de kunstenaars opleverde als er gebouwd werd. Een bijkomend nadeel voor Utrechtse kunstenaars was dat de gemeente niet aarzelde om over de gemeentegrenzen te kijken als er een opdracht te vergeven was, en nog wel eens de voorkeur wilde geven aan een gerenommeerde kunstenaar boven een minder bekende Utrechtse kunstenaar.

Intermezzo: De eerste cultuurnota

Aan de continuering en uitbreiding van de gemeentelijke cultuurzorg lag geen vooropgesteld plan ten grondslag. De meeste beslissingen over de steun aan cultuur kwamen ad hoc tot stand, als reactie op een subsidieaanvraag. Om meer inzicht te krijgen in de bestaande situatie en de wenselijkheden op het gebied van cultuurzorg besloot het gemeentebestuur in 1952 een cultuurnota op te stellen. Deze eerste nota was klaar in 1956. [33] Ze behelsde een inventarisatie van de bestaande gemeentelijke zorg voor cultuur en voorstellen over de manier waarop de gemeente deze zorg kon uitbreiden.

De eerste cultuurnota ademde in alle opzichten de geest van zijn tijd. Er bleek een paternalistische houding tegenover de bevolking uit, en argwaan ten opzichte van nieuwe ontwikkelingen op het gebied van vermaak en consumptie. B&W constateerden dat 'de hoogtepunten der cultuur nog slechts aan een relatief kleine kring ten goede kwamen', en stelden dat de gemeente een onmisbare bijdrage te leveren had in het bevorderen van 'een nieuwe wederzijdse doordringing van kunst en samenleving'. Commercialisering, nivellering en massificatie van vrijetijdsbesteding lagen volgens hen op de loer. Dit soort geluiden viel ook op rijksniveau en bij andere gemeenten te beluisteren.

Volgens de nota moest de gemeentelijke zorg voor cultuur gericht zijn op een versterking van het particulier initiatief. B&W vonden dat 'de taak van de gemeente een beperkte kan blijven en een onjuiste inmenging van de overheid in culturele aangelegen-

heden kan worden voorkomen'. Hier spraken zij dus duidelijk hun voorkeur uit voor het particulier initiatief. Desondanks stelden B&W vervolgens dat als de gemeente zich zou beperken tot een uitbreiding van het vigerende subsidiebeleid, ze zou verzuimen de 'waarlijke verruiming van het culturele leven' te bevorderen. Het college concludeerde nadrukkelijk dat de culturele taak van de overheid 'in het huidige tijdgewricht' bestond uit het onderhouden en waar nodig scheppen van de mogelijkheden voor cultuur om te groeien en te bloeien. De Utrechtse zorg voor cultuur moest daarvoor systematisch uitgebreid en herzien worden, gebaseerd op 'documentatie, ampele bezinning en - waar nodig - experimenten'. Gezien de tweeslachtigheid van de nota wekt het weinig verbazing dat de reacties erop in de culturele commissie nogal verschilden. Waar het ene commissielid lovend was over de geest van vernieuwing die uit de nota sprak, laakte een ander juist 'de tekenen van schuchterheid en aarzeling'.

Hoewel B&W zich in de nota duidelijk uitspraken over de doelstellingen van het gemeentelijke cultuurbeleid en hoe deze bereikt konden worden, werd de cultuurnota in praktijk geen mijlpaal in het beleid. Na de bespreking van de nota in de Culturele Commissie en de Gemeenteraad ging de gemeente gewoon op de oude voet verder, met ad hoc reageren op subsidieaanvragen. De cultuurnota werd slechts van stal gehaald als B&W een extra argument zochten om een subsidievoorstel bij de raad te bepleiten. De Culturele Commissie kwam regelmatig terug op de nota en probeerde B&W er toe aan te zetten sommige ideeën uit te voeren. Het College trok zich hier echter niets van aan, en stelde dat de plannen te duur waren of om andere redenen niet door konden gaan. De praktische betekenis van de cultuurnota was dus niet groot.

Nieuwe initiatieven

De gemeente beperkte zich niet tot continuïteit en uitbreiding van de zorg voor cultuur, zij nam ook nieuwe initiatieven. De organisatorische veranderingen bij de gemeente zelf en de cultuurnota zijn al genoemd. Maar ook buiten de eigen organisatie nam zij nieuwe stappen om de kunsten te bevorderen of meer greep te krijgen op het culturele leven. Soms waren echter eigen initiatieven van de gemeente, soms ook kwamen veranderingen tot stand onder invloed van de rijksoverheid, meestal door subsidieaanvragen.

Beeldende kunst

Een van de eerste naoorlogse eigen initiatieven van het gemeentebestuur was de instelling van het Fonds voor de Verrijking van het Stadsbeeld met Kunstvoorwerpen. De oprichting ervan kwam indirect voort uit de plaatsing van een monument voor de gevallenen in 1946. Het gemeentebestuur was zo tevreden over dit monument, dat het besloot het stadsbeeld verder te verfraaien. Het idee dat kunst een beschavende werking had, stond hierbij voorop. B&W wilden dat burgers de gelegenheid kregen op

Onthulling van het timpaan aan het stadhuis (1957). Foto HUA, Hist.Atlas V 57.3.15.2.

openbaar terrein met goede kunstwerken in aanraking te komen en de verheffende invloed ervan te ondergaan. Daarnaast vertoonde Utrecht op het gebied van beeldende kunst volgens B&W 'een tekort dat weinig in overeenstemming is met de oeroude traditie van de stad als cultureel centrum en met de hoge vlucht die de beeldende kunsten in vroeger eeuwen hebben genomen'.[34] Bovendien beschouwden zij het fonds als een goede mogelijkheid om beeldende kunstenaars door opdrachten te steunen. Het fonds werd in 1948 ingesteld en kreeg in dat eerste jaar 10.000 gulden, oplopend tot 40.000 gulden in 1965. Er werden onder andere het timpaan op het stadhuis en de fontein voor de schouwburg op het Lucas Bolwerk uit bekostigd.

De gemeente stelde zich ook nog op andere manieren welwillend op tegenover de beeldende kunsten. De al besproken deelname aan de BKR was geen verplichting, Utrecht deed dit vrijwillig. Ook steunde de gemeente beeldende kunstenaars vanaf 1949 via de begrotingspost 'steun aan beeldend kunstenaars door aankopen'. Deze post liep op van 2.000 gulden tot 7.500 gulden in 1965. In de eerste jaren maakte de gemeente er niet veel gebruik van, maar vanaf 1954 werd jaarlijks het hele bedrag besteed. De aangekochte kunstvoorwerpen werden in gemeentelijke gebouwen geplaatst. Een andere regeling waarmee de gemeente zelf de zorg voor de beeldende kunsten op zich nam, was de percentageregeling, die zij in 1954 in navolging van het rijk en op verzoek van de Beroepsvereniging voor Beeldende Kunstenaars invoerde. De regeling hield in dat 1% van de bouwkosten van scholen en 1,5% van die van overheidsgebouwen besteed zou worden aan 'kunstaankopen ter verfraaiing'.

Opera

Een andere vernieuwing in het Utrechtse cultuurbeleid was subsidie aan opera. Tijdens de bezetting had Utrecht de Amsterdamsche Opera financieel gesteund, maar deze bijdrage werd na de bevrijding stopgezet. In 1947 besloot de gemeente incidenteel een subsidie te verlenen aan de première van een opera tijdens de voorjaarsbeurs, omdat ze dit als reclame voor de stad beschouwde. Op verzoek van het rijk besloot de gemeente vanaf 1947 bij te dragen aan de financiering van de Nederlandse Opera. Dit Amsterdamse gezelschap gaf regelmatig voorstellingen in Utrecht, die goed bezocht werden en een hoog artistiek peil hadden. Om 'van deze voorstellingen te kunnen blijven genieten' besloot de gemeente tot een subsidie van 450 gulden per voorstelling, met een maximum van 10.000 gulden per jaar. [35] De subsidie was dus aan voorstellingen in de stad verbonden. Omdat de opera nooit zoveel voorstellingen per jaar in Utrecht gaf, hoefde Utrecht nooit de maximale subsidie uit te keren - tot de regeling in 1952 op verzoek van het rijk veranderd werd. Intussen bestond sinds 1951 de Utrechtse Opera, een semi-professioneel gezelschap. Het bestond uit studenten en professionele musici. De gemeente had aanvankelijk weinig zin om dit jonge gezelschap te steunen, maar naarmate het meer successen boekte, veranderde deze houding. In 1952 ontving het gezelschap eenmalig 10.000 gulden subsidie. B&W prezen in hun voordracht aan de gemeenteraad de opera, die 'door haar artistieke prestaties in betrekkelijk korte tijd alom in den lande respect en waardering heeft weten af te dwingen, en waarop onze stad derhalve trots mag zijn'. [36] Zij concludeerden dat de opera 'goodwill kweekte voor de naam van de stad op muziek-dramatisch gebied' en dat Utrecht mede daarom, als bakermat van het gezelschap, de taak had om een verdere ontplooiing mogelijk te maken. Een jaar later was de financieringsbereidheid van de gemeente nog verder toegenomen. Toen het gezelschap verder wilde professionaliseren, was Utrecht bereid een jaarlijkse subsidie van 70.000 gulden te verlenen, op voorwaarde dat het rijk de verder benodigde 230.000 gulden op zou brengen. De regering wees dit voorstel af. Ze steun-

Tafereel uit Mozarts Die Entführung aus dem Serail, *uitgevoerd door de Utrechtse Opera, gefinancierd door de gemeente ter gelegenheid van de zestigste Jaarbeurs in 1953. Foto HUA, Hist.Atlas V 53.3.17.2.*

de de Nederlandse Opera al met 800.000 gulden en stelde dat Nederland zich geen tweede volledig zelfstandig operagezelschap kon veroorloven. Deze weigering leidde tot een hoog oplopend conflict tussen Utrecht en het rijk, waarbij ook de Utrechtse steun aan de Nederlandse Opera betrokken werd. In Utrecht kwam een reddingsactie voor de opera op gang. De Utrechtse bioscopen stelden voor hun entreeprijzen te verhogen ten bate van de opera. De stadsschouwburg en Tivoli stortten respectievelijk 1.250 en 250 gulden ten behoeve van het Comité van actie tot instandhouding van de Utrechtse Opera. Burgemeester De Ranitz wist 130.000 gulden aan steuntoezeggingen van andere gemeenten bij elkaar te krijgen, maar alles mocht niet baten. Minister Cals van OKW bleef zijn steun weigeren, en de Utrechtse Opera moest bij gebrek aan financiers opgeheven worden. De gemeente wees een voorstel van minister Cals af om de opera na opheffing voort te zetten als reisopera. Het zou dan geen specifiek Utrechts kunstbedrijf zijn, dat bovendien veel minder voorstellingen in Utrecht zou kunnen geven. In de financiering hiervan waren B&W niet geïnteresseerd.[37] De gemeente zette haar subsidie aan de Nederlandse Opera voort, ondanks kritiek van de gemeenteraad dat te weinig mensen van deze hoge subsidie profiteerden.

Ballet

De subsidiëring van ballet kwam in Utrecht pas laat op gang. Voor de oorlog beschouwde de overheid ballet als vertier en niet als kunstvorm, en was ze niet bereid om het financieel te steunen. In de oorlog veranderde dit. Zowel klassiek ballet als moderne dans kregen overheidssteun.

Na de oorlog zette de regering de steun aan theaterdans voort, evenals enkele gemeenten. Het ging echter meestal om kleine en niet structurele bedragen. Utrecht had hier geen interesse in. In 1950 nog reageerde Utrecht afwijzend in een overleg met de Vereniging van Nederlandse Gemeenten over de subsidiëring van ballet. Pas toen in 1954 het Ballet der Lage Landen steun vroeg om een voorstelling te kunnen opvoeren met live-begeleiding van het USO, kende de gemeente voor het eerst een subsidie toe, voor een bedrag van 1.000 gulden.

Vanaf 1955 stond ballet vast op de begroting voor een bedrag van 3.000 gulden, dat de gemeente al snel ophoogde tot 10.000 gulden.[38] Het werd aanvankelijk niet vast aan een of meerdere gezelschappen toegekend, zoals bij toneel. Het zou elk jaar verdeeld worden aan de hand van het aantal voorstellingen dat een gezelschap in Utrecht gaf en de artistieke prestaties ervan. De Culturele Commissie mocht hierover oordelen. Ook het zakelijk beleid van een gezelschap werd in de overwegingen betrokken. Het Nederlands Danstheater kreeg nul op het rekest toen het in 1963, na al drie jaar incidentele subsidies ontvangen te hebben, een vaste subsidie aanvroeg. Het gemeentebestuur was ontevreden over het zakelijk beleid van het Danstheater en twijfelde aan de stabiliteit van het gezelschap. Als gevolg van de subsidieweigering trad het Danstheater dat jaar maar één keer in Utrecht op; het durfde het financiële risico van meer voorstellingen niet aan. Een voorstel van de Culturele Commissie om de totale subsidie voor ballet te verhogen om weer subsidie voor het Nederlands Danstheater mogelijk te maken, wees wethouder Van der Vlist af omdat er dan volgens hem teveel balletvoorstellingen in Utrecht zouden komen. Waarschijnlijk wilde hij voorkomen dat de gemiddelde bezoekersaantallen per voorstelling daalden, hoewel deze redenering bij opera nooit gevolgd werd. De gemeente zag ballet als kunstvorm nog steeds niet helemaal voor vol aan.

Holland Festival

Het Holland Festival is een verhaal apart in het cultuurbeleid van Utrecht. Het festival was oorspronkelijk een Amsterdamse en Haagse aangelegenheid, bedoeld om meer toeristen te trekken. In 1950 breidde het zich eenmalig uit tot Utrecht, met een optreden van het ballet van Monte Carlo en een uitvoering van Hamlet door het Engelse toneelgezelschap The Old Vic. Utrecht was bereid een subsidie te verlenen toen de stadsschouwburg hierom verzocht, maar alleen als de schouwburg een aantal plaatsen tegen verminderde prijzen beschikbaar zou stellen aan scholieren en vakbondsleden.[39] Het gemeentebestuur probeerde om ook nog twee voorstellingen van Utrechtse gezel-

schappen in het festival opgenomen te krijgen, maar dit mislukte. Hoewel Utrecht wel geïnteresseerd was in een verdere deelname aan het Holland Festival, toonde de organisatie daar de eerstkomende jaren geen interesse in. Pas in 1954 wilde zij het officiële programma uitbreiden tot Utrecht, en vroeg ze daarvoor subsidie. De gemeente kende een garantie van 4.000 gulden toe voor een opvoering van Lessings toneelstuk Nathan der Weise, op voorwaarde dat niet alle kaarten naar toeristen en andere niet-Utrechters zouden gaan.[40]

De samenwerking met het festival werd de daaropvolgende jaren voortgezet, maar zij verliep niet soepel. De gemeente had het idee dat Utrecht de 'restjes' van de voorstellingen toegekend kreeg, en dat sommige voorstellingen expres niet gegeven werden om de exclusiviteit van Amsterdam en Den Haag (die het festival veel meer subsidie verleenden dan Utrecht) te bewaren. In 1955 overwoog het gemeentebestuur zelfs om een eigen festival op te richten, een idee dat echter al snel in de prullenbak verdween. Utrecht zette de moeizame samenwerking met het Holland Festival voort, en probeerde keer op keer door overleg, dreigementen of eigenhandige acties het onderste uit de kan te halen. Zo probeerde het gemeentebestuur in 1955 achter de rug van de festivalleiding om, het Shakespeare Memorial Theatre naar Utrecht te halen. Dit gezelschap speelde op het Holland Festival, maar had volgens de organisatoren geen ruimte in het speelschema om ook Utrecht aan te doen. Navraag bij het gezelschap zelf, leerde dat het Theatre best in Utrecht kon en wilde optreden. De organisatie van het Holland Festival bleef echter bij haar weigering, en Utrecht had het nakijken. Pogingen om via de festivalorganisatie andere buitenlandse gezelschappen naar Utrecht te halen, strandden op het laatste moment op 'technische moeilijkheden'. B&W overwogen om de samenwerking met het Holland Festival af te zeggen, maar lieten het uiteindelijk bij een boze brief. Ondanks alle wrijving steeg de gemeentelijke subsidie tot 50.000 gulden in 1965.

De gemeente probeerde om via kortingen speciale groepen meer voor het festival te interesseren, in het kader van het spreidingsbeleid. Zo schakelde zij in 1955 de vakbonden in voor de kaartverkoop van de goedkoopste rangen. Om te zorgen dat er zoveel mogelijk goedkope plaatsen beschikbaar waren, werden deze uitgesloten van schriftelijke voorbespreking. Ook middelbare scholieren kregen korting op voorstellingen. Tegenover studenten, die wel veel belangstelling voor het festival toonden, was de gemeente minder toeschietelijk. Ze weigerde in 1958 een verzoek tot korting op de gewone prijzen van het festival in te willigen, en stelde in plaats daarvan voor om kaarten voor de eerste rang beschikbaar te stellen aan studenten tegen de prijs van de tweede rang. Verder kregen de leden van de gemeenteraad eens per jaar vrijkaarten voor een voorstelling, om 'gezamenlijk kennis te nemen van de prestaties van een Nederlands kunstbedrijf'.[41]

Film

De gemeentelijke bemoeienis met film beperkte zich lange tijd tot het innen van vermakelijkheidsbelasting en de kosten van vergunningsrechten die de bioscoopexploitanten op grond van de bioscoopwet verschuldigd waren. Toen het rijk de gemeenten in 1954 weer hun eigen heffingspercentages liet vaststellen, besloot Utrecht onderscheid te maken tussen culturele en gewone film. De vermakelijkheidsbelasting op culturele films stelde het gemeentebestuur op 20%, die op gewone film op 25%.

Subsidies verleende de gemeente niet zomaar. De Stichting Utrechtse Filmliga, die culturele films vertoonde die niet in normale openbare voorstellingen te zien waren, vroeg in 1949 subsidie van 600 gulden ter dekking van een exploitatietekort. B&W weigerden, omdat zij vonden dat de subsidie aan te weinig mensen ten goede zou komen - de stichting had slechts 500 leden. [42] Zij waren eventueel bereid om vrijstelling van vermakelijkheidsbelasting te verlenen, maar de belastingverordening bood hiertoe geen mogelijkheden. In 1959 kreeg de stichting na een herhaalde aanvraag alsnog een subsidie ter grootte van de vermakelijkheidsbelasting over de jaren 1955 tot en met 1957 - een bedrag van 650 gulden. De gemeente waardeerde de 'smaakbevorderende arbeid' die de stichting verrichtte. Hetzelfde gold voor de Stichting Filmcentrum, die op haar verzoek vanaf 1963 een jaarlijkse subsidie van 500 gulden kreeg. De werkzaamheden van de stichting bestonden onder andere uit voorlichting aan bioscopen en het bevorderen van een kritische houding bij de kijkers, 'om zodoende de keuze voor de goede film te bevorderen en die voor de slechte tegen te gaan'. [43] Datzelfde jaar werden bij de door de gemeente gefinancierde voorstellingen voor de schooljeugd voor het eerst ook filmvoorstellingen opgenomen, naast toneel, ballet en opera. De Utrechtse Stichting Jeugdfilm kreeg al sinds 1955 een jaarlijkse bijdrage van 250 gulden, ter dekking van het exploitatietekort. Deze stichting vertoonde goede jeugdfilms en organiseerde cursussen voor jeugdleiders, onderwijzers, et cetera, om hen tot kritische begeleiders op te voeden. De stichting ontving deze subsidie drie jaar lang 'eenmalig', tot de gemeente haar in 1958 vast op de begroting plaatste.

Muziek

De vernieuwing in de gemeentelijke zorg voor muziek bestond uit organisatorische veranderingen. Omdat de gemeente steeds meer geld besteedde aan het USO en andere muzikale initiatieven, wilde ze graag meer greep hebben op de gang van zaken bij de ontvangende instellingen. Voor het USO richtte ze daarom in 1957 een gemeentelijke stichting op, die het beheer van het orkest op zich zou nemen. De gemeenteraad benoemde het bestuur van de stichting, en voor de benoeming van de directeur, orkesten andere personeelsleden was de goedkeuring van B&W nodig. Bovendien stelden B&W de bezoldiging, de rechtspositie en de arbeidsvoorwaarden van het personeel vast. In wezen nam de gemeente daarmee een gedeelte van het zakelijk beleid op zich. Deze vergaande gemeentelijke bemoeienis is opvallend, omdat Utrecht in 1950 nog

veel moeite deed om buiten het bestuur van toneelgroep Comedia te blijven toen deze een stichting werd. Het gemeentebestuur wilde geen intensieve bemoeienis, zeker niet omdat dit waarschijnlijk tot grotere financiële verplichtingen zou leiden. In het geval van het USO had de gemeente de financiële verantwoordelijkheid al grotendeels op zich genomen en wilde ze juist graag meer controle.

De gemeente vormde het eerder beschreven CMU in 1960 om tot een adviesorgaan. Het moest zowel het gemeentebestuur als particuliere instellingen adviseren. Omdat dit een uitbreiding van haar taken betekende, besloot de gemeente in 1961 een deel van de secretariaatskosten op zich te nemen, te weten honderd gulden per maand.

In het amateur-muziekwezen greep de gemeente al vrij vroeg actief in. B&W organiseerden vanaf 1950 een aantal vergaderingen om de samenwerking tussen de muziekkorpsen te vergroten. Zij wilden graag dat alle corpsen toetraden tot de Federatie van Harmonie- en Fanfarecorpsen, een landelijke organisatie die de verhoging van het muzikale peil van de aangesloten korpsen ten doel had. Na moeizame onderhandelingen, met de gemeente in de rol van bemiddelaar, lukte het om alle korpsen zich bij de federatie te laten aansluiten. De burgemeester ging in 1953 nog een stap verder door te bevorderen dat de federatie deel ging uitmaken van het CMU. In dit geval vergrootte de gemeente haar bestuurlijke bemoeienis nog voor zij haar financiering uitbreidde. Na herhaaldelijk aandringen door de muziekcorpsen en de gemeenteraad kwamen B&W pas in 1965 met een voorstel tot regeling van de subsidie voor harmonie- en fanfarecorpsen.[44]

De gemeente nam zelf het initiatief tot de oprichting van een muziekbibliotheek. Het gemeentebestuur had in 1952 laten onderzoeken of het mogelijk en wenselijk was om in Utrecht zo'n bibliotheek op te richten. In een aantal grote steden was er al een, en Utrecht kon 'met haar reputatie op muzikaal gebied en als zetel van een bekend orkest en een conservatorium' volgens B&W niet achterblijven.[45] In 1955 stemde de gemeenteraad in met het voorstel om een muziekbibliotheek op te richten en een krediet van 38.000 gulden te verlenen voor de inrichting. B&W verwachtten dat voor de exploitatie een gemeentelijke bijdrage van 6.000 gulden per jaar nodig zou zijn. De verwezenlijking van het plan liet echter nog even op zich wachten, omdat er huisvesting voor de nieuwe bibliotheek gevonden moest worden en omdat de provincie in 1959 weigerde de begrotingspost voor de oprichting van de bibliotheek goed te keuren. Zij vond, gezien de slechte financiële toestand waarin de gemeente verkeerde, het begrote bedrag van 4.000 gulden te hoog. Uiteindelijk werd de bibliotheek in 1962 opgericht.

Het Utrechtse beleid in vogelvlucht

Bedragen

Het valt op dat de musea, de bibliotheken en muziek de meeste financiële steun van de gemeente ontvingen. Utrecht subsidieerde de belangrijkste instellingen op deze gebie-

Jaar	Musea	Bibliotheken	Holland Festival	Film	Muziek	Beeldende Kunst	Toneel	Ballet	Opera	Totaal**
1946	54.218	25.846			53.600		2.000			135.664
1947	72.664	26.200			125.100		13.400		10.000	247.364
1948	93.172	35.750			125.100	12.000	20.000		10.000	298.522
1949	101.152	36.050			125.200	22.000	26.667		10.000	325.569
1950	91.950	45.000	3.000		127.700	22.000	30.000		10000	337.150
1951	103.135	50.454			133.700	24.000	30.000		10.000	358.789
1952	160.920	70.000			151.500	24.000	30.000		25.300	469.220
1953	178.465	70.000			176.800	28.750	30.000		30.000	522.015
1954	221.106	100.000	4.000		238.500	30.750	34.500	1.000	55.466	756.822
1955	286.085	105.000	*	250	257.250	30.750	39.000	3.000	25.000	817.835
1956	313.362	160.000	*	250	405.550	35.750	39.000	3.000	25.000	1.053.662
1957	358.566	234.500	34.795	250	501.150	45.125	39.000	10.000	25.000	1.330.136
1958	455.577	298.500	30.278	250	645.358	46.375	39.000	10.000	35.000	1.622.088
1959	456.574	304.500	38.000	400	635.370	49.375	39.000	10.000	35.000	1.629.969
1960	539.868	352.000	38.000	400	652.750	48.750	39.000	10.000	35.000	1.777.518
1961	667.923	451.106	38.000	900	782.250	51.250	39.000	10.000	35.000	2.142.179
1962	781.299	643.000	38.000	900	1.006.801	51.250	39.000	10.000	50.000	2.693.000
1963	865.624	766.500	43.000	1.900	1.096.528	58.500	48.000	10.000	50.000	3.024.802
1964	993.197	1.008.500	50.000	1.900	1.395.277	72.250	48.000	10.000	50.000	3.713.374
1965	1.268.212	1.124.809	50.000	1.900	1.663.270	90.000	54.000	12.000	50.000	4.403.441

Bron: eigen berekeningen aan de hand van de begrotingen van de gemeente Utrecht

* de gemeente heeft in deze jaren wel subsidie verleend, maar er is niet bekend hoeveel.

Gemeentelijke subsidies aan cultuur
Bedrag in guldens

den al voor 1940 en zette deze zorg na de oorlog voort. Dit hield in dat de gemeente direct weer geld voor deze instellingen beschikbaar stelde, en bovendien relatief grote bedragen.

De organisaties die Utrecht pas na de oorlog steunde, kregen kleinere subsidies. Aangezien de steun aan de podiumkunsten grotendeels pas na de oorlog tot stand kwam, betekende dit dat de steun aan deze kunsten achterbleef bij de bedragen die de gemeente aan de musea en bibliotheken besteedde. Hoewel de Utrechtse subsidies aan opera en toneel klein waren vergeleken met die van andere grote steden, vond het gemeentebestuur ze zelf vrij hoog. Als de gemeente niet via een koppelsubsidie aan een bepaald bedrag voor Comedia gebonden was geweest, had het toneel waarschijnlijk minder steun gekregen dan uiteindelijk het geval was. Dat de uitvoerende kunsten minder geld kregen, komt waarschijnlijk ook doordat Utrecht behalve voor het USO geen standplaatsgemeente van een gezelschap was. Voor 'eigen' gezelschappen was de gemeente al gauw bereid hogere bedragen uit te trekken, wat bleek toen de Utrechtse Opera in financiële problemen kwam.

De verschillen in hoogte tussen de subsidies kunnen niet zomaar uitgelegd worden als een verschil in waardering. Aangezien veel subsidiëring plaatsvond op basis van exploitatietekorten, kregen in het algemeen de takken van cultuur met het grootste verschil tussen kosten en inkomsten de grootste subsidies. Dit geldt in elk geval voor de musea, bibliotheken en de (hier niet besproken) kunstopleidingen. Bij de uitvoerende kunsten liggen de zaken minder simpel. De opera had in principe met de hoogste kosten te kampen, maar dat was een Amsterdams gezelschap dat al veel steun van het rijk en de

gemeente Amsterdam ontving. Het toneel was minder kostbaar, maar Comedia was afhankelijker van de steun van Utrecht. Dat de gemeente ballet minder steunde dan de andere podiumkunsten was wel een kwestie van minder waardering.

Motieven

Er waren meerdere redenen waarom de uitgaven voor cultuur zo toenamen in de jaren 1945-1960. Ten eerste was Utrecht gebonden aan een aantal koppelsubsidieregelingen. Die voor de bibliotheken stamde al van voor de oorlog, maar door hogere personeelslasten (lonen en sociale premies) namen de kosten hiervan snel toe. De na de oorlog ingestelde koppelsubsidie voor de orkesten liet hetzelfde beeld zien. Utrecht nam ook nog deel aan de koppelsubsidieregeling voor het toneel, maar dit was enigszins tegen haar zin. Voor de bibliotheken en het USO koos de gemeente zoals gezegd ervoor om meer te doen dan de rijksregeling van haar eiste. Een verhoging van de begrotingspost voor toneel daarentegen moest telkens met moeite bevochten worden door het rijk of door het coördinatiebureau voor toneel dat de subsidies over de gezelschappen verdeelde.

Een tweede reden voor de toename van de gemeentelijke uitgaven is het toenemende verschil tussen inkomsten en uitgaven van culturele instellingen. De kosten van allerlei organisaties, gezelschappen en evenementen liepen op, terwijl hun inkomsten daar geen gelijke tred mee hielden. Dit gold in elk geval voor de organisaties in de koppelsubsidieregelingen, maar ook voor bijvoorbeeld het Centraal Museum en alle nieuwe instellingen die de gemeente na de oorlog was gaan subsidiëren. De kostenstijging werd veroorzaakt door inflatie en de al genoemde stijging van de personeelslasten, door uitbreiding van het personeel en stijgende sociale lasten. Het vragen van hogere toegangsgelden of lidmaatschapsgelden was meestal onmogelijk, omdat men vreesde dat dit ten koste zou gaan van het aantal bezoekers of leden. De gemeente was bereid om bij te dragen in het financieren van de stijgende exploitatiekosten, maar wilde wel zekerheid dat deze niet veroorzaakt werden door wanbeheer of al te ambitieuze doelstellingen. Voor de culturele instellingen was de keerzijde van de toenemende financiële toeschietelijkheid van de gemeente dan ook een toenemende controle.

Maar de belangrijkste reden voor de toename van de gemeentelijke uitgaven aan cultuur is het feit dat de gemeente besloot meer verantwoordelijkheid op zich te nemen voor het culturele leven in Utrecht. Zij wilde haar zorg voor cultuur uitbreiden en het culturele leven in Utrecht stimuleren. Er waren meerdere motieven hiervoor. Het Utrechtse gemeentebestuur deelde in de landelijke vrees voor de opkomst van massacultuur en wansmaak, en wilde deze keren door de deelname aan goede vormen van cultuur te stimuleren. De beschavingsgedachte, die in de vorige eeuw al een reden was geweest om cultuur te subsidiëren, had haar kracht nog niet verloren. Cultuur moest aan het volk gebracht worden. Deze gedacht was heel belangrijk voor bijvoorbeeld de financiering van de uitbreiding van de werkzaamheden en het aantal filialen van bibli-

otheken. Evenals het rijk stelde de gemeente dat de zorg voor cultuur hoorde bij de zorg voor het welzijn van de bevolking.

Het was echter niet alleen bezorgdheid om de burgers waardoor Utrecht haar cultuurbeleid uitbreidde. Het prestige van de stad blijkt tussen de regels door ook regelmatig een reden te zijn geweest om een subsidie te verlenen. Utrecht wilde graag een plaats innemen tussen de grote steden Amsterdam, Den Haag en Rotterdam, ook op het gebied van cultuur. Daarnaast wilde het gemeentebestuur iets van de grootheid van de stad in het verleden terughalen. De verwijzing naar 'de oeroude traditie van de stad als cultureel centrum' in de voordracht voor het Fonds ter Verrijking van het Stadsbeeld met Kunstwerken spreekt wat dat betreft boekdelen.

Ook het verband tussen de subsidies en het prestige van een organisatie was evident. De gemeentelijke bereidheid om subsidie te verlenen, werd mede bepaald door het prestige van een gezelschap. De Utrechtse Kring en de Utrechtse Opera bijvoorbeeld ontvingen een gewilliger oor bij de gemeente naarmate hun reputatie buiten Utrecht steeg. Hetzelfde gold voor de Stichting Gaudeamus, die volgens de gemeente een instelling van internationale betekenis was. Zo'n paradepaardje wilde zij graag binnenhalen. Het is dan ook niet toevallig dat de gemeente de 'eigen' kunstinstellingen meer subsidieerde dan andere instellingen. De subsidies voor ballet, toneel en opera zouden hoger geweest zijn als Utrecht standplaatsgemeente van de gezelschappen geweest was. De perikelen rondom de subsidiëring van de Utrechtse Opera zijn een duidelijke aanwijzing hiervoor. Het is waarschijnlijk eveneens aan het prestige van de kunstvorm te danken dat de opera eerder en meer steun van de gemeente ontving dan het ballet.

Natuurlijk waren er ook praktische overwegingen die de toekenning van een subsidie bepaalden, bijvoorbeeld het indienen van een deugdelijke begroting, en een goede of slechte staat van dienst van een gezelschap.

Toenemende invloed

De toename van de subsidies ging gepaard met een grotere greep van de gemeente op het cultuurleven. Voor de oorlog beperkte het gemeentebestuur zich tot het stellen van een aantal subsidievoorwaarden. Na de oorlog kwam daar bestuurlijke bemoeienis bij. De heroprichting, uitbreiding en reorganisatie van het CMU bijvoorbeeld vonden onder invloed van het gemeentebestuur plaats. Comedia, het USO en het Goud- en Zilvermuseum kregen te maken met vertegenwoordigers van de gemeente in hun besturen. Door deze bestuurlijke bemoeienis had de gemeente meer controle over het beleid van de instellingen. Ze vergrootte haar greep op het cultuurleven verder door zelf meer dingen te organiseren. De activiteiten bedoeld tot sociale spreiding van de kunsten, zoals de volks- en vakbondsconcerten en de schoolvoorstellingen voor de jeugd, en de oprichting van Het Fonds voor de Verrijking van het Stadsbeeld met Kunstwerken zijn daar goede voorbeelden van.

De gemeente vergrootte haar invloed op het culturele leven ook indirect. Zo gebruikte

ze haar subsidies om het aanbod van cultuur in Utrecht veilig te stellen. B&W bedongen bijvoorbeeld een minimumaantal voorstellingen bij Comedia, en koppelde het verlenen van een subsidie aan Van Speelklok tot Pierement aan plaatsing van het museum in Utrecht.

De uitbreiding van de gemeentelijke bemoeienis met cultuur leidde meermalen tot conflicten met het rijk. De medewerking die het rijk van Utrecht vroeg voor het subsidiëren van bijvoorbeeld toneelgroep Comedia en de Nederlandse Opera was lang niet altijd naar de zin van Utrecht. Om het aanbod van voorstellingen in de Utrechtse schouwburg veilig te stellen, moest het gemeentebestuur echter meestal inschikken. Andersom verliepen de pogingen van Utrecht om het rijk bij te laten dragen in een aantal stijgende kosten minder succesvol. Zo lukte het niet om de rijksbijdragen aan de bibliotheken en de Utrechtse Opera verhoogd te krijgen.

Tot besluit

De organisatorische veranderingen binnen de gemeente betekenden dat cultuur een eigen plek kreeg in het Utrechtse beleid. Ze vormden een basis voor een planmatiger beleid, waartoe de cultuurnota een, hoewel ineffectieve, eerste aanzet was. Schoorvoetend maar gestaag ging de gemeente meer financiële verantwoordelijkheid op zich nemen voor het culturele leven in Utrecht en er dieper in ingrijpen.

Hoewel de nadruk in dit artikel ligt op de dingen die wel tot stand kwamen, moet de welwillendheid van de gemeente niet te positief geschat worden. Zij kende beduidend minder subsidies toe dan aangevraagd werden, en soms ook beduidend lagere bedragen. Van de in de nota genoemde mogelijkheden om het beleid uit te breiden, kwam de eerstvolgende jaren weinig terecht. Volgens de officiële lezing waren de financiële problemen van de gemeente hier debet aan, maar onwil van het gemeentebestuur speelde ook een rol.

Vergeleken met andere gemeenten liep Utrecht niet voorop. Amsterdam, Den Haag en Rotterdam besteedden grotere bedragen aan cultuur. Amsterdam had sinds de jaren negentientien een adviescommissie inzake kunst, en sinds 1921 een wethouder van Onderwijs en Kunstzaken. Om te kunnen beoordelen in welke mate het Utrechtse beleid een eigen karakter had vergeleken met andere gemeenten, is meer vergelijkend onderzoek nodig.

Gebruikte afkortingen

HUA Het Utrechts Archief
SA Stadsarchief

Literatuur

Aartsbisschoppelijk Museum ▸ Aartsbisschoppelijk museum, *Catalogus der schilderijen*, Utrecht, 1933.
Boekman ▸ E. Boekman, *Overheid en kunst in Nederland*, Amsterdam, 1939.
Bouvy ▸ D. Bouvy e.a., *Het Catharijneconvent. Monument met toekomst*, Utrecht, z.j.
Campen, Van ▸ J.W.C. van Campen, *Het genootschap Kunstliefde 1807-1947*, Utrecht, 1947.
Centraal Museum ▸ Centraal Museum, *125 jaar Centraal Museum Utrecht 14 maart - 31 mei 1964*, tentoonstellingscatalogus, Utrecht, 1964.
Dirven, 1995 ▸ M. Dirven, 'Het gemeentelijk cultuurbeleid in de negentiende eeuw', *Jaarboek Oud-Utrecht*, 1995, 95-118.
Gaal, Van ▸ R. van Gaal, *Een bolwerk voor de muzen. 50 Jaar stadsschouwburg Utrecht 1941-1991*, Utrecht, 1991.
Graafhuis ▸ A. Graafhuis (red.), *Utrecht als muziekcentrum*. Toelichting bij de tentoonstelling ter gelegenheid van de opening van het muziekcentrum Vredenburg te Utrecht op 26-1-1979, tentoonstellingscatalogus, Utrecht, 1979.
Grijns ▸ L. Grijns, *Beleid in beeld. Een onderzoek naar het kunst- en cultuurbeleid van de gemeente Utrecht in de periode van 1945 tot 1970*, ongepubliceerde eindscriptie, Utrecht, 1995.
Hart, 't, 1992 ▸ P.D. 't Hart, *Een machtig middel tot volksontwikkeling. Honderd jaar openbare bibliotheken in de stad Utrecht 1892-1992*, Zwolle, 1992.
Jordens ▸ A. Jordens, *Museumboek voor Utrecht*, Baarn, 1980.
Juffermans, 1976 ▸ J. Juffermans, *Met stille trom. Beeldende kunst en Utrecht sinds 1900*, Utrecht, 1976.
Meyere, De ▸ J.A.L. de Meyere, 'Het Centraal Museum in Utrecht: het oudste stedelijk museum van Nederland', *Tableau*, 1985, 38-43.
Mijnhardt, 1995 ▸ W.W. Mijnhardt, 'Van tingeltangel tot tentoonstelling. Uitgaan in Utrecht in de negentiende eeuw', *Jaarboek Oud-Utrecht*, 1995, 87-94.
Schipperheijn ▸ H. Schipperheijn (red.), *160 jaar Toonkunst Utrecht*, z.p., 1989.
Son, Van, 1998 ▸ A. van Son, *Geld voor de muzen. Cultuurbeleid in Utrecht 1945-1965*, ongepubliceerde eindscriptie, Utrecht, 1998.

Noten

1 Mijnhardt, 1995, 89.
2 Idem, 92-93.
3 Dirven, 1995, 114.
4 Mijnhardt, 1995, 94.
5 Son, Van, 1998, 117.
6 Telefoongesprek op 17-6-1998 met de heer Peiser, hoofd Culturele Zaken bij de gemeente Utrecht tot 1988.
7 Hart, 't, 1992, 122 en 127.
8 HUA, Jaarverslag Openbare Bibliotheek 1947.
9 HUA, SA, Gedrukte Verzameling, nr. 324, 19-11-1948, nr. 314, 12-10-1949. Eerder was al 600 gulden extra subsidie toegekend ten laste van 1947, voor de verwarming van de leeszaal en de dekking van oude tekorten.
10 HUA, SA, Gedrukte Verzameling, nr. 38, 20-2-1952.
11 Son, Van, 1998, 74.
12 HUA, SA, Gedrukte Verzameling nr. 57, 9-8-1909.
13 Juffermans, 1976, 109. Een jaar later vond de expositie alsnog plaats, maar dan in het Amsterdamse Stedelijk Museum.
14 HUA, SA, Notulen van de Culturele Commissie, 1955.
15 HUA, SA, Gedrukte Verzameling, nr. 21, 4-2-1947
16 Ibidem.
17 Idem, nr. 57, 19-3-1960.
18 HUA, SA, Notulen van de Culturele Commissie, 1964.
19 Het is mij niet duidelijk welke status draaiorgelmuziek had. Was het een uiting van volkscultuur of was draaiorgelmuziek een gewaardeerd onderdeel van de nationale cultuur in brede kring? In elk geval was de gemeente zich bewust van de interesse van het 'volkse' deel van de bevolking voor draaiorgelmuziek en zag zij het museum blijkbaar als een manier om dit volk bij het officiële cultuurleven in Utrecht te betrekken. Ik betwijfel of zij evenzeer bereid was geweest bij te dragen aan een toename van de draaiorgelmuziek op straat.
20 HUA, SA, Gedrukte Verzameling, nr. 344, 10-10-1956.
21 Idem, nr. 323, 20-12-1965. De subsidie ging in 1966 in.
22 HUA, SA, Notulen van de Culturele Commissie, 1960.
23 HUA, SA, Gedrukte Verzameling, nr. 54, 3-3-1950.
24 Idem, nr. 128, 11-6-1958.
25 Idem, nr. 136, 27-5-1957.
26 Idem, nr. 172, 4-6-1959.
27 HUA, SA, Vergaderingen van B&W, 25-2-1949.
28 HUA, SA, Gedrukte Verzameling, nr. 340, 10-12-1948.
29 Idem, nr. 52, 2-3-1950.

30 Idem, nr. 404, 25-11-1955.
31 HUA, SA, Genootschap Kunstliefde, 28-5-1953
32 HUA, SA, Gedrukte Verzameling, nr. 417, 10-12-1953.
33 Het is niet duidelijk wie de nota geschreven heeft. In de notulen van een vergadering van het College van B&W in 1952 wordt J.H.C. van den Berg als auteur genoemd. Hij was vermoedelijk ambtenaar voor cultuur op de afdeling Algemene Zaken ter secretarie, voordat er een apart Bureau Culturele zaken was. De heer Peiser (zie noot 6) vermoedt dat Jan Meulenbelt, het eerste hoofd van Culturele Zaken, de nota geschreven heeft. Hij is in elk geval uit naam van B&W geschreven, en door hen ondertekend.
34 HUA, Gedrukte Verzameling, nr. 288, 19-10-1948.
35 Idem, nr. 65, 25-3-1947.
36 Idem, nr. 314, 11-9-1952.
37 Idem, nr. 54, 21-2-1955.
38 Idem, nr. 403, 25-11-1955.
39 Idem, nr. 64, 3-3-1950. De schouwburg zelf verleende een garantie van 2.000 gulden aan het gezelschap.
40 HUA, SA, VI 5100, Holland Festival, 14-4-1954.
41 HUA, SA, VI 5116, Holland Festival, 3-5-1963.
42 HUA, Gedrukte Verordening, nr. 399, 28-10-1949.
43 Idem, nr. 16, 18-1-1963.
44 Idem, nr. 341, 27-12-1965.
45 Idem, nr. 438, 22-12-1952.

Kroniek over het jaar 1998

Samengesteld door
Th. A. M. Claerhoudt-van Helfteren

JANUARI

2 ▶ Het Centraal Museum te Utrecht krijgt ruim een half miljoen gulden van de Europese Commissie voor het behoud van het Utrechtse Schip uit c. 1000.

3 ▶ Tijdens een storm wordt het dak van de stationsrestauratie in Utrecht ernstig beschadigd; ontruiming is noodzakelijk.

6 ▶ Minister J. Ritzen van Onderwijs opent het Centrum van Frankrijkstudies aan het Domplein.

7 ▶ In Amersfoort wordt begonnen met de aanleg van een tweelaagse ondergrondse parkeergarage onder het toekomstige Sint Jorisplein.

2 januari

8 ▶ Mr B. Staal wordt geïnstalleerd als Commissaris van de Koningin in de provincie Utrecht.

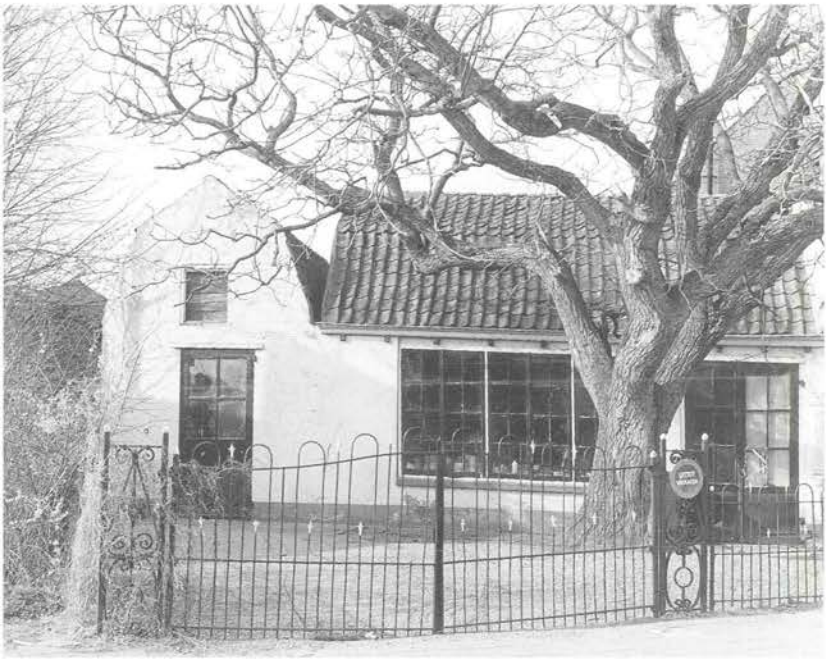
13 ▶ In het kader van de Stimuleringsregeling Beeldende Kunst Utrecht koopt de gemeente Utrecht dertig kunstwerken.

14 ▶ Het Utrechts Universiteitsmuseum wordt heropend na de verhuizing naar het door Coen van Velsen verbouwde voormalig Botanisch Laboratorium aan de Lange Nieuwstraat.

15 ▶ De Stichting 1950 Jaar Romeinse Limes sluit het Utrechtse Romeinenjaar feestelijk af. Scouting gewest Utrecht ontvangt een replica van een marmeren voet van een Romeinse veldheer, de zogeheten 'Witte Voet', uit handen van burgemeester mr I.W. Opstelten van Utrecht voor hun bijdrage: de bouw van een houten castellum op de Romeinenmanifestatie in Odijk.

24 ▶ Het Centraal Museum koopt in Zweden een schilderij van Jan van Scorel uit 1530, dat een Madonna met Kind voorstelt.

26 ▶ De minister van Financiën, G. Zalm, start in het kader van een nieuwe subsidieregeling de restauratie van het in oorsprong middeleeuwse huis Payenborch, Oudegracht 320.

27 januari

27 ▶ B&W van Utrecht keuren de plannen voor de restauratie van het uit 1552 daterende bastion Zonnenburg goed; in en op het bastion is onder andere een volkssterrenwacht gevestigd.

27 ▶ De gemeenteraad van Wijk bij Duurstede besluit onder druk van een actiecomité een c. 100 jaar oude walnotenboom op de hoek van de Singel en de Zandweg te laten staan. Wel zal de bebouwing worden gesloopt, om na een ingrijpende bodemsanering plaats te maken voor winkels en appartementen.

29 ▶ De Utrechtse gedeputeerde mevrouw mr J.G.J. Kamp opent, na ruim twee jaar van bouw- en verbouwactiviteiten, het woon-, zorg- en welzijnscomplex Ewoud- en Elisabethgasthuis aan de Gansfortstraat in Wijk bij Duurstede.

29 ▶ De minister van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieu, mevrouw M. de Boer, sluit de sanering van het Griftpark officieel af. De totale kosten van dit project hebben uiteindelijk 250 miljoen gulden bedragen.

29 ▶ De minister van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieu, mevrouw M. de Boer, sluit de sanering van het Griftpark officieel af. De totale kosten van dit project hebben uiteindelijk 250 miljoen gulden bedragen.

30 ▶ Prins Willem-Alexander opent in de Janskerk te Utrecht het herdenkingsjaar van de Vrede van Munster. In de Nederlandse Munt slaat hij bovendien een speciale herdenkingsmunt van 50 gulden.

FEBRUARI

4 ▶ B&W van Utrecht trekken 1,6 miljoen gulden uit voor het uitwerken van plannen voor een zogeheten 'kindercluster' in Leidsche Rijn. Hierin zullen twee basisscholen, een vrijetijdsruimte en een kinderdagverblijf worden ondergebracht.

5 ▶ Lunchcafé-annex-cadeauwinkel ZiZo in Oudegracht 281-283 viert zijn eerste lustrum. In deze instelling werken verstandelijk gehandicapten.

11 ▶ René van Zanten wordt, met unanieme steun van de redactie, benoemd tot hoofdredacteur van het Utrechts Nieuwsblad.

19 ▶ Ter gelegenheid van de oplevering van het spraakmakende complex woningen en appartementen aan de Mariaplaats-Walsteeg onthult de Utrechtse wethouder J.H. Zwart van Wonen en Monumenten een plaquette.

19 februari

20 ▶ De Woningbouwvereniging Utrecht begint met de restauratie van woningen aan de Hobbemastraat, die in 1925 in de stijl van de Amsterdamse School zijn gebouwd. De beelden aan de huizen zijn van Hildo Krop.

21 ▶ Woerden wordt opgeschrikt door een grote brand, die de productiehal van het sociale werkvoorzieningsschap De Sluis geheel in de as legt.

28 ▶ De bedrijfsverzorgingsdienst Montfoort/Linschoten, een van de weinige zelfstandige verenigingen op dit gebied, viert zijn 30-jarig bestaan.

MAART

4 ▶ Bij de verkiezingen voor de gemeenteraad wordt in de stad Utrecht Leefbaar Utrecht de grootste partij in de Raad. Zij halen negen zetels, evenals Groen Links en de PvdA. De VVD komt op zes zetels, het CDA op vier, de Socialistische Partij en D66 op drie; RPF/GPV en Nederlands Blok zijn eenmans fracties.

5 maart

4 ▶ Het advocatenkantoor Wijn en Stael schenkt de Maliebaan in Utrecht 225.000 krokussen en twee replica's van de hekpalen, die eens het begin van de Maliebaan markeerden.

5 ▶ Opening in de Uithof van het Minnaert-gebouw van de faculteit Natuur- en Sterrenkunde van de Utrechtse Universiteit. De letters van de naam MINNAERT - fameus oud-hoogleraar Sterrenkunde van de Universiteit M.G.J. Minnaert - 'dragen' het gebouw.

7 ▶ Zware regenval veroorzaakt veel overlast in de stad Utrecht: kelders lopen vol, telefoonverbindingen vallen uit.

10 ▶ H.M. Koningin Beatrix bezoekt het Informatiecentrum Nieuwland en het gebouw van verzekeringsmaatschappij ANOVA in Amersfoort. Het accent van het bezoek ligt bij de inpassing van duurzame energie in een gebouwde omgeving. Een dag later ontvangt de gemeente een prijs voor het zogenaamde 1-MW-project in Nieuwland voor de grootschalige implementatie van zonne-ernergie.

11 ▶ Wethouder Kernkamp van Utrecht reikt voor de eerste maal de 'Gouden Domtoren' uit aan mensen die lang actief zijn in het vrijwilligerswezen.

13 ▶ In de Utrechtse Domkerk wordt de tentoonstelling 'Tegen de Vrede' geopend ter gelegenheid van de 350ste verjaardag van de Vrede van Munster. Deze tentoonstelling van het Centraal Museum Utrecht wordt daar gehouden, omdat het museum een ingrijpende verbouwing ondergaat.

14 ▶ Tijdens de herdenking van het 75-jarig bestaan van de Vereniging Oud-Utrecht in het Slot Zeist reikt Jhr drs P.A.C. Beelaerts van Blokland de Oud-Utrecht Prijs uit aan mevrouw drs L.C.J.J. Bogaers.

18 ▶ De Utrechtse kardinaal A. Simonis wijdt het ingrijpend verbouwde klooster van de Zusters Augustinessen van St Monica aan de Waterstraat 2.

19 ▶ Het Nationaal Museum van Speelklok tot Pierement te Utrecht viert zijn 40ste verjaardag met een speciaal concert.

21 ▶ De Nederlandse Klokkenspel Vereniging viert haar 80-jarig bestaan met een concert door een 'reizende beiaard' op het Domplein te Utrecht.

27 ▶ Het atelier 'De Loeff' te Utrecht wordt in aanwezigheid van burgemeester Opstelten geopend. In dit atelier maken verstandelijk gehandicapten voorwerpen van papier-maché en kaarsen.

APRIL

1 ▶ Patisserie Noteboom aan het Utrechtse Oudkerkhof viert zijn 250-jarig bestaan.

1 ▶ Met een bijeenkomst in de Jacobikerk viert het Utrechtse Waterleidingmuseum zijn vijftiende verjaardag.

1 ▶ In Amersfoort wordt de Stadsring voor automobilisten versmald van vier naar twee rijstroken. Op de overige twee rijstroken komt een vrije busbaan; de gemeente wil namelijk voorrang geven aan fietsers en openbaar vervoer. De Kamer van Koophandel en de winkeliers in de binnenstad protesteren en klagen over achteruitgang van de klandizie. Maar het is nog slechts een proef.

2 ▶ Het echtpaar Noordhuizen - Stassen aanvaardt tegelijkertijd het ambt van hoogleraar aan de faculteit Diergeneeskunde van de Universiteit Utrecht.

2 ▶ Na twee jaar 'proefdraaien' wordt het Bezoekerscentrum voor Cultuurhistorie Utrecht 'Rondom' aan het Domplein 9-10 officieel geopend.

6 ▶ De bijna 170 jaar oude grafheuvel op de Utrechtse begraafplaats Soestbergen, ontworpen door J.D. Zocher (1791-1870), wordt gerestaureerd.

10 ▶ De monumentale paardekastanje bij sociëteit Amicitia in Amersfoort zal worden verplaatst. Het moet de grootste boom worden die ooit is verplaatst. De wortelkluit blijkt echter zo instabiel dat de boom scheefzakt zodat transport onveilig wordt en zonder veel kans op succes. De kastanje wordt daarom ter plekke in stukken gezaagd.

16 ▶ Leerlingen van het Utrechts Stedelijk Gymnasium overhandigen een cheque van *f* 5.000,- aan UNICEF Nederland voor voedselprojecten in Sri Lanka en Ethiopië.

21 ▶ Koningin Beatrix woont de feestelijke bijeenkomst te Utrecht bij ter gelegenheid van het 50-jarig bestaan van de Stichting voor Vluchtelingen Studenten (vroeger: Universitair Asiel Fonds).

24 ▶ Bloemenhandelaar Vooys neemt na 70 jaar afscheid van de zaterdagse bloemenmarkt op het Janskerkhof te Utrecht.

28 ▶ B&W van Utrecht reserveren een bedrag van dertien miljoen gulden als garantie voor de exploitatie van een grand hotel in de gebouwen van het voormalige Militair Hospitaal (voordien Het Duitse Huis) aan de Springweg.

MEI

1 ▶ Na bijna tien jaar wordt eindelijk het geschil tussen de gemeenten Montfoort en

Oudewater over de financiële afwikkeling van de opheffing van de gemeente Willeskop (per 1 januari 1989) beëindigd.

1 ▶ Het feit dat 950 jaar geleden de Utrechtse Pieterskerk werd gewijd, wordt met een feestelijke bijeenkomst in die kerk herdacht.

1 ▶ De Gemeentelijke Archief- en Fotodienst en het Rijksarchief in Utrecht worden samengevoegd tot Het Utrechts Archief.

4 ▶ Wethouder drs J. van Leijenhorst reikt de sportpenning van de stad Utrecht uit aan Jeroen Hilgersom bij zijn 40-jarig jubileum als scheidsrechter.

5 ▶ Loco-burgemeester dr G. Mik reikt de Tolerantieprijs 1998 uit aan M. van Bönninghausen, oprichter/directeur van de Nieuwe Utrechtse Karate Academie.

8 ▶ Burgemeester Opstelten van Utrecht onthult op de Vismarkt een plaquette ter herinnering aan de dichter Jan Engelman (1900-1972).

11 ▶ In het Utrechts Conservatorium wordt een borstbeeld van de componist Johan Wagenaar (1862-1941) onthuld. Wagenaar was in zijn tijd als directeur van de Utrechtse Toonkunst Muziekschool een motor in het Utrechtse muziekleven aan het eind van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw. Het beeld van P. Odé en R. Marotta (sokkel) is een schenking van de familie Wagenaar.

12 ▶ Het Centraal Museum Utrecht ontvangt van het echtpaar Van der Valk de grootste particuliere schenking uit zijn bestaan, namelijk vijf werken van de Utrechtse schilder Pyke Koch (1901-1991).

16 ▶ Op initiatief van de Stichting 'Utrecht on Scratch' geeft een ad hoc koor van 300 personen onder leiding van Paul van Roemburg een uitvoering in de Jacobikerk van de Carmina Burana van Carl Orff.

19 ▶ Ter gelegenheid van zijn 225-jarig bestaan reikt het Provinciaal Utrechts Genootschap van Kunsten en Wetenschappen (PUG) de grote PUG-penning uit aan drs T.J. Hoekstra, grondlegger van het Archeologisch en Bouwhistorisch Centrum van de gemeente Utrecht, en Theo van de Vathorst, van wie veel beelden in de stad staan.

20 ▶ Prins Willem-Alexander verricht met een daverende klap met een hockeystick in de Stadsschouwburg de opening van het wereldkampioenschap hockey voor dames en heren 1998 te Utrecht.

22 ▶ De vereniging De Hollandsche Molen viert in Wijk bij Duurstede haar 75-jarig bestaan. Beschermheer Prins Claus geeft het startschot van een loterij voor de restauratie van vier molens en stelt de gerestaureerde walpoortmolen Rijn & Lek weer in gebruik.

26 ▶ De viering van het 100-jarig bestaan van het Wilhelminapark te Utrecht wordt geopend met de ingebruikname van de gerestaureerde burgemeestersbank door burgemeester Opstelten, zijn voorgangster mevrouw drs M.W.M. Vos - van Gortel en een achterneef van dr J.P. Fockema Andreae (1879-1949), die van 1914 tot 1933 burgemeester van Utrecht was en naar wie de bank is genoemd.

31 ▶ Sprinter Jeroen Blijlevens wint de 25ste profwielerronde van Woerden.

JUNI

3 ▶ De Universiteit Utrecht neemt officieel het complex van de voormalige Provinciale Griffie aan de Kromme Nieuwegracht/Achter Sint Pieter in gebruik voor de Juridische faculteit.

6 ▶ De Natuurprijs 1998 voor verdiensten op het gebied van natuur- en landschapsbehoud gaat naar Rijkswaterstaat Utrecht.

6 ▶ Theater Kikker viert zijn vijfentwintigjarig bestaan. Maarten Verhoef neemt afscheid als artistiek directeur.

11 ▶ De RABO-bank viert zijn 100-jarig bestaan in de Utrechtse Jaarbeurs in aanwezigheid van koningin Beatrix.

14 ▶ Een forse windstoot velt de 125 jaar oude Kaukasische vleugelboom in het Moreelsepark te Utrecht.

18 ▶ Met de sloop van panden aan de Kazernestraat en Molenstraat wordt een begin gemaakt met de uitvoering van grote planologische en bouwkundige plannen voor de Woerdense binnenstad.

26 ▶ Nederlands oudste filmhuis, 't Hoogt in Utrecht, viert zijn 25-jarig jubileum.

JULI

1 ▶ De Zusters Augustinessen van St Monica dragen hun klooster aan de Adriaan van Bergenstraat in de Utrechtse wijk Zuilen over aan de Koptische Kerk.

1 ▶ De Utrechtse hoogleraar sociale wetenschappen Paul Schnabel wordt directeur van het Sociaal en Cultureel Planbureau.

1 ▶ Start van de Internationale Onderzoeksschool Cooperation on Oceanic, Atmosphere and Climate Change (COACh) in het Educatorium van de Universiteit Utrecht. De 'school' heeft tot doel het vergaren van kennis over de invloed van het menselijk handelen op veranderingen in het klimaat.

6 ▶ De zestienjarige Gwyneth Wentink, leerlinge van de Jong Talent-klas van het Utrechts Conservatorium, wint in Tel Aviv de eerste prijs voor haar harpspel.

9 ▶ In Oud Zuilen sluit de Openbare Basisschool 't Palet aan de Zuilenselaan na 111 jaar haar deuren.

16 ▶ De Utrechtse schrijfster Dirkje Kuik krijgt de Multatuliprijs 1998 van de gemeente Amsterdam voor haar roman 'Broholm'.

AUGUSTUS

1 ▶ Vanaf 1 tot 8 augustus vindt in het Amersfoortse Sportfondsenbad het zwemprogramma van de Gay Games plaats.

4 ▶ De Universiteit Utrecht vestigt een zogeheten Faculty Club in het voormalige kanunnikenhuis van de Dom, Achter de Dom 7.

7 ▶ Mevrouw M.N. van Haeringen - 't Hart, hoofd van de Educatieve Dienst van de Domkerk, krijgt de St Maartenspenning van de stad Utrecht.

13 ▶ De Fraters van Utrecht herdenken het feit dat ze 125 jaar geleden met hun onderwijswerk in Utrecht begonnen.

25 ▶ Antje Drijver, bekend als de 'koningin van Zuilen', overlijdt op 92-jarige leeftijd. Politiek was zij actief in de Partij van de Arbeid.

28 ▶ In de Boothstraat te Utrecht wordt het low-budget hotel Strowis geopend. Het heeft 70 bedden, een vegetarisch eethuis en een politiek-cultureel centrum.

30 ▶ Menso Carpentier Alting neemt in besloten kring afscheid als directeur van de Utrechtse Stadsschouwburg.

31 ▶ Voor de laatste keer leggen burgemeester Opstelten en leden van het Voormalig Verzet een krans bij het standbeeld van koningin Wilhelmina in het Utrechtse Wilhelminapark. Hierna zal deze traditie worden voortgezet door de basisschool Maliebaan, die het beeld heeft geadopteerd.

SEPTEMBER

4 ▶ Op de Neude wordt het eerste culinaire festival 'De Smaak van Utrecht' geopend. Vijftien restaurants presenteren zich met lekkere hapjes.

7 ▶ De Amersfoortse Onze Lieve Vrouwetoren krijgt een gedenkteken van het kadaster, om het te markeren als officieel 'landelijk middelpunt'.

10 ▶ Het hoogste punt van de restauratie van de houtzaagmolen 'De Ster' aan de Leidsche Rijn in Utrecht wordt bereikt met het plaatsen van de kap.

24 september

13 ▶ Het gebouw van het voormalige Thorbecke Lyceum aan de Van Asch van Wijckskade te Utrecht wordt tijdelijk als stadhuis in gebruik genomen in verband met de grootscheepse verbouwing en restauratie van het stadhuis aan de Stadhuisbrug.

15 ▶ Henk de Moei wint met een foto van de gevel van Paushuize, dat in een plas op de Pausdam weerspiegeld wordt, de eerste prijs van de fotowedstrijd die de Vereniging Oud-Utrecht ter gelegenheid van haar 75ste verjaardag uitgeschreven had.

20 ▶ In de grote zaal van Tivoli aan de Oudegracht 245 in Utrecht wordt een daverende vuurwerkshow gegeven voor blinden en slechtzienden. De Music for the Royal Fireworks van Händel wordt begeleid door het knallen, ratelen en sissen en de geuren en warmte van het vuurwerk.

23 ▶ Na een ruim 37-jarig dienstverband bij de gemeente Woerden neemt L.C.M. Peters afscheid als archivaris van het Streekarchief Rijnstreek.

24 ▶ De watertoren aan de Vaartse Rijn te Utrecht wordt na een grondige restauratie geopend. De lelijke blauw/witte ommanteling heeft plaats gemaakt voor het originele uiterlijk uit 1907.

26 ▶ Ter gelegenheid van het eerste lustrum van de Vereniging 'Het Fluwelen Handvat' wordt op de Utrechtse Maliebaan het oude maliespel gespeeld. Leden van de vereniging zijn ondernemers aan de Maliebaan of directe omgeving.

OKTOBER

1 ▶ Burgemeester Opstelten onthult in het Wilhelminapark te Utrecht een bronsplastiek, 'Gaia', van de beeldhouwer Fons Bemelmans. Het is een geschenk van de Koninklijke Vereniging van Gasfabrikanten (KNVG).

2 ▶ Boekhandel 'De Rooie Rat' aan de Oudegracht te Utrecht opent de Turkstalige boekhandel 'UMUT Literatuur'.

4 ▶ Het Utrechtse Fonds Stadsverfraaiing begint de viering van zijn 50-jarig bestaan met de onthulling door wethouder mevrouw P.M. van der Linden - de Feijter van drie grote beelden in het Griftpark, die zijn gemaakt door de Duitse kunstenaar Thomas Schütte.

6 ▶ Een Utrechtse dakloze verkoopt het miljoenste exemplaar van 'Straatnieuws', een krant die voor het eerst in 1994 verscheen.

10 ▶ De Afdeling Utrecht van de Nederlandse Genealogische Vereniging viert haar 50-jarig bestaan.

11 ▶ De aartsbisschop van Canterbury, dr George Carey, bezoekt Utrecht. Samen met de Oud-Katholieke aartsbisschop A.J. Glazemaker leidt hij een dienst in de Gertrudiskathedraal aan het Willemsplantsoen.

14 ▶ De eerste bewoners van de nieuwe Utrechtse wijk Leidsche Rijn ontvangen de sleutel van hun huis uit handen van wethouder Rijckenberg.

15 ▶ Bij saneringswerkzaamheden op het voormalig gasfabriekterrein aan de Oranjestraat in Woerden worden archeologische vondsten gedaan uit de tweede en derde eeuw na Christus.

25 ▶ Bewoners van de Ramstraat en de Emmalaan in Utrecht vieren het feit dat hun straten 100 jaar geleden werden aangelegd en gedeeltelijk bebouwd met huizen ontworpen door de architect P.J. Houtzagers.

28 ▶ Met een spuitbus in de aanslag opent burgemeester Opstelten van Utrecht de nieuwe politiepost aan de Duurstedelaan in de wijk Hoograven.

28 ▶ Het STUT-theater voor volkstoneel viert zijn 20-jarig jubileum.

31 ▶ De Utrechtse operettevereniging 'Grinzing' viert haar 35-jarig bestaan met een uitvoering van Die Lustige Witwe van Franz Lehar in de Stadsschouwburg.

31 ▶ C. Knijff en W. Evers, oud-bestuursleden van het Harmonie Orkest Utrecht, ontvangen de St. Maartenspenning bij het 50-jarig bestaan van het orkest.

NOVEMBER

3 ▶ De Zusters Augustinessen van St Monica aan de Waterstraat te Utrecht ontvangen uit handen van de minister van Economische Zaken, mevrouw A.M. Jorritsma een cheque van *f* 140.000,- voor 'Meisjesstad', een opvanggelegenheid voor meisjes in moeilijkheden.

5 ▶ De gemeente Houten en Woningbouw Centraal Nederland sluiten een overeenkomst over de restauratie van het in 1987 door brand grotendeels verwoeste kasteel Heemstede.

6 ▶ B. Kersten uit Apeldoorn ontvangt uit handen van burgemeester Opstelten de bronzen medaille van de Stichting Carnegiefonds, omdat hij op moedige wijze een Utrechtse stadsbus tot stilstand bracht, waarvan de chauffeur onwel geworden was.

14 november

26 november

7 ▶ De Utrechtse Volksdansvereniging 'Tarantella' viert haar 50-jarig bestaan met een groots dansfeest.

7 ▶ De gemeente Utrecht krijgt de ABC-taaltrofee voor het project 'Vertaal je taal', dat beoogt ambtenaren begrijpelijker Nederlands te laten schrijven.

12 ▶ De minister van Binnenlandse Zaken, A. Peper, opent in Utrecht de gemeenschappelijke meldkamer van onder andere politie, brandweer en ambulancedienst.

14 ▶ De rechtstreeks op de televisie uitgezonden landelijke intocht van Sinterklaas vindt dit jaar plaats in Wijk bij Duurstede, waar het hoge water voor enige complicaties zorgt.

18 ▶ De in Wijk bij Duurstede wonende prinses Irene van Lippe-Biesterfeld onthult een door haarzelf gemaakt gedicht bij de ingang van Museum Dorestad. De Wijkse poëzieroute is hiermee voltooid.

19 ▶ De Archeologische Dienst van de gemeente Amersfoort doet interessante vondsten tijdens opgravingen op het Mooierplein.

21 ▶ De Woerdense Esther Vergeer wordt wereldkampioen rolstoeltennis.

24 ▶ In de Domkerk wordt het laatste aan de stad gewijde deel in de reeks Utrechtse Biografieën gepresenteerd.

26 ▶ Het Rietveld-Schröderhuis aan de Prins Hendriklaan te Utrecht wordt op de Werelderfgoedlijst van de UNESCO geplaatst.

28 ▶ Aan het geboortehuis van de 100 jaar geleden geboren streekromanschrijver Herman de Man in de Rijnstraat te Woerden wordt een herdenkingsplaquette aangebracht.

DECEMBER

3 ▶ In het Bezoekerscentrum voor Cultuurhistorie Utrecht 'Rondom' wordt de CD-Dom gepresenteerd, die door middel van 51 virtuele reconstructies met muziek en commentaar de geschiedenis van de gebouwen op, om en onder het huidige Domplein en van hun 'bewoners' laat zien.

5 ▶ Bij opgravingen in verband met de werkzaamheden aan het Utrechtse Stadhuis komt een grote, veertiende-eeuwse kelder tevoorschijn.

8 ▶ Koningin Beatrix slaat bij de Nederlandse Munt te Utrecht de eerste Nederlandse Euro.

8 ▶ Koningin Beatrix opent het Armando Museum, dat gevestigd is in het gebouw de Elleboogkerk in Amersfoort.

9 ▶ De gemeente Amersfoort verkoopt het landgoed Coelhorst aan de Vereniging tot behoud van Natuurmonumenten. De eerstkomende jaren zal het nog niet toegankelijk zijn.

10 ▶ De Utrechtse wethouder voor Ruimtelijke Ordening, mevrouw Rijckenberg, geeft het officiële startsein voor de bebouwing van het zogeheten 'Gat in de Voorstraat', een terrein in de binnenstad, dat al vele tientallen jaren braak gelegen had.

11 ▶ In de Lutherse Kerk aan de Hamburgerstraat te Utrecht wordt het gerestaureerde Witte-orgel feestelijk in gebruik genomen.

18 ▶ Van 18 tot 21 december vinden in Woerden de jeugd-wereldkampioenschappen dammen plaats.

23 ▶ Ter gelegenheid van het feit dat Utrecht 75 jaar stadsverwarming heeft, reikt wethouder Kernkamp aan de eerste bewoners van Leidsche Rijn het boekje 'Een Hart van Warmte, 75 jaar stadsverwarming in Utrecht' van René de Kam uit. Daarna ontvangen alle aangesloten op de stadsverwarming een exemplaar van dit herdenkingsboekje.

Distribution Commencée le 25.e Mai 1665

	du boulenger	1	2 —	4 — o
	a un autre pour Reconn. de mr Damien	1	2 —	12 — o
Le 30.e	a Isaac Tartois Grodeur pour ses Enfans	1	6 —	6 — o
	a Jean girard peigneur pour ses Enfans	1	9 —	9 — o
Le 30.e	a Relieur de Livres	1	5 —	5 — o
	a Relieur de Livres	1	5 —	16 — o
	a Isaac Tartois Grodeur	1	1 —	4 — o
1 Juin	aux Amidons	1	63 —	0 — o
prochain	a Relieur de Livres	1	2 —	10 — o
Le 4.e	a la meme	1	1 —	10 — o
	a un autre Refugier	1	3 —	0 — o
	a drapier	1	1 —	4 — o
	a Relieur de Livres	1	1 —	16 — o
Le 26.e	a perruquier pour un Enfant	1	25 —	4 — o
	a deux filles	1	3 —	12 — o
	a Relieur de Livres	1	1 —	10 — o
	a David maureau	1	0 —	12 — o
	un Refugier Reconn. par mr Martin	1	2 —	0 — o
	a Relieur de livres etant malade	1	2 —	0 — o
	a les filles	1	2 —	13 — o
	autre a un autre Refugier	1	2 —	0 — o
Le 9.e Juillet	a Relieur de livres	1	2 —	8 — o
	a guillaume a deux semaines	1	1 —	10 — o
	pour une Chemise pour le meme	1	0 —	17 — o
	a Jean pierard peigneur pour malade	1	2 —	12 — o
Le 9.e	aux filles	1	3 —	0 — o
	a David maureau	1	1 —	10 — o
Le 14.e	a Jean girard peigneur	1	1 —	16 — o
	a Relieur de livres	1	1 —	16 — o
Le 16.e	a David maureau	1	1 —	5 — o
	a un Refugier Reconn. par mr Martin	1	3 —	10 — o
Le 17.e	a Isaac Tartois	1	1 —	10 — o
	a guillaume maureau	1	0 —	15 — o
	a la meme pour deux draps de lange			
	et une Couverture	1	5 —	0 — o
	aux filles	1	1 —	10 — o
	a Relieur de livres	1	1 —	16 — o
	aux filles	1	1 —	0 — o
	a Relieur de livres un pairede Chaufs	1	1 —	14 — o
	a Jean pierard pour malade	1	1 —	4 — o
	a David maureau	1	0 —	18 — o
	a guillaume maureau	1	0 —	15 — o
	a Relieur de livres	1	1 —	16 — o
	aux filles	1	1 —	0 — o
Le 30.e	guillaume maureau	1	0 —	15 — o
	aux filles pour deux oreillers	1	2 —	6 — o
Le 31.e	a Isaac Tartile	1	1 —	4 — o
	a David maureau	1	1 —	0 — o

La Distribution se monte en tout f 385 — 9 — o

Si Bien qu'il y a de Reste encor f 92 — 19 — o

